

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2023 № 1 (169)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. А. Токарев

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннгрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Остряко, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджисев, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2023–2024 роки

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(63)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2023

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2023 № 1 (169)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

**Deputies
of the Editor-in-Chief**

V. Diatlov,
O. Kovalenko

**Executive Secretary,
Scientific Editor**

V. Shumilo

**Technical
Editors**

K. Borysenko,
S. Molochko, S. Tokariev

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskiy, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, P. Kroll, T. Lönnngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Ploky, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2023–2024

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Ch�nihiv, 14021, Ukraine

Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Old journal site: siver-litopis.cn.ua

New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2023

ЗМІСТ

У глибокі віки

<i>Мушар Ф.</i> Українська історія другої половини XVI ст. в «Історії свого часу» Жака-Огюста де Ту (продовження; з кн. 56–57)	5
<i>Блакитний М.</i> Нарис С. Баран-Бутовича «Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)». Спроба візуалізації	9

Історія міст і сіл

<i>Шугалій О.</i> Башти та баштоподібні споруди Чернігова давньоруського періоду	21
<i>Рига Д.</i> Виробництво та продаж горілки, пива та вина у місті Чернігові у XIX – на початку XX ст.)	30
<i>Курок О., Гриценко А., Крижанівський В., Чумаченко О.</i> Глухівський інститут в 1917–1924 рр.: між дерусифікацією та українізацією	37

Церковна старовина

<i>Андреев Т.</i> Проблема екуменізму в православній емігрантській пресі у роки «холодної війни» на сторінках «Вісника Російського студентського християнського руху» (1949–1961 рр.)	44
---	----

Мовою документів

<i>Мицик Ю., Тарасенко І.</i> Із нових документів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. (частина 24)	54
--	----

Розвідки

<i>Лиман С.</i> Віденська система міжнародних відносин у творчості Василя Карловича Надлера (1840–1894)	76
<i>Асадчев О.</i> До 100-річчя з дня смерті видатного вченого-педіатра кінця XIX – початку XX ст. І.В. Троїцького	85
<i>Капранюк О.</i> Галузеві друковані видання УРСР першої половини XX ст. для науково-інформаційного забезпечення сільськогосподарської галузі	91

Літературознавчі студії

<i>Гонно П.</i> Мотиви злетів і падіння в Києво-Печерському патерику	98
<i>Блохіна В., Шуміло С.</i> Графічні засоби виділення найбільш змістовних оповідей у Лаврентіївському літописі	105

Дослідницькі нотатки

<i>Величко В.</i> Портрет Роксолани в колекції Галереї Уффіці (Флоренція, Італія)	117
---	-----

Рецензії. Огляди. Анотації

<i>Гордієнко Д.</i> Рецензія : <i>Magistra Vitae</i> : Вілл Дюрант та Аріель Дюрант. Уроки історії. Огляд історії людства як продукту людського досвіду / Пер. з англ. Г. Пшеничної. Харків: Віват, 2022. 176 с. – (Серія «Історія та політика»)	120
--	-----

Ювілеї

<i>Шумило С., Шумило В.</i> Анатолію Шацькому – 70 років	123
--	-----

CONTENT

Into the depths of centuries

Mouchard F. Ukrainian history of the second half of the 16th century. in «The History of His Time» by Jacques-Auguste de Thou (continued; from books 56–57)	5
Blakytryn M. Essay by S. Baran-Butovich «Ludvisar's products of the 17 th –18 th c. in the Chernigiv state museum (cannons and bells)». The visualization attempt	9

The history of cities and villages

Shuhalii O. Towers and tower-like buildings of Chernihiv of Old Rus period	21
Ryga D. Production and sales of vodka, beer and wine in Chernihiv (the second half of the 19 th – the beginning of the 20 th c.)	30
Kurok O., Hrytsenko A., Kryzhanivsky V., Chumachenko O. The Hlukhiv Institute in 1917–1924: between de-Russification and Ukrainization	37

Church antiquities

Andreiev T. The problem of ecumenism in the Orthodox emigrant press during the Cold War years on the pages of the Bulletin of the Russian Student Christian Movement (1949–1961)	44
---	----

The language of documents

Mytsyk Yu., Tarasenko I. To new documents on the history of the Sivershchyna (XVII–XVIII centuries) (part 24)	54
--	----

Explorations

Lyman S. The Vienna system of international relations in the works of Vasily Karlovich Nadler (1840–1894)	76
Asadchev O. To the 100th anniversary of the death outstanding pediatric scientist of the end of the XIX and the beginning of the XX c. I.V. Troitsky	85
Kapralyuk O. Industry printed publications of the USSR in the first half of the 20 th century for scientific and informational support of the agricultural industry	91

Literary studies

Gonneau P. Motives of Rise and Fall in the Kyiv Pechersk Paterikon	98
Blokhina V., Shumilo S. Graphical means of highlighting the most meaningful stories in the Laurentian chronicle	105

Research notes

Velychko V. Portrait of Roxolana in the collection of the Uffizi gallery (Florence, Italy)	117
---	-----

Reviews. Overview. Annotations

Hordiienko D. Review : Magistra Vitae: Will Durant and Ariel Durant. History lessons. Overview of the history of humanity as a product of human experience / Translated from English by H. Pshechnych. Kharkiv: Vivat, 2022. 176 p. – (Series «History and policy»)	120
---	-----

Anniversaries

Shumylo S., Shumylo V. Anatoly Shatsky is 70 years old	123
---	-----

УДК 94(477+44)«15»

Флоран Мушар

УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст. В «ІСТОРІЇ СВОГО ЧАСУ» ЖАКА-ОГЮСТА ДЕ ТУ (продовження; з кн. 56–57)

DOI: 10.58407/litopis.230101

© Ф. Мушар, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0651-8954>

Продовжуємо публікувати уривки «Історії свого часу» Жака-Огюста де Ту (1551–1617), які стосуються історії України: латинський текст із паралельним українським перекладом. Про джерело, його специфіку та принципи публікації див. першу статтю¹. У цій статті публікуються матеріали, які охоплюють події 1573 р.

Ключові слова: історія України XVI–XVII ст., Жак-Огюст де Ту, новолатинська історіографія, історіографія давньої Русі.

Від кн. 56, тобто викладаючи події 1573 р., Жак-Огюст де Ту починає приділяти більшу увагу тому, що відбувалося в Королівстві Польському. Про причину такої уваги неважко здогадатися – Польща опинилася в центрі уваги у Франції відтоді, коли її королем було обрано Генріха герцога Анжуйського, молодшого брата Карла IX. Де Ту пише: «Згадка про те, що герцога Анжуйського обрали королем Польщі, спонукає мене розповісти про це знову й докладніше викласти справу, про яку ми лише побіжно згадували в попередній книзі; і я за потреби передовсім задаю певні речі про саме королівство, його провінції, королів і державну адміністрацію»². Тобто, за своїм звичаєм дотримуючись традиції античних істориків, та й власної практики в попередніх книгах³, він вміщує розлогі опис країни, яка на той момент виступає в Європі на перший план. Тому саме в кн. 56 зустрічається розгорнутий відступ про Річ Посполиту, зокрема й про її українські землі, а в кн. 57 описуються переваги та недоліки політичного устрою Польщі.

Треба зауважити, що, хоча автор прагне дати своєму читачеві певні знання про чужі країни, багато елементів цих розповідань покликані служити дзеркалом для французьких читачів. Найбільш яскравим прикладом цього є те, що де Ту навмисне наголошує на блискучому знанні латини, зокрема в усній практиці, польськими магнатами – водночас у французького придворного дворянства вона була дуже слабкою: «Серед усіх цих (членів польського посольства до Парижа – Ф.М.) не було жодного, хто б не був знавцем латинської мови; багато розмовляли також італійською та німецькою; деякі навіть вимовляли французькі слова настільки влучно, що здавалося, що вони народилися на Сені чи Луарі, а не на Віслі чи на Дніпрі; на великий сором придворним, які не тільки невігласи, але й злі вороги книжності; адже коли їх запитували їхні гості, вони червоніли й були змушені відповідати лише кивками»⁴.

¹ Мушар Ф. Українська історія другої половини XVI ст. в «Історії свого часу» Жака-Огюста де Ту. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 4–9. Продовження: 2022. № 4. С. 13–18.

² Andini in regem Poloniae creati mentio me admonet, ut electionis illius negotium, de quo superiore libro aliquid obiter attigimus, nunc ab origine repetam, et pluribus explicem, et ante omnia quaedam de regno ipso, eius provinciis, regibus, et publica administratione, quantum ad rem satis erit, paucis praemittam.

³ Напр., у кн. 2, приступаючи до розповіді про події шмалькальдської війни 1547 р., він досить докладно висвітлює устрій Священної Римської Імперії; у кн. 9 такий само опис є про Угорщину тощо.

⁴ Ex iis omnibus nullus non Latini sermonis peritus erat; plures Italice et Germanice loquebantur; quidam etiam tam concinne Gallicas voces proferebant, ut ad Sequanam potius aut Ligerim quam ad Vistulam aut Borysthenem nati viderentur, pudore interim aulicis litterarum non tantum rudibus sed infestis hostibus incusso, qui interrogati ab hospitibus suis erubescere, et nutu tantum respondere cogeantur. – Де Ту тут пише за свідченням очевидців.

Уривок № 10. З географічного відступу про Річ Посполиту (кн. 56.11)

Пристаюючи до розповіді про польське посольство до Франції 1573 р., де Ту розміщує просторий опис географічного положення та соціально-політичного устрою королівства Польського. Єдиним документом він називає серед auctores кн. 56 Мартіна Кромера⁵; однак поза сумнівом, що в нього були й інші джерела, зокрема повідомлення або розповіді французів, котрі побували в Польщі в світі Генріха Анжуйського. Ми подаємо лише уривки, які стосуються українських земель, як Корони Польської, так і Великого князівства Литовського.

За Віслою, яка є межею Германії на сході, простягаючись на північ, лежать Сарматії, спочатку європейська, потім азійська; їх розділяють ріка Танаїс і Меотійське болото. Королівство Польське розташоване в Сарматії європейській, яка простягається на захід від Вісли до Одери або В'ядру; [воно охоплює] як бенефіціарні Помор'я та Пруссію, найбільші провінції, хоча Німецька Імперія вимагає їх собі; далі власне Польща, від чого назва цілого королівства, обмежується Віслою та Одером. Отже все королівство розташовується від Одери до Вісли й від Вісли до Борисфена, сьогодні Дніпра, а також від Евксинського Понту до Балтійського моря й від крайніх меж Литви до меж Московії та Швеції. На території європейської Сарматії найбільші та найнаселеніші регіони, що відрізняються звичаями й мовою, — Польща, Пруссія, Мазовія, Жемайтія, Лівонія, Литва, Волинь і Поділля, об'єдналися в одне міцне тіло королівства. (...)	Ultra Vistulam, qui limes est Germaniae orientem versus, late iacent Sarmatiae, Europea prima, deinde Asiatica, ad septentrionem porrectae, quae Tanai fluvio et Maeotide palude discriminantur. In Europaea Poloniae regnum situm est, quod etiam citra Vistulam versus occasum ad Oderam seu Viadrum usque protenditur, et Pomeraniam ac Prussiam amplissimas Polonicae ditionis beneficiarias provincias, quamquam et easdem Imperium Germanicum sibi vindicat, Poloniam denique proprie dictam, a qua toti regno nomen, inter Vistulam et Oderam amplectitur. Totum igitur regnum ab Odera ad Vistulam et a Vistula ad Borysthenem hodie Nieperum dictum, a Ponto Euxino ad mare Balticum, ab extremis Lithuanorum finibus ad Moscorum et Suecorum usque limites extenditur. In Europaeae Sarmatiae spatio maximae ac frequentissimae regiones moribus ac lingua differentes, Polonia, Prussia, Massovia, Samogitia, Livonia, Lithuania, Volhinia, Podolia, in unum fortissimum regni corpus coaluerunt. (...)
Вони користуються слов'янською мовою, як і в Німеччині богемці, сілезці та морави; ця мова походить від слов'ян із Роксоланії, котрі, як кажуть, приблизно за часів Аттіли, царя гунів, зайняли вакантні селища вандалів і переможно увірвалися в глиб Німеччини. Від них сьогодні, як усім очевидно, і мова і народ розповсюдилися значно ширше по всій півночі та сході, і нею, окрім тих, яких я вже згадав, розмовляють венди, що сусідять із Балтійським морем, помор'яни, лужичани, роксолани, московити, чия держава дуже широка не тільки в Європі, а й в Азії; далі також черкеси п'ятигірські, які живуть поблизу Понту, в Ілліріку расції, мезійці, серби, булгари, боснійці, а також далматинці, істрійці, карніольці і каринтіяці. (...)	Slavica lingua utuntur, ut et in Germania Bohemi, Silesii et Moravi, a Slavis e Roxolania populis profecta, qui circa Atilae Hunnorum regis tempora vacuas Vandalorum sedes occupasse, et in interiorem Germaniam victricia arma intulisse memorantur. Ab iis, ut genus, sic lingua propagata hodie quam latissime per Septentrionem et Orientem patet, eaque fere praeter eos, quos dixi, Vindae, Baltico mari vicinae gentes, Pomerani, Lusatii, Roxolani, Mosci, quorum non solum in Europa sed etiam in Asia latissimum est imperium; Circassii etiam Quinquemontani ad Pontum habitantes, Rasciani, Moesii, Serviani, Bulgari, Bosnenses in Illyrico, Dalmatae, Istri, Carniolani, ac denique Carinthii utuntur. (...)
Із рештою татар поляки ведуть безперервну, але не дуже руйнівну війну, оскільки останні доходять лише до Поділля та Русі; і якраз цього року, під час Великодніх свят, тисяча вісімсот із них під проводом Баки та Сікози просунулися аж до фортеці Бар, і, спаливши кілька сіл та навколишніх маєтків, повертались із здобиччю; але тоді їх несподіваним набігом оточив загін Бучацького⁶, каштеляна Кам'янецького, всіх перебив і забрав назад здобич. (...)	Cum ceteris Tataris continuum magis quam infestum bellum gerunt Poloni, quippe in Podoliam et Russiam usque fere excurrentibus; et hoc quidem anno, in feriis Paschalibus, MDCCC ex iis, Bacca et Sicoza ducibus, ad Baram usque arcem progressi sunt, vicisque aliquot et praediis circumiacentibus succensis, dum onusta praeda revertuntur, a familia Buczacii praefecti Camienecensis inopinata eruptione circumventi sunt ac trucidati, spoliis receptis. (...)

⁵ Мається на увазі, імовірно, не його Велика історія Польщі (Martini Cromeri *De origine et rebus gestis Polonorum libri xxx*), а невеликий опис Польщі, опублікований в Кельні в 1577 р. під назвою *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Republica regni Polonici libri duo* («Польща, чи про розташування, народи, звичаї, посади та державність королівства Польського, в двох книгах»).

⁶ Тут помилка: каштеляном кам'янецьким у 1573 р. був не Юрій Бучацький, а Ієронім Сенявський. Ю. Бучацький був ним у 1563–1567 рр.

Під Литвою лежить Роксоланія; однак це назва ширшої області, що, як зрозуміло з неї самої, означаючи розпорошений народ, охоплює всю землю від Балтійського моря, Лівонії, Швеції, і до північного льодовитого океану, Волги, яка сьогодні називається Ра, Меотійського болота, Понту Евксинського, Сарматських гір, Польщі, Литви та Жемайтії; і ділиться вона на дві області, з яких одна доходить до Карпатських гір недалеко від Кракова, а друга доходить до Дністра й до Волоських країв, а з іншого боку тягнеться до Дніпра та Понту Евксинського; далі вона простягається на величезних просторах землі, і доходить до обох берегів річки Кубані і до Дону, рубежу Європи й Азії, також і до знатного торгового міста Астрахань, розташованого на дальньому березі Волги, майже при її гирлі, де ярмарки проводять мідяни, перси, вірмени, скіфи й московити. Звідти Волга на невеликій відстані розпадається на сімдесят рукавів, обтікаючи численні острови, і на стільки ж судноплавними гирлами розгортається в Гірканське або Каспійське море. І справді та Роксоланія, яка простягається за Дніпром аж до меж Персії, підвладна великому князю Московії; а ця, яку ми називаємо Королівською, охоплює Львівщину, Люблінщину та Белзщину, а також землю Подільську, Волинь, Київщину, Черкаси та Підляшшя.	Lithuaniae Roxolania regio subest, quod nomen tamen latius patet, et, ut nomen ipsum praefert, disseminatam gentem significans, quidquid terrarum est inter mare Balthicum et Livoniam, Sueciam, Oceanum glaciale, Volgam, qui Rha hodie appellatur, Maeotim paludem, Pontum Euxinum, montes Sarmaticos, Poloniam, Lithuaniam, et Samogitiam complectitur; in duasque regiones dividitur, quarum altera Carpathios montes non longe a Cracovia attingit, et secundum Tyram ad Valachorum fines, atque ex altera parte Borysthenem et Pontum Euxinum porrigitur; tum ad utramque Axiaci fluminis ripam vergit, et a Tanai Europae et Asiae limite ad Astracanam nobile emporium in citeriore Volgae ripa, ad eius fere ostia, ubi a Medis, Persis, Armeniis, Scythiis, et Moscis nundinae celebrantur, per vasta terrarum spatia extenditur; inde Volga non magno interiecto spatio in LXX ramos scinditur, plurimis insulis factis, totidemque per ostia navigabilia in mare Hyrcanum sive Caspium evolvitur. Et haec quidem Roxolania, quae ultra Borysthenem ad Persarum usque fines extenditur, magno Moscoviae duci paret; haec, quam regiam vocamus, Leopoliensi, Lublinensi, Belsensi; nec non Podoliae, Volhiniae, Kioviae, Circassiae et Podlachiae regionibus comprehenditur.
--	--

Уривок № 11. З кн. 56.12 – про доходи короля Польського

Тут також наводяться винятково ті місця, де автор пише про доходи короля з українських земель.

До цих речей додається непересічне багатство. Бо королі мають найбільшу спадщину в усій державі; вони отримують численні мита з торгівлі; і щороку велика сила грошей винятковою ласкою природи приноситься до скарбниці з соляних копалень і з глибоких вен землі, ніби їх викопують зі скелі, як, наприклад, у Бохні та Величці в воеводстві Краківському, в Галичині, Коломиї, Салі та інших місцях Роксоланії; крім того, в подільських пустелях біля Дніпра є озеро, вода якого на ясоному й пекучому сонці застигає в тверду сіль, так що люди з худобою та возами ходять по ньому, немов по льоду, вивирають із нього шматки за бажанням та відносять. Але дешевизна товарів, привілеї шляхти та насамперед священницького чину, є причиною того, що доходи цього найбільшого королівства менші, ніж сусідніх; бо вся шляхта звільнена від податків і зі свого майна повинна платити лише військові послуги, і то лише для відсічі ворожої сили, в межах Сарматського королівства; бо якщо їм накажуть виступити за межі Польщі, щоб вести війну з чужими народами, вони отримують плату в п'ять золотих монет за спис кожні три місяці. Водночас як шляхта та священницький чин вільні від усіх тягарів, шляхетні селяни платять приблизно шість солей за акр, на знак залежності від королівської влади; державні ж селяни також платять помірний податок. Зрідка королі можуть, із дозволу сенату, вимагати від усіх чинів королівства оплати грошей для загального та громадського використання.	Ad haec accedunt opes non mediocres. Nam amplissimum regum est toto regno patrimonium; portoria ex mercatura complura; magna quoque pecuniae vis ex fodinis salis et profundissimis terrae venis raro naturae beneficio tamquam e saxo eruti quotannis in aerarium infertur, quales sunt apud Bochnam et Veliscam in satrapia Cracoviensi, apud Haliciam, Colomeiam, Salum, et aliis pluribus Roxolaniae locis; praeterea in desertis Podoliae ad Borysthenem locis lacus est, cuius aqua sereno et ardente sole in solidum salem concrecit, ita ut homines cum iumentis et curribus in eo tamquam in glacie versentur, sectumque in frusta arbitrato suo avehant. Sed uilitas annonae, et nobilitatis immunitates, ac sacri ordinis in primis, in causa sunt, ut amplissimi regni quam vicinorum census sit tenuior; nam nobilitas universa, omnibus soluta vectigalibus, bellica tantummodo munera privatis obire stipendiis tenet, idque nonnisi ad propulsandam hostium vim intra Sarmatici regni fines; nam si ad inferendum exteris gentibus bellum extra Poloniam proficisci iubeantur, singulis ternis mensibus quinque aureos nummos stipendium in hastam accipiunt. Ita sacro ordine et nobilitate ab omni onere immuni; coloni equestrium hominum, senos in singula iugera circiter solidos, agnoscendae regiae potestati pendunt; regia item plebs moderatum vectigal exsolvit. Interdum regibus, ex amplissimi ordinis sententia, licet universis regni ordinibus tributum imperare in communes et publicos regni usus.
--	---

Уривок № 12. З кн. 57.13 –
з опису урочистого входу Генріха Анжуйського до Кракова

За ним (Альбрехтом Лаським – Ф.М.) ішов Подільський воєвода зі ста п'ятдесятьма вершниками, а з ним у безладному порядку вельможі Литви й Русі, між якими ішов Віленський воєвода Микола Юрій Радзивілл, князь Олицький ⁷ , а за ним каштелян Троцький і Жемайтійський Іван Ходкевич ⁸ ; після них, серед кількох державних чиновників Литви, Мик. Христофор Радзивілл ⁹ , підперезаний по-італійськи. Нарешті, за ними йшли придворні; потім Костянтин Київський воєвода ¹⁰ , із двома своїми синами; один був в італійському одязі, другий в московському; із ними також їхали й триста вершників; потім Браславський воєвода зі своїми двомастами волинянами, одягненими по-татарськи.	Eum sequebatur Podoliae palatinus CL equitibus, et cum eo Lithuaniae et Russiae procures promiscuo ordine, inter quos Nic. Georgius Radevilius Olicae dux Vilmensis palatinus incedebat, et post eum castellanus Trocensis et Samogitiae praefectus Ioannes Chodkievicius. Postea mediis aliquot publicis Lithuaniae magistratibus, Nic. Christophorus Radevillus Italico habitu cinctus. Tandem aulici ministri sequebantur. Tum Constantinus dux Kioviae palatinus cum duobus filiis, altero Italarum, altero Moscorum more amictis, et CCC equitibus, Braslaviensis palatinus cum Volhinis suis CC more Tatarico instructis.
---	---

Мушар Флоран – кандидат славістичних наук, доцент, університет Ренн-ІІ, Бретань, Франція (Place du Recteur Henri Le Moal, Rennes, 35000, France).

Mouchard Florent – Ph.D., Professeur agrégé, Rennes II university, Brittany, France (Place du Recteur Henri Le Moal, Rennes, 35000, France).

E-mail: florent.mouchard@univ-rennes2.fr

**UKRAINIAN HISTORY OF THE SECOND HALF OF THE 16TH c.
IN "THE HISTORY OF HIS TIME" BY JACQUES-AUGUSTE DE THOU
(continued; from books 56–57)**

In this article, we continue to publish excerpts of the «History of his time» by Jacques-Auguste de Thou (1551–1617), which relate to the history of Ukraine, in the Latin text with a parallel Ukrainian translation. About the source, its specifics and principles of publication, see the first article («Northern Chronicle», № 2 (164), 2022, pp. 4–9). In this article, materials covering the events of 1573 are published.

Key words: the history of Ukraine of the 16th–17th c., Jacques-Auguste de Thou, New Latin historiography, historiography of ancient Rus.

Дата подання: 25 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 10 лютого 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мушар, Ф. Українська історія другої половини XVI ст. в «Історії свого часу» Жака-Огюста де Ту (продовження; з кн. 56–57). *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 5–8. DOI: 10.58407/litopis.230101.

Цитування за стандартом APA

Mouchard, F. (2023). Ukrainska istoriia druhoi polovyny XVI st. v «Istorii svoho chasu» Zhaka-Ogiusta de Thou (prodovzhennia; z kn. 56–57) [Ukrainian history of the second half of the 16th century. in «The History of His Time» by Jacques-Auguste de Thou (continued; from books 56–57)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 5–8. DOI: 10.58407/litopis.230101.

⁷ Тобто Микола Радзивілл «Рудий» (1512–1584).

⁸ Ян Ієронім Ходкевич (1537–1579).

⁹ Тут мається на увазі, вірогідно, Христофор Микола Радзивілл «Перун» (1548–1603).

¹⁰ Костянтин Острозький (1526–1608).

Максим Блакитний

НАРИС С. БАРАН-БУТОВИЧА «ЛЮДВИСАРСЬКІ ВИРОБИ XVII–XVIII ст. У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ МУЗЕЇ (ГАРМАТИ ТА ДЗВОНИ)». СПРОБА ВІЗУАЛІЗАЦІЇ

DOI: 10.58407/litopis.230102

© М. Блакитний, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6523-1158>

Мета статті – візуалізація нарисів Степана Баран-Бутовича «Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)», який у 1930 р. надрукував Чернігівський державний музей. Події російсько-української війни і нищення окупантами пам'яток культури України вкотре доводять необхідність ретельно зберігати, вивчати й популяризувати українську культурну спадщину. Колекція гармат і дзвонів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського формувалася протягом другої половини XIX – 70-х рр. XX ст. Основна її частина походить із зібрання відомого українського мецената Василя Тарновського (1838–1899), у якій нараховувалося 32 гармати XVI–XVIII ст. Розпочав досліджувати дзвони Чернігівщини священник К. Карпинський (1913), який склав опис 54 дзвонів XVII–XVIII ст., серед них – 13 дзвонів XVII ст. і 41 дзвін XVIII ст. В. Модзалевський (1921) зазначив основні центри лиття на Чернігівщині та відомих людвисарів – Ніжсин (ливарник Олександр), Новгород-Сіверський (Іван Андрійович Котляр), Глухів (Йосип Балашевич, Карпо Йосипович Балашевич, Іван Васильович Горлякевич), Стародуб (Василь Якович Котляр, Тимофій Олексійович, Григорій Корнійович, Артем Корнійович, Олексій Семенович Котляр, Макар), Почеп (Григорій Яковлевич), описав дев'ять гармат, що перебували в колекціях чернігівських музеїв, та п'ять найбільш цінних дзвонів (1630 р. із с. Шептаки, 1652 р. з м. Вороніж, 1691 р. з Мглинського повіту, 1717 р. з с. Заньки, 1737 р. з Мглинського повіту). У червні-вересні 1930 р. наукова експедиція (П. Жолтовський і Д. Чукін), досліджуючи церкви Чернігівщини, відвідала 75 населених пунктів, зафіксувала та описала 21 дзвін XVII–XIX ст. (найстаріший – 1685 р. у селах Волосківці та Редьківка). Серед них були роботи людвисарів: Балашевича, Горлякевича, Сухари, Кініки та Романовського. Автор нарисів «Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)» С. Баран-Бутович (1877–1944) працював завідувачем історичного відділу Чернігівського державного музею, тривалий час викладав у середніх та вищих навчальних закладах, археолог, краєзнавець, ініціатор порятунку архівної та музейної збірок Чернігова в роки Другої світової війни. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що вперше було розглянуто питання вивчення дзвонів на території Чернігівщини, формування колекції ливарництва Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Акцентовано на ролі С. Баран-Бутовича в цьому. Наголошено, що брошура «Людвисарські вироби» наводить опис 12 гармат та 8 дзвонів, які зберігалися в музеї та перебували на його обліку, згадує «дзвін 1699 р. з гербом і портретом І. Мазепи» людвисаря К. Балашевича, гармати, відлиті ним, дзвін П. Полуботка 1720 р., найстаріший датований дзвін 1629 р. із смт Ріпки, генуезьку сабуцію кінця XVI ст. (ливарник Gioanni Battista Gandolfo). Уперше зроблено візуалізацію нарисів на основі фотографій з колекції мистецтвознавця С. Таранушенка (1889–1976), каталогу зібрання В. Тарновського (1898 р.) та поточного архіву музею. **Висновки.** Описи дзвонів, гармат та наявні фотографії дозволяють стверджувати, що переважна більшість витворів ливарництва, указаних у праці С. Баран-Бутовича, має українську іконографію та орнаментику. Нарис дає змогу провести чітку атрибуцію дзвонів – 1772 р. з Борисоглібського собору Чернігова, 1784 р. – Г. Нікітіна з Троїцького монастиря та 1786 р. – І. Коровкіна з Єлецького монастиря. Найстарішими датованими зразками українського людвисарства на Чернігівщині є дзвін 1629 р. та гармата 1631 р., які зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського. Короткий нарис С. Баран-Бутовича може слугувати чи не єдиним документальним джерелом у питанні повернення «дзвону Мазепи» до України.

Ключові слова: дзвін, гармата, музей, монастир, нарис, Чернігівщина.

У 1930 р. Чернігівський державний музей видав невеликий нарис свого співробітника Степана Баран-Бутовича «Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)», який і на сьогодні зберігає свою актуальність та наукову цінність.

Події російсько-української війни і нищення окупантами пам'яток культури України вкотре доводять необхідність ретельно і фахово зберігати, вивчати та популяризувати українську культурну спадщину, яку намагалися вкрати за часів російської та радянської «імперії».

Для вивчення культури України, творчості митців, ремісників минулого в реаліях сьогодення слід залучати не тільки музейні збірки та приватні колекції як такі, що мають оригінальні речі, але й різноманітні зображальні джерела, які дають змогу обґрунтувати сталий розвиток українського мистецтва, ремісництва, що вкрай необхідно задля збереження української національної культурної спадщини, власної пам'яті.

Мистецтво ливарництва, яке розподілялося на людвисарство (лиття з міді, яке називали ще котлярством) та конвисарство (лиття з олова), набуло поширення на терені України з XIV ст.

Колекція гармат і дзвонів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського формувалася протягом другої пол. XIX – 70-х рр. XX ст. Основна частина «артилерійської» колекції музею походить із зібрання відомого українського мецената Василя Тарновського (1838–1899). Так, згідно з каталогами 1898 та 1900 рр., у його збірці було вказано 32 гармати XVI–XVIII ст.¹

Свого часу першим дослідником історії дзвонів Чернігівської єпархії був священник К. Карпинський, який у 1913 р. в часописі «Вера и жизнь» оприлюднив власну розвідку про найстаріші дзвони монастирів та парафіяльних церков. Матеріали були зібрані під час підготовки до XIV-го Археологічного з'їзду у Чернігові (оглянуто біля 150 церков переважно північних повітів єпархії). Завдяки цьому було складено опис 54 дзвонів XVII–XVIII ст., серед них – 13 дзвонів XVII ст. і 41 дзвін XVIII ст. У статті згадуються людвисарі – Іоан Андрійович і Іван Овдійович з Новгород-Сіверського, Карп Балашевич і Іоан Васильєв із Глухова².

У 1921 р. серед матеріалів збірника секції мистецтв Українського наукового товариства відомий дослідник старовини В. Модзалевський опублікував статтю «До історії українського ліярництва», у якій подав загальне бачення розвитку ливарництва в Україні в XVII–XVIII ст., зазначив основні центри лиття (на Чернігівщині – це Ніжин, Новгород-Сіверський, Глухів, Стародуб, Почеп), майстрів (Іван Андрійович Котляр у Новгороді-Сіверському, Олександр у Ніжині, Василь Якович Котляр, Тимофій Олексійович, Григорій Корнійович, Артем Корнійович, Олексій Семенович Котляр, людвисар Макар у Стародубі, Йосип Балашевич, Карпо Йосипович Балашевич, Іван Васильович Горлякевич у Глухові, Григорій Яковлевич у Почепі³), навів опис окремих гармат та дзвонів. Так, дослідник виділив дев'ять гармат, що перебували в колекціях чернігівських музеїв (вісім знаходились у Музеї українських старожитностей В.В. Тарновського) та п'ять найбільш цінних дзвонів (1630 р. – із с. Шептаки Новгород-Сіверського повіту, 1652 р. – з м. Вороніж Глухівського повіту, 1691 р. – з Мглинського повіту, 1717 р. – із с. Заньки Ніжинського повіту, 1737 р. – із Мглинського повіту), які він бачив на території Чернігівської губернії⁴.

У червні-вересні 1930 р. на Чернігівщину завітали члени наукової експедиції: мистецтвознавець П. Жолтовський (1904–1986) і Д. Чукін, що працювали під керівництвом українського мистецтвознавця Стефана Таранушенка (1889–1976). Про цю поїздку було складено відповідний звіт, який став доступний широкому загалу у 2016 р. Із нього довідуємося, що учасники експедиції відвідали 75 населених пунктів Сіверського краю для вивчення дерев'яних і мурованих церков, зафіксували та описали 21 дзвін XVII–XIX ст., серед них – три дзвони XVII ст., 14 дзвонів XVIII ст., чотири дзвони XIX ст. (найстаріші – 1685 р. у селах Волосківці та Редьківка). Серед них були роботи людвисарів: Балашевича, Горлякевича, Сухари, Кініки та Романовського⁵.

Автор нариса «Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)» (1930 р.) С. Баран-Бутович на час виходу брошури працював завідувачем історичного відділу Чернігівського державного музею. Степан (Стефан) Гаврилович Баран-Бутович (1877–1944) – викладач, музейник, археолог, краєзнавець, ініціатор порятунку архівної та музейної збірок Чернігова в роки Другої світової війни. Народився 17 травня 1877 р. у с. Козел Чернігівського повіту (нині – Михайло-Коцюбинське Чернігівської обл.). Навчався в Чернігівському духовному училищі (1891 р.), Чернігівській духовній семінарії (1897 р.), Санкт-Петербурзькому історико-філологічному інституті (1901 р.). З 1906 р. мешкав і працював у Варшаві (Царство Польське), де вчителювали його старші брати. З 1906 по 1915 рр. викладав у гімназіях. Із другої пол. 1918 р. С. Баран-

¹ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. Киев, 1898. С. 48–50; Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского. Чернигов, 1900. Т. II. С. 128.

² Карпинский К. Древние колокола монастырских и приходских церквей Черниговской епархии. *Вера и жизнь*. 1913. № 17. С. 46–56.

³ Імена ливарників подаємо так, як вони збереглися у документах: прізвище, ім'я, по-батькові або ім'я, по-батькові, або лише ім'я.

⁴ Модзалевський В. До історії українського ліярництва (про людвисарів та конвисарів). *Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства*. Київ, 1921. С. 3–23.

⁵ Православні церкви Сіверщини / Упоряд. І. Тарасенко; ред. Ю. Мицик. Київ, 2016. 56 с.

Бутович проживав у Чернігові. З жовтня 1919 р. викладав загальну історію і методику історії у Чернігівському педагогічному інституті (ЧІНО, де працював до 1934 р.).

Значну частину життя С. Баран-Бутович займався екскурсійною роботою, музейною справою та археологічними дослідженнями. Виступив одним із організаторів екскурсійної справи в Чернігові. Так, у 1920 р. при губернському відділі Народної освіти було створено екскурсійне бюро, завідувачем якого з 1923 по 1927 рр. був С. Баран-Бутович. Із 1925 р. бюро діяло при Чернігівському державному музеї. З 1923 р. Степан Гаврилович проводив екскурсії безпосередньо в музеї. Разом з іншими співробітниками музею (В. Дроздов, В. Шугаєвський) проводив реєстрацію культових пам'яток Чернігівщини. У 1927 р. С. Баран-Бутовича призначали завідувачем історичного відділу Чернігівського державного музею. Учасник Мізин-

ської палеолітичної експедиції ВУАН (1932 р.). З січня 1933 р. за сумісництвом отримав у музеї ще й посаду завідувача відділу первісного суспільства.

Відомо, що на початку серпня 1927 р. С. Баран-Бутович вже як завідувач оглянув Домницький монастир і взяв на облік низку цінних речей⁶. Можливо, ця поїздка була здійснена разом з художником та мистецтвознавцем Борисом Пилипенком (1892–1937).

Наприкінці 20-х – поч. 30-х рр. XX ст. розпочинаються репресії радянської окупаційної влади проти української інтелігенції, які не оминули наукові та освітні кола Чернігова. У музейному наказі від 5 вересня 1934 р. було зазначено, що С. Баран-Бутович був звільнений за «протягування контрреволюційних, буржуазних і буржуазно-націоналістичних теорій та пропагування контрреволюційного троцькізму в експозиції музею». У серпні 1938 р. він був заарештований каральними органами НКВС як учасник антирадянської української націоналістичної організації. У 1939 р. – засуджений на 8 років, але Верховний Суд України виправдав його.

У листопаді 1941 р. староста Чернігова Є. Азаров запропонував Степану Гавриловичу очолити відділ освіти і культури Чернігова. З 1 грудня 1941 по 19 вересня 1943 рр. С. Баран-Бутович – завідувач Відділу освіти і культури Міської управи під час німецької окупації. За цей період він домігся проведення розкопок згарища історичного музею (було віднайдено понад 3 тис. експонатів, серед них – 30 гармат), створено архівне управління (облаштовані архівосховища для майже 2 млн. документальних справ кінця XVIII – XX ст.), проведені ремонтні роботи у Спаському і Троїцькому соборах, Іллінській і Воскресенській церквах, відкриті курси німецької мови і музична початкова школа, для міської бібліотеки зібрано 150 тис. книжок, створено міський клуб (театральна трупа, хор, оркестр, танцюристи, ансамбль народних інструментів, ляльковий театр), діяв український театр ім. І. Котляревського, організовано п'ять православних громад, працював кінотеатр. Віднайдені під час розкопок згарища предмети доправлялися до колишньої музейної будівлі (Музей українських старожитностей В. Тарновського) на вулиці Тарновського № 16 (перед тим було проведено ремонт приміщення). 29 квітня 1944 р. С. Баран-Бутович був заарештований радянськими каральними органами, а 22 грудня того ж року розстріляний у Чернігові. Реабілітований у 1997 р.

Брошура «Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)» має 16 сторінок (розмір – 19,8х13,8 см), була підписана до друку 9 жовтня 1930 р. (замовлення № 2026, наклад 500 одиниць). Текст поданий українською мовою. У нарисі – короткий історичний екскурс розвитку людвисарства в Західній Європі (VI–XV ст.) та Україні (XVII–XVIII ст.), побіжно автор переповідає про технологічний процес виробництва, наводить опис найцікавіших 12 гармат та 8 дзвонів (написи зроблені у спрощеній формі), що зберігалися в музеї та перебували на його обліку. Зображення та фотографії відсутні. Нарис був розрахований на широке коло читачів⁷. Зазначимо, що в той же час музейник готував й інший нарис – «Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих

⁶ Нове в нашому музеї. *Червоний стяг*. 1927. 5 серпня. С. 4.

⁷ Баран-Бутович С. Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони). Чернігів, 1930. 16 с.

екскурсій» (1931 р., видання Чернігівського державного музею і Чернігівського наукового товариства, 44 сторінки, підписано до друку 20 вересня 1930 р., замовлення № 1959, наклад 500 одиниць), де він згадує «дзвін 1699 р. з гербом і портретом І. Мазепи», дзвін П. Полуботка, гармати, зроблені К. Балашевичем⁸.

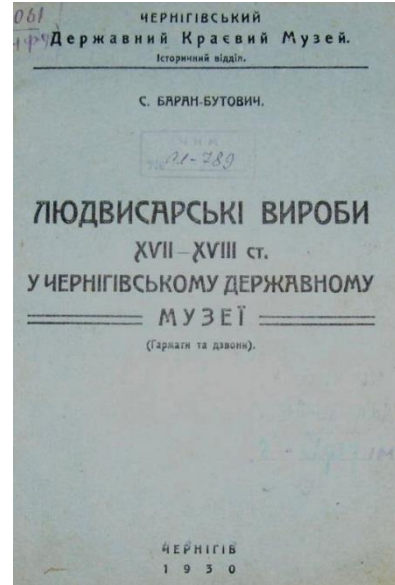
З публікації С. Баран-Бутовича довідуємося, що переважна більшість гармат походить із зібрання відомого українського мецената В. Тарновського, оскільки має відповідні порядкові номери, описи, які збігаються з каталогом 1898 р.⁹ У зібранні В. Тарновського, окрім 32 гармат, було ще й 4 фортечні рушніці. 13 гармат також свого часу перебувало в колекції музею Чернігівської вченої архівної комісії¹⁰. Ще як мінімум дві надійшли у 1918 р. Тобто, на момент складання нарисів в колекції Чернігівського державного музею могла перебувати 51 гармата XVI – поч. XIX ст. (станом на 2023 р. у музеї 55 гармат XVII–XX ст.).

Можна припустити, що С. Баран-Бутович міг користуватися публікацією священника К. Карпинського про дзвони Чернігівської єпархії (1913 р.). Дзвони надходили до музею наприкінці 20-х рр. XX ст., що було пов'язано із закриттям і ліквідацією більшовицькою окупаційною владою монастирів та церков. Один із перших дзвонів, який надійшов до музейного зібрання у 1927 р., був «Мазепин дзвін» 1699 р. (передав колишній співробітник музею, художник Б. Пилипенко – перший дослідник видатної пам'ятки кінця XVII ст.; розстріляний у 1937 р.)¹¹. Більшість дзвонів надійшла до музею у 1930 р. (до 10 одиниць з церков та монастирів Чернігова) – дзвін Полуботка, фрагмент дзвону Борисоглібського собору (на січень 1930 р. був цілий), дзвін Никітіна з Троїцького монастиря, дзвін Шабелика з Єлецького монастиря, інші дзвони цієї ж обителі (станом на 2023 р. у музеї 10 дзвонів та один уламок)¹². С. Баран-Бутович міг безпосередньо приймати й описувати ці дзвони, що дало йому змогу підготувати нарис.

За приблизними оцінками на території Чернігівщини могло перебувати біля 3 тис. дзвонів різного часу виробництва, розміру, якості та художньої цінності¹³.

Відомо, що з початком німецько-радянської війни Чернігівський державний музей у липні 1941 р. припинив свою роботу і почав готувати експонати до евакуації. Значна частина музейної колекції була завантажена у 3 вагони й мала бути відправлена до м. Уфі. На Схід було вивезено близько 30 тис. експонатів. Під час перевезення один з вагонів загубився, і лише з часом стало відомо, що він потрапив до м. Оренбурга (тоді – Чкалов). З кінця 1941 р. і протягом 8 місяців цінності Чернігівського державного музею перебували на евакуації у Чкалові. За час, коли музейні предмети знаходилися на її території, через жорсткі умови зберігання було втрачено 9 церковних риз, 11 килимів та інших експонатів. Лише 5 червня 1942 р. історичні колекції були передані під опіку Чкаловського краєзнавчого музею. 3 листопада 1942 р. його співробітники завершили опис майна Чернігівського музею і склали відповідний акт. Усього було перевірено 51 ящик, 10 скринь, узятю на облік 9 гармат, 13 дзвонів (повернуто до Чернігова лише 10 дзвонів) та 20243 експонати.

Унаслідок неналежного ставлення, жорстких умов зберігання, крадіжок, вилучення предметів, до Чернігова з Оренбурга не повернули 39 експонатів: «Мазепин дзвін» (вага понад 650 кг), килими, ризи, рушницю, дукачі, люльки, гудзики. Під час війни також була втрачена облікова фондова документація¹⁴. Окрім дзвону 1699 р., можливо, були вилучені ще два великі дзвони.

⁸ Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. Чернігів, 1931. 44 с.

⁹ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. Киев, 1898. 109 с.; Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского. Чернигов, 1900. Т. II. 367 с.

¹⁰ Черниговский соединенный исторический музей. Каталог музея. Чернигов, 1915. С. 30–31.

¹¹ Пилипенко Б. Видатна пам'ятка вкраїнського людвісарства (Мазепин дзвін). *Пам'ятки України: історія та культура*. 2008. № 3. С. 108–119.

¹² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 35–122.

¹³ Блакитний М. Вилучення радянською владою церковних цінностей на Чернігівщині: кампанія 1922 р. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 36–45.

¹⁴ Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20–90-ті роки. *Родовід*. 1996. № 2. С. 51–54; Блакитний М. Дзвін «Голуб» та перебування експонатів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського в

Провести візуалізацію публікації С. Баран-Бутовича значною мірою допомогли фотографії із зібрання С. Таранушенка, які зберігаються у Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, де є фонд відомого мистецтвознавця і музейника (№ 278), серед його матеріалів у справі № 651 («Фотографії, рисунки пам'яток архітектури та мистецтва Чернігівщини»), зустрічаємо світлини 20–30-х рр. XX ст.¹⁵ Також були використані фотографії з поточного архіву Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, ілюстрації «Каталога українских древностей коллекции В.В. Тарновского» (1898). Загалом, проілюстровано 18 музейних предметів з 20 описаних у нарисі (відсутні зображення двох гармат з номерами 1/19 – 1918 р. і 19/1 – 1918 р.).

Із документальних джерел довідуємося, що С. Таранушенко відвідував Чернігів кілька разів: у 1928, 1930 і 1932 рр. Принаймні, на світлинах, які, завдяки документам Державного архіву Чернігівської області, можна віднести до кінця зими – початку весни 1930 р., відображений процес зняття дзвонів у Чернігові, перевезення їх до складу Рудметалторгу та передавання окремих зразків до Чернігівського державного музею¹⁶. Так, на фото можна бачити ще цілий так званий «потьомкінський дзвін» 1772 р., дзвін 1786 р. І. Коровкіна з Єлецького монастиря, дзвін 1784 р. Г. Нікітіна з Троїцького монастиря, дзвін П. Полуботка 1720 р. з Вознесенської церкви Чернігова.

У пропонованій статті збережена послідовність предметів, їх інвентарні номери та основний зміст опису згідно з нарисом 1930 р. Окрім візуалізації за допомогою віднайдених фотографій, до основного тексту С. Баран-Бутовича була додана актуалізована й уточнена текстова інформація, отримана з фондової документації Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, опублікованих та неопублікованих джерел.

Описи дзвонів, гармат та наявні фотографії дозволяють стверджувати, що переважна більшість витворів ливарництва, указаних у праці С. Баран-Бутовича (особливо дзвони), виконані на високому мистецькому рівні, мають українську іконографію та орнаментику. Хронологічно нарис охоплює кінець XVI – XVIII ст. На сьогодні найстарішими датованими і відомими зразками українського ливарства на Чернігівщині є дзвін 1629 р. та гармата 1631 р., які зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського. Перший дзвін, який опинився у музейній колекції, був «Мазепин дзвін» (1927 р.). Нарис С. Баран-Бутовича і фотографії з колекції С. Таранушенка дають змогу провести чітку атрибуцію дзвонів: 1772 р. – із Борисоглібського собору Чернігова, 1784 р. Г. Нікітіна – із Троїцького монастиря та 1786 р. І. Коровкіна – із Єлецького монастиря.

Можемо припустити, що як завідувач відділу С. Баран-Бутович міг працювати над повним каталогом гармат і дзвонів, що зберігалися в Чернігівському державному музеї, а «Людвисарські вироби» стали його прологом та репрезентували роботу музейника над цим науковим виданням. У 1938 р., коли С. Баран-Бутовича заарештовували, то в якості доказів щодо його націоналізму в музеї були вилучені, а згодом знищені пакети з брошурами «націоналістичної літератури» співробітників, серед яких було кілька сотень примірників «Людвисарських виробів».

Короткий нарис С. Баран-Бутовича був фактично першим дослідженням колекцій ливарництва серед музейних збірок України наприкінці 20-х рр. XX ст. Він може слугувати чи не єдиним документальним джерелом у складному питанні повернення «дзвону Мазепи» до України.

Під час написання статті фахову консультацію надав старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, кандидат історичних наук Ігор Ситий.

евакуації в м. Оренбург. *Сіверянський літопис*. 2016. № 3. С. 51–57; Блакитний М. Документи про перебування в 1941–1944 роках музейних предметів Чернігівського історичного музею в евакуації в Оренбурзі. *Скарбниці української культури: Збірник наукових праць*. Чернігів, 2017. Вип. 18. С. 41–66.

¹⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 278. Спр. 651.

¹⁶ ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 35–122.

Гармати

1) № 153. Гармата гадяцького полковника М. Милорадовича (зберігається в музеї). 1717 р. Україна. Майстер Карп Балашевич. Мідний сплав; лиття. L – 134 см. Калібр – 85 мм. Інв. № И-2767. На гарматі є зображення герба М. Милорадовича, позначення «Року 1717», напис «Карп Балашевич майстер». З колекції В. Тарновського – № 153.

2) № 155. Гармата гадяцького полковника І. Чарниша (зберігається в музеї). 1713 р. Україна. Майстер Карп Балашевич. Мідний сплав; лиття. L – 97 см. Калібр – 45 мм. Інв. № И-2766. Є зображення герба І. Чарниша та напис: «дал: цару: серце главу: меч кровию пише: славу:», «держит: готов: меч: без главы: кривавой брани знак ест прави», «воспой: песнь: победы: красно: хвали: царя: велегласно: соловей». З колекції В. Тарновського – № 155.

3) № 156. Частина розірваної гармати (у музеї відсутня). Майстер Карп Балашевич. Знайдена у Батурині. Вага – понад 65 кг. Посередині рельєфний картуш з написом: «Карп Иосифович делатель». З колекції В. Тарновського – № 156.

4) № 159–160. Дві подібні гармати з гербом (зберігаються в музеї). XVII–XVIII ст. Україна. Мідний сплав; лиття. L – 67 см. Калібр – 30 мм. Інв. № И-2733, И-2743. На казенній частині гармати зображено герб з літерами: «Я. Д. Г.». З колекції В. Тарновського – № 159, 160.

5) № 1332. Салютовка гадяцького полковника І. Чарниша (зберігається в музеї). Україна. Мідний сплав; лиття. Н – 175 мм. Калібр – 100 мм. Інв. № И-5869. З колекції В. Тарновського (каталог В. Тарновського, 1900 р., Т. II, № 1265–1266).

6) № 123. Мортирка графа П. Румянцева-Задунайського (зберігається в музеї). XVIII ст. Мідний сплав; лиття. L – 20 см. Калібр – 70 мм. Інв. № И-2771. На казенній частині зображено графа П. Румянцева-Задунайського і девіз: «Non solum armis» («Не лише зброєю»). З колекції музею Чернігівської вченої архівної комісії – № 658.

7) № 1/19 – 1918 р. Гармата човенного типу (у музеї відсутня). Чавунний сплав; лиття. L – 70 см. Калібр – 45 мм. На середній частині – картуш з двома овальними щитами, які тримають орли (на одному – лев з мечем, на другому – герб «Радван», одноголовий орел). Без дельфінів.

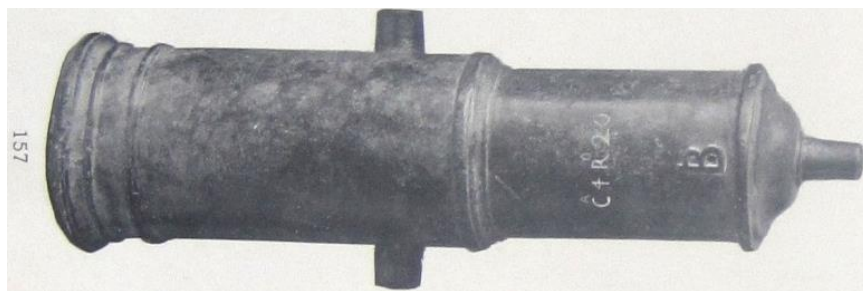

8) № 158. Гармата човенного типу (у музеї відсутня). Чавунний сплав; лиття. L – 110 см. Калібр – 37 мм. Без дельфінів, одна цапфа відбита. Знайдена поблизу с. Прохорівка Переяславського повіту. З колекції В. Тарновського – № 158.

9) № 19/1 – 1918 р. Гармата човенного типу (у музеї відсутня). Чавунний сплав; лиття. L – 48 см. Калібр – 27 мм. Без дельфінів, винград у вигляді дельфіну.

10) № 154. Гармата 3-х фунтова польова (зберігається в музеї). 1631 р. Україна (на думку О. Мальченка і П. Кулаковського, ймовірно, зроблена у Львові). Мідний сплав, лиття. L – 131,5 см. Калібр – 78 мм. Вага – понад 210 кг. Інв. № И-2731. Має герб «Правдиць» і напис навколо нього «AG/ZG/NB». На стволі стоїть дата «1631». Придбана на території колишньої Полтавської губернії. З колекції В. Тарновського – № 154.

11) № 156 (потрібно читати як 157). Гаубиця або «Petriere» (у музеї відсутня). Кінець XVI ст. Італія (м. Генуя). L – 91 см. Калібр – 130 мм. Вага майже 200 кг. На казенній частині напис «C^A 4 R^O 20» (позначення ваги «Cantara 4 – Rotoli 20»), навколо панівки монограма майстра «IB» (генуезький ливарник Giovanni Battista Gandolfo). Була знайдена в річці Дніпро (біля Нікополя), між колишніми – Томаківською і Микитинською січами (подібна гармата зберігається у Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д.І. Яворницького). З колекції В. Тарновського – № 157.

Дзвони

12) № 16028. Дзвін з Ріпицької церкви (зберігається в музеї). 1629 р. Україна. Бронзовий сплав. Н – 28 см. D – 32 см. Інв. № И-2721. Зверху напис слов'янськими літерами «року 1629 місяця ноябрю дня 9». Надійшов до музею у 1930 р.

13) № 16026. Дзвін з Чернігівського Єлецького монастиря (зберігається в музеї). 1695 р. Україна. Бронзовий сплав. Н – 94 см, D – 94 см. Інв. № И-2715. На боковій поверхні зображення Божої Матері і свт. Миколая, напис «сей звон надал раб божий иоан шабелік жител печерскаго монастира изженою своєю ксенією заотпущение грехов вград чернегов до храму успения пртія бца в манастир елецкий». На верхньому пояску стоїть дата слов'янськими літерами «року 1695 марта дня 20». Надійшов до музею у 1930 р.

14) № 17351. «Мазепин дзвін» або дзвін «Голуб» (у музеї відсутній). 1699 р. Україна (Глухів). Майстер К. Балашевич. Н – 95 см, D – 95 см. Вага – понад 650 кг. Має герб і портрет гетьмана І. Мазепи на повний зріст. У верхній частині є напис: «року 1699 благоволением благословением бога вотроици единого оца и сына святого духа стараниемже икоштом ясне вельможного его млтн пна йона степановича мазепи гетмана сооружися сей дзвон вглухови огорода Батурина дохраму воскресения христова». Також є напис у картуші: «карп иосифович делатель». До 1927 р. дзвін перебував у Домницькому монастирі, потім завдяки досліднику Б. Пилипенку потрапив до Чернігівського державного музею. Був втрачений під час Другої світової війни. У 2015 р. віднайдений на дзвіниці Нікольського собору у м. Оренбурзі (Росія), де зараз і перебуває.

15) № 16024. Дзвін з Вознесенської церкви м. Чернігова (зберігається в музеї). 1720 р. Україна. Майстер Олексій Іванович. Бронзовий сплав. Н – 81 см. D – 81 см. Вага – біля 420 кг. Інв. № И-2716. На боковій поверхні зображення Христа, герба чернігівського полковника П. Полуботка і літери на-

вколо «П.П.П.В.Е.Ц.П.В.З.Ч», напис «сей звон сооружися коштом его млти пна павла полуботка полковника вийська царского пресветлого влчства запорожского чернеговского доцержки вознесе- ния гспдня застриженской чернеговской року 1720 мца априля дня 9», «делатель Алексей Ивано- вич». Надійшов до музею у 1930 р.

16) № 17354. Дзвін з Домницького монастиря (зберіга-ється в музеї). 1739 р. Україна. Майстер Андрій Іосифов. Бронзовий сплав. Н – 58 см. D – 67 см. Інв. № И-2717. Звер-ху напис «року 1739 мца августа дня 20», «сей цуп изрубил злотник григори», на боковій поверхні – напис «звон сен дообители мтой думнецкой справлен власним кштом пре-чесний оць феофил савич игумен анамесник оць даниил иоань оць соколовський а трудами андрея иосифова дохра-му рожества петия бци за отпущені грехов своих», в овалі зображення Христа і навколо напис «аз есм свет міру до окончанія».

17) № 17044. Медальйон або частина «Потьомкінського дзвону» з Чернігівської соборної дзвіни-ці (у музеї відсутній). 1772 р. Україна. Майстер Іван Коровкін. 76x84 см. На медальйоні зображені – великий київський князь Володимир, князі Борис і Гліб, над ними сцена коронації Божої Матері. За-гальна вага дзвону понад 10 т.

18) № 16644. Дзвін з Чернігівського Слєцького монастиря (у музеї відсутній). 1786 р., Україна (Київ). Майстер Іван Коровкін. Н – 164 см, D – 164 см. Вага – майже 2,7 т. У верхній частині напис: «лит сей колокол вбогоспасаемом граде киеве вчернеговскій успенській монастир елецкий при архи-

мандрите ієрофії малецком». На дзвоні є зображення Успіння Богородиці, архистратига (Михайл), свт. Миколая, Трійці. Напис знизу: «1786 года месяца сентября 17 дня весу в нем 164 пудов майстер Иван Коровкин». Надійшов до музею у 1930 р.

19) № 16643. Дзвін з Чернігівського Троїцького монастиря (у музеї відсутній). 1784 р. Україна (Стародуб). Завод Григорія Нікітіна. Н – 185 см, Д – 175 см. Вага – понад 3,4 т. У верхній частині напис: «вославу трипостаснаго бга зделан сей колокол вниколаевской каташинской монастир старательством настоятеля архимандрита владимира збратією коштом монастирским». На дзвоні є зображення свт. Миколая і сцени коронації Божої Матері (Божя Матір на півмісяці, довкола неї два янгולי тримають закриту корону). Напис знизу: «1784 года мца сентября 1 дня делан сей колокол в Стародубе взаводе Григорія Никитина». Надійшов до музею у 1930 р.

References

Arendar, H.P., Lykhachova S.M. (1996). Chernihivskiy istorychniy muzei u 20–90-ti rr. [Chernihiv historical museum in 20s–90s]. *Rodovid – Pedigree*, 2, P. 51–54.

Blakytyni, M. (2016). Dzvyn «Holub» ta perebuvannya eksponativ Chernihivskoho istorychnoho muzeiu im. V.V. Tarnovskoho v evakuatsii v m. Orenburh [Bell «Dove» and the remaining of exhibits of the V.V. Tarnovsky Chernihiv historical museum in evacuation to Orenburg]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 51–57.

Blakytyni, M. (2017). Dokumenty pro perebuvannya v 1941–1944 rokakh muzeinykh predmetiv Chernihivskoho istorychnoho muzeiu v evakuatsii v Orenburzi [Documents on the remaining in 1941–1944 of museum objects of the Chernihiv historical museum in evacuation in Orenburg]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury: Zbirnyk naukovykh prats – Treasury of Ukrainian Culture: Collection of scientific works*, 18, P. 41–66.

Blakytyni, M. (2022). Vyluchennia radianskoiu vladoiu tserkovnykh tsinnosti na Chernihivshchyni: kampaniia 1922 roku [Expropriation of church values by the Soviet authorities in the Chernihiv region: the campaign of 1922]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 36–45.

Pylypenko, B. (2008). Vydatna pamiatka vkrainskoho liudvisarstva (Mazepyn dzvin) [The outstanding monument of ukrainian lyudvisarism (Mazepas' bell)]. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura – Sights of Ukraine: history and culture*, 3, P. 108–119.

Блакитний Максим Михайлович – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Blakytyn Maksym – Ph.D. in historical sciences, deputy director for research of the V.V. Tarnovsky Chernihiv historical museum (4 Muzeina Str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: max1914@ukr.net

ESSAY by S. BARAN-BUTOVYCH «LUDVYSAR'S PRODUCTS OF THE 17th–18th c. IN THE CHERNIHIV STATE MUSEUM (CANNONS AND BELLS)». THE VISUALIZATION ATTEMPT

The purpose of the publication is to visualize Stepan Baran-Butovych's essay «Ludvysar wares of the XVII–XVIII c. in the Chernihiv state museum (cannons and bells)», which was published by the Chernihiv state museum in 1930. The events of the Russian-Ukrainian war and the destruction of Ukrainian cultural monuments by the occupiers once again prove the need to carefully preserve, study and popularize Ukrainian cultural heritage. The collection of cannons and bells of the V.V. Tarnovsky Chernihiv historical museum was formed during the second half of the 19th – 70s of the 20th c. The main part of it comes from the collection of the famous Ukrainian philanthropist Vasyl Tarnovsky (1838–1899), which included 32 guns of the 16th–18th c. The priest K. Karpinsky (1913) began researching the bells of Chernihiv Region, and he compiled a description of 54 bells of the 17th–18th c., including 13 bells of the 17th c. and 41 bells of the

18th c. V. Modzalevskiy (1921) noted the main casting centers in Chernihiv region – Nizhin, Novgorod-Siverskyi (Ivan Andriyovych Kotlyar), Glukhiv (Josyp Balashevich, Karpo Yosypovich Balashevich, Ivan Vasylovich Horlyakevich), Starodub (Vasyl Yakovych Kotlyar, Tymofiy Oleksiyovych, Hryhoriy Korniyovych, Artem Korniyovych, Oleksiy Semenovich Kotlyar, Makar), Pochep (Gryhoriy Yakovlevich), described nine cannons that were in the collections of Chernihiv museums and five most valuable bells (1630 from the village of Sheptaki, 1652 from the city of Voronezh, 1691 from the Mghlyna poviat, 1717 from the village of Zanky, 1737 from the Mghlyna poviat). In June–September 1930, a scientific expedition (P. Zholtovskiy and D. Chukin) visited 75 settlements in Chernihiv region, recorded and described 21 bells of the 17th–19th c. (the oldest ones are from 1685 in the villages of Voloskivtsi and Redkivka). Among them were the works of lyudvysars: Balashevich, Horlyakevich, Sukhara, Kinika, and Romanovsky. The author of the essay «Ludvysar wares of the 17th–18th c.» S. Baran-Butovych (1877–1944) worked as the head of the historical department of the Chernihiv state museum, taught for a long time in secondary and higher educational institutions, was an archaeologist, local historian, and initiated the rescue of archive and museum collections of Chernihiv during the World War II. **The scientific novelty** that is for the first time the issue of studying bells in the territory of Chernihiv region, forming the foundry collection of the V.V. Tarnovsky Chernihiv historical museum was considered. Attention is focused on the role of S. Baran-Butovych in this. It is emphasized that the brochure «Ludvysar products» gives a description of 12 cannons and 8 bells that were stored in the museum and were on its records, it mentions «the bell of 1699 with the coat of arms and portrait of I. Mazepa» by lyudvysar K. Balashevich, the cannons cast by him, the bell of P. Polubotok of 1720, the oldest dated bell of 1629 from the town of Ripka, and a Genoese howitzer of the late 16th c. (made by Giovanni Battista Gandolfo). For the first time, the essay is visualized on the basis of photographs from the collection from the collection of art critic S. Taranushenko (1889–1976) and the current archive of the museum. **Conclusions.** Descriptions of bells, cannons and available photographs allow us to state that the vast majority of foundry products listed in S. Baran-Butovych's work have Ukrainian iconography and ornamentation. The sketch makes it possible to carry out a clear attribution of the bells – in 1772 from the Borysglib Cathedral in Chernihiv, in 1784 by H. Nikitin from the Trinity Monastery, and in 1786 by I. Korovkin from the Yeletsky Monastery. The oldest dated examples of Ukrainian folk art in the Chernihiv region are the bell of 1629 and the cannon of 1631, which are kept in the V.V. Tarnovsky Chernihiv historical museum. A short essay by S. Baran-Butovych are nearly the only one documentary source on the issue of returning the «Mazepas' bell» to Ukraine.

Key words: bell, cannon, museum, monastery, sketch, Chernihiv region.

Дата подання: 15 січня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 14 лютого 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Блакитний, М. Нарис С. Баран-Бутовича «Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)». Спроба візуалізації. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 9–20. DOI: 10.58407/litopis.230102.

Цитування за стандартом APA

Blakytyn, M. (2023). Narys S. Baran-Butovycha «Liudvysarski vyroby XVII–XVIII st. u Chernihivskomu derzhavnomu muzei (harmaty ta dzvony)». Sproba vizualizatsii [Essay by S. Baran-Butovich «Ludvisar's products of the 17th–18th c. in the Chernigiv state museum (cannons and bells)». The visualization attempt]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 9–20. DOI: 10.58407/litopis.230102.

УДК902.2(477.51)«10/12»

Олександр Шугалій

БАШТИ ТА БАШТОПОДІБНІ СПОРУДИ ЧЕРНІГОВА ДАВНЬОРУСЬКОГО ПЕРІОДУ

DOI: 10.58407/litopis.230103

© О. Шугалій, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7048-7294>

Метою публікації є висвітлення обставин та характеру використання в давньоруській фортифікації таких елементів, як «башта» та «вежа», а також їх відображення в тогочасних писемних та зображальних джерелах. Дослідження проведене на прикладі центру Чернігівського князівства, який в часи Русі мав потужні укріплення у вигляді декількох ліній ровів та стін. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму та об'єктивності. Використані **методи** аналізу, синтезу, індукції. **Наукова новизна** публікації полягає в характеристиці окремого фортифікаційного елементу, який раніше часто розглядався лише в комплексі із лінійними укріпленням давньоруських міст і не був предметом конкретного історичного дослідження. **Висновки.** Незважаючи на проведені протягом ХХ–ХХІ ст. на території Чернігова археологічні дослідження, в історіографічній традиції панує думка, що міські укріплення склалися із валів, стін із баштами та ровів. У ході проведеного дослідження можна зазначити, що станом на 2022 р. відомо про 16 споруд, які типологічно можна вважати баштами, з яких лише 4 належать до загальнономіських укріплень проїзного комплексу. Решта ж являють собою елементи садибної забудови. Отже, можна стверджувати, що роль башт у стінових укріпленнях давньоруського Чернігова є децю перебільшеною.

Ключові слова: башта, вежа, давньоруський Чернігів, фортифікації, топографія.

Під час створення художніх реконструкцій давньоруських міст автори зазвичай зображають доволі значну кількість оборонних башт – як проїзних, так і «глухих». У літературі також можна зустріти інформацію про те, що майже кожне давньоруське місто було захищене валом із ровом та дерев'яними стінами з баштами. Графічні реконструкції Чернігова, що маємо на сьогодні, виконані в другій половині ХХ ст. Г. Петрашем¹, А. Карнабідом², В. Михайлюком³, відображають саме цю тенденцію. Протягом ХХ та ХХІ ст. у Чернігові були проведені активні археологічні дослідження, які надали значний обсяг інформації про топографію міста, однак питання існування такого елементу фортифікації міста, як «башта», до сьогодні окремо не було розглянуто. Це визначило основну мету запропонованої роботи, яка полягає у визначенні місця башт у системі оборонних споруд давньоруського Чернігова на підставі аналізу джерел.

Дерев'яні та дерево-земляні середньовічні оборонні споруди стали предметом наукового вивчення ще в ХІХ ст. у праці Ф. Ласковського⁴. На початку ХХ ст. вийшла узагальнювальна праця, присвячена фортифікації Давньої Русі, авторства М. Фріде, в якій він відзначав доволі широке використання в середньовічних оборонних конструкціях такого елементу, як «башта»⁵. На його думку, башти були в переважній більшості зрубними конструкціями підквадратної форми, які виступали за лінію стін і підвищували їх стійкість на рельєфі. Однак існування таких конструкцій підтверджувалося лише досить пізніми дже-

¹ Петраш Г. Чернігів в ХІІ ст. Полотно, олія. Чернігів, 1971. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності. Кн-128 И-2-751.

² Карнабед А.А. Чернігів в ІХ–ХІІІ ст. Варіант реконструкції. Чернігів. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності. Дагр-1660/3.

³ Михайлюк В. Панно «Чернігів ІХ–ХІІІ ст.». Полотно, олія. Чернігів. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності. Дагр-7.

⁴ Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Санкт-Петербург: Тип-я императорской академии наук, 1858. Ч. 1: Опыт исследования инженерного дела в России до XVIII века. С. 93–99.

⁵ Фриде М.А. Русские деревянные укрепления по древним литературным источникам. Известия Российской академии истории материальной культуры. 1924. Т. III. С. 137–139.

релами, її використання в дерево-земляних фортецях Русі Х–ХІІІ ст. нічим не було обґрунтованим.

Б. Рибаків під час проведених у 1950-х рр. у Любечі та Вжищі археологічних досліджень виявив декілька котлованів споруд, які пізніше реконструював як башти⁶. Він уважав, що на території дитинця Вжища був виявлений котлован кутової, шестикутної (за визначенням науковця) башти. Всередині укріплень містилася ще одна, окремо розташована, восьми- чи дванадцятикутна вежа-донжон каркасно-стовпкової конструкції. Значно потужнішими, за свідченням Б. Рибаків, були укріплення Любеча. На реконструкції середньовічного феодального замку Любеча дослідник зобразив дерев'яну вежу-донжон. За інтерпретацією автора, ця чотириповерхова, близька до квадрату за формою споруда слугувала житлом «управителя замку». Дві башти, на думку Б. Рибаків, фланкували в'їзд до Любеча, а ще чотири – кути стін замку. Така насиченість вежами доволі невеликого дитинця міста водночас з їх відсутністю на інших давньоруських пам'ятках здавалася дещо дивною. Уже на початку ХХІ ст. дослідники виявили раніше невідоме зображення любецького замку, виконане на основі опису початку ХVІІІ ст.⁷ Фортечні укріплення за формою та локалізацією мали високу ступінь спорідненості із реконструкцією Б. Рибаків. Це дало змогу припустити, що автор реконструкції давньоруського Любеча інтерпретував фортифікаційні споруди ХVІІІ ст. як середньовічні. Ураховуючи це, варто з обережністю використовувати висновки Б. Рибаків стосовно укріплень давньоруського Любеча та давньоруської фортифікації в цілому.

У другій половині ХХ ст. до розгляду проблеми поширення башт на території Русі впродовж Х–ХІІІ ст. звернувся П. Раппопорт⁸. Спираючись на результати здійснених на той час археологічних робіт, він дійшов висновку, що на території Південної Русі в Х–ХІІІ ст. практика використання оборонних башт не набула поширення. Висновок дослідника спирався на відсутність писемних згадок про башти в літописах, а також на відсутність даних про фіксацію таких споруд археологами. П. Раппопорт вважав, що використовувати башти у фортифікації Східної Європи починають лише з ХІV ст. у зв'язку із появою вогнепальної зброї. Водночас П. Раппопорт зазначив, що в давньоруський час були поширені баштоподібні надбудови над проїздами в лінії фортифікації або по боках від неї. Ці конструкції, на його думку, відповідали літописним термінам «*вежа*» та «*столп*». Цими ж термінами в літописах позначалися муровані башти замків Польщі та Угорщини – країн, де впродовж ХІІІ ст. набула поширення традиція спорудження кам'яних веж.

Спираючись на матеріали археологічних досліджень другої половини ХХ ст., Ю. Моргунов визначив, що в лінійних давньоруських укріпленнях доволі часто простежуються виступи зрубних конструкцій у бік рову⁹. Такі виступи робилися задля підвищення стійкості конструкції та запобігання сповзанню стін до рову. Аналогічну роль у західноєвропейській фортифікації виконували кам'яні башти по лініях стін. Це засвідчувало те, що саме будівництво башт у лініях дерево-земляних укріплень не було необхідністю. Ю. Моргунов також зазначав, що в Західній Європі башти були необхідним елементом оборони, оскільки використовувалися для ведення бокового обстрілу під час облоги, однак (як засвідчують джерела), використання луків та самострілів під час штурму фортець не набуло на Русі такого поширення, як у Західній Європі.

На думку Ю. Моргунова, розповсюдження на території Русі набули окремо розташовані баштові конструкції, які в переважній більшості використовувалися для спостереження. Під час облоги міста така конструкція могла також використовуватися для захисту мешканців фортеці як останній рубіж оборони.

Через обмеженість зображальних джерел часів Давньої Русі сьогодні майже відсутні тогочасні візуалізації башт та інших елементів фортифікації. Єдиним відомим зображенням оборонної споруди, датованим Х–ХІ ст., на сьогодні є зображення на металевій пластині, яка походить з городища Княжа гора (с. Пекарі Черкаської області). На пластині, окрім ділянки фортечної стіни із заборолом, зображена триярусна башта з шатровим верхом. Г. Мезенцева вважала, що це зображення укріплень городища Княжа гора¹⁰. Відповідно до цього, башту на зображенні вона інтерпретувала як надбрамну в'їзну вежу на городище, а виявлене під час археологічних досліджень заглиблення в лінії укріплень визначила як котлован цієї вежі. Згідно із цим висновком дослідниці, на реконструкції міста

⁶ Рибаків Б.А. Стольный город Чернигов и удельный Вжиж. *По следам древних культур. Древняя Русь*. Москва, 1953. С. 115–116.

⁷ Кондратьев И.В. Любечский замок: в поисках символов и смыслов. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2021. Т. 29, № 1. С. 114–129.

⁸ Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества Х–ХІІІ вв. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1956. С. 135–136.

⁹ Моргунов Ю.Ю. Древне-земляные укрепления Южной Руси Х–ХІІІ веков. Москва: Наука, 2009. С. 137–138.

¹⁰ Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. Княжа гора. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1968. С. 23.

Родень вежа була візуалізована як головний в'їзд на територію дитинця. При цьому інших подібних споруд по периметру стін на реконструкції не позначали. Утім, немає жодних доказів, що на пластині з городища Княжа гора дійсно зображено укріплення саме цього городища. Не доведено також, що ця пластина походить з території Русі. Ураховуючи, що матеріали городища містять значну кількість предметів західноєвропейського та східного імпорту, пластина могла походити з дуже віддалених від Подніпров'я територій.

Значна кількість зображень давньоруських міст та їх оборонних споруд із баштами міститься в мініатюрах Радивилівського літопису¹¹. Однак слід ураховувати, що створювалися всі ці мініатюри у другій половині XV ст., у часи, коли спорудження башт набуло найбільшого розповсюдження. Саме цим, імовірно, обумовлена наявність на мініатюрах майже в кожному зображенні міста однієї чи декількох веж. Водночас слід ураховувати, що, на думку дослідників, автори мініатюр могли користуватися більш ранніми зображальними джерелами¹². На це, серед іншого, указує різниця в зображеннях одного й того самого міста в різних мініатюрах. Так, укріплення Чернігова містяться на п'ятнадцяти мініатюрах, де зображені події 1068–1159 рр. Одинадцять із них відповідають проміжку часу з 1135 до 1159 рр., коли на сторінках літопису доволі докладно описуються події, пов'язані з Черніговом. Аналіз зображень дозволяє стверджувати, що дев'ять мініатюр, що відображають події 1068–1138 рр., виконані одним майстром (умовно визначеним дослідниками як «майстер Б»), а шість за 1151–1159 рр. – іншим («майстер В»). Перший із цих майстрів зображав Чернігів переважно в символічному вигляді чотирикутної двоярусної башти, збудованої з каменю. Винятком є відображення подій 1078 р., де на мініатюрі зображено дві подібні за будовою башти. Одна з них являє собою літописні «східні від Стрижня» ворота, які були спалені нападниками, а друга – укріплення Дитинця.

Більш різноманітні зображення Чернігова авторства другого з майстрів. Чотири його мініатюри зображають облогу Чернігова 1152 р. На них художник показав місто не у вигляді однієї символічної башти, а додав лінію стін Дитинця, до якого тікають мешканці. У середині Дитинця він зобразив ще одну башту, доволі нетипову, у вигляді стилізованого хреста. На іншій мініатюрі цього автора подані укріплення Острогу та Передгороддя, також у вигляді стін та башти, з бійниці якої проглядається мортира (можливо: переосмислення автором давнього зображення відповідно до звичних йому реалій). Відступ військ нападників після невдалої облоги зображено на фоні стін міста, над якими стилізовано показано золочені бані чернігівських соборів. Загалом можна стверджувати, що другий майстер прагнув якомога краще зобразити місто. Варіативність образів населеного пункту та зображення по-різному його окремих структурних частин може свідчити про високий рівень обізнаності автора із першоджерелом ілюстрацій, яке, на жаль, втрачене. Утім це може свідчити і про його обізнаність з Черніговом та намагання відобразити знайоме йому місто.

Як уже зазначалося, у писемних джерелах, які репрезентовані, перш за все, літописними зводами, фігурують терміни «вежа» та «столп» (на це свого часу звертав увагу П. Раппопорт). Лише в XVI ст. набуває поширення лексема «башта». Уперше термін «вежа» згаданий під 946 р. в описі захоплення міста Іскоростеня військами княгині Ольги («...голуби же и воробье полетѣша въ гнѣзда своя, ови въ голубники, вработѣе жи подъ стрѣхи и тако възгарахуся голубьници, ово клѣти, ово вежѣ, ово ли одрины, и не бѣ двора идеже не горяче»). А. Новосельцев вважав, що в такий спосіб названі фортифікаційні споруди, причому це можуть бути як укріплення міста, так і локальні, можливо, господарські споруди. В. Козюба під час аналізу цього літописного уривку зазначив, що вежі розташовувалися у дворах мешканців міста, але не були фортифікаційними спорудами в прямому розумінні цього слова¹³. Найімовірніше, це були високі баштоподібні, можливо, багатоярусні господарські споруди, які за необхідності могли виконувати оборонні функції. Натомість, на думку Г. Борисевича, літописні «вежі» представляли собою багатоярусні конструкції, які були праобразом терема і сформувалися як частина боярської садиби ще в першій половині X ст.¹⁴

Достатньо вагому інформацію про баштоподібні конструкції на території Чернігова дає археологія. На сьогодні на території міста археологічно були зафіксовані залишки щонайменше одинадцяти об'єктів, які можна інтерпретувати як башти. Більшість із них окремо розташовані посеред міської забудови. Про археологічне дослідження залишків потужної башти в передмісті Чернігова згадував Б. Рибаків. Вона була виявлена в 1958 р.

¹¹ Радзивилловская летопись. Электронная энциклопедия и библиотека Руниверс. URL: https://runivers.ru/doc/rusland/letopisi/?SECTION_ID=19639.

¹² Рыбаков Б.А. Из истории культуры Древней Руси. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1984. С. 188–189.

¹³ Козюба В.К. Садиба X–XIII ст. (за матеріалами південноруських земель): дис. ... канд. Київ, 2016. С. 71–73.

¹⁴ Борисевич Г.В. Хоромное зодчество Новгорода. Новгородский сборник / Ред. Б.А. Колчин. Москва, 1982. С. 282–283.

на території літописного Передгороддя під час досліджень І. Єдомахи¹⁵ (Рис. 1). Щонайменше двоярусна споруда із котлованом близької до овалу форми була заглиблена в материковий ґрунт на 2,9 м. За свідченнями дослідника, фіксувалися сліди двох глинобитних печей, одна з яких збереглася лише в якості скупчення печини та шлаків і, найімовірніше, упала з другого ярусу. Котлован споруди був укріплений обаполами та колодами по периметру стін. Також фіксувалися сліди двох стовпів діаметром 0,4–0,45 м, які мали б підтримувати дах. Вхід у вигляді декількох материкових уступів та один з опалювальних пристроїв простежувався із західного боку споруди. На думку І. Єдомахи, споруда могла мати господарське призначення, а нижній її ярус міг використовуватися як холодна комора для зберігання продуктів. Водночас він не виключав, що це могла бути оборонна вежа-донжон, нижній ярус якої використовувався для зберігання припасів. Сама ж конструкція, датована кінцем XI – першою половиною XII ст., входила до комплексу однієї із великих садиб Передгороддя.

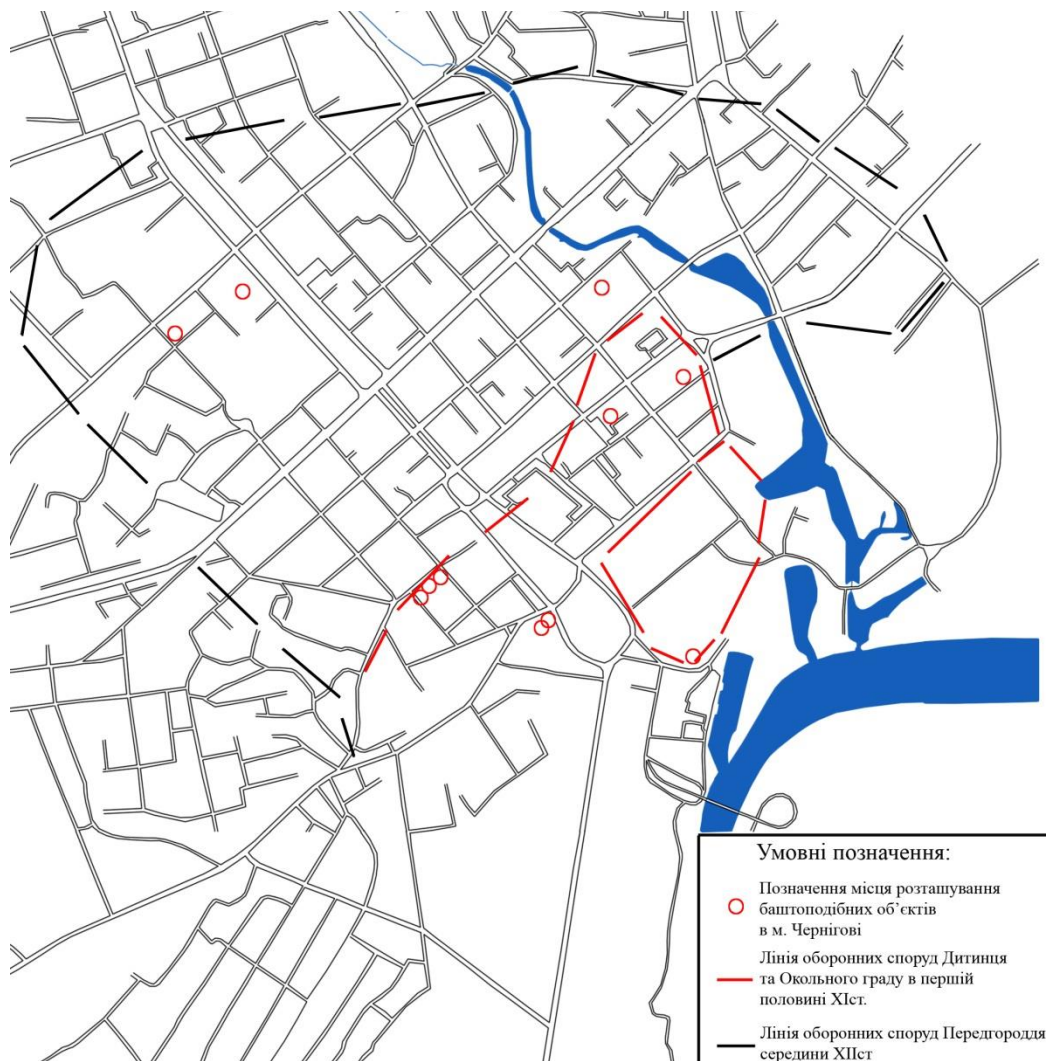

Рис. 1

На території Передгороддя було виявлено ще декілька споруд, які могли бути інтерпретовані як башта¹⁶. Так, під час археологічних досліджень 1987 р. був зафіксований котлован споруди овальної форми, розмірами 2,85 x 2,1 м, заглиблений у материк на 2,4–

¹⁵ Дневник Черниговской археологической экспедиции, 1958 год. *Державний архів чернігівської області* (далі – ДАЧО). Ф. Р-2124. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 1–64.

¹⁶ Звіт про охоронно-археологічні роботи на Чернігівському Посаді в 1987 р. Київ, 1988. Т. 3. Арк. 2–3. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Відділ музейної та науково-фондової діяльності. КН 1568/3.

2,45 м. На відміну від попередньої споруди, тут були відсутні стовпові ямки по центру, а в південно-східній частині фіксувався материковий уступ, завширшки до 1,6 м та заввишки відносно дна споруди до 2 м. Основний об'єм котловану був заповнений світло-сірим та сірим супіском, а зверху – темно-сірим гумусованим супіском. У заповненні містилося три ковани цвяхи та три металеві предмети. На підставі знахідок керамічного матеріалу споруда була датована кінцем XI – першою половиною XII ст. Зазначимо, що ця споруда знаходилася в куті однієї із міських садиб XII ст., який виходив на провулок чи вулицю з проїздом завширшки 2,2–3 м. Таке її розташування може вказувати на поєднання в будівлі господарського та оборонного призначення.

Ще один схожий за конструкцією баштоподібний об'єкт був виявлений під час археологічних досліджень 1990 р. на території літописного Передгороддя неподалік від берега річки Стрижень¹⁷. У межі розкопу увійшла частина котловану споруди округлої форми, заглибленої в материковий ґрунт майже на 3 м. Поруч із нею було виявлене скупчення людських кісток не в анатомічному порядку (верхня половина тулуба людини та три черепа), які могли бути рештками загиблих жителів міста. На основі знахідок керамічного матеріалу споруда була датована XII ст. Її також можна інтерпретувати як вежу на території однієї з міських садиб.

Схожі за конструкцією та призначенням споруди були виявлені і на території Окольного граду. Один із таких об'єктів розташовувався в північно-східній частині Окольного граду, неподалік від заплави річки Стрижень¹⁸. Уціліли залишки його котловану округлої форми. Розміри котловану сягали 3,8 м по верхньому краю та 1,5 м на рівні дна. Котлован був заглиблений у материк на 2 м. По його центру, на дні, розміщувалася стовпова яма діаметром 0,3 м. По контурах котловану фіксувалися ще 3 ями від стовпів меншого діаметра, що вказувало на каркасно-стовпову конструкцію споруди. Ураховуючи потужність котловану, виявлена будівля, імовірно, мала два поверхи, обидва з яких були холодними, адже решток опалювального пристрою не було виявлено. З північно-східного боку від споруди простежувалися рештки трьох різночасових ліній огорож, які проходили в напрямку південний схід – північний захід. Вони були представлені у вигляді канавок та стовпових ям, заглиблених у материк на 0,2–0,3 м. Канавка однієї з огорож проходила впритул до котловану башти, частково була ним перекрита. Імовірно, це була огорожа однієї із міських садиб, на території якої власники збудували невелику вежу, трохи посунувши існуючий тин. На основі датування керамічного матеріалу із заповнення котловану об'єкт було датовано XI ст.

Неподалік від схарактеризованого комплексу розташовувалася ще одна цікава споруда, яка могла представляти собою невелику башту в садибі жителя Чернігова¹⁹. Вона була виявлена в 2018 р. Округлий в плані котлован споруди діаметром 2,2 м був заглиблений у материковий ґрунт щонайменше на 1,85 м (верхня його частина була знищена котлованами більш пізніх споруд). У північній частині на дні котловану була «сходинка» розмірами 0,9х0,65 м заввишки 0,56 м. У котловані також були виявлені рештки згорілого дерева, котрі належали до перекриття або обшивки стін. Стовпових ям, які можна пов'язати з конструкцією цієї споруди, не виявлено. У заповненні цього об'єкту містилися фрагменти кругового та ліпного посуду X ст., фрагмент стінки амфори, виробу з чорного та кольорового металів, уламки скляних браслетів. Серед знахідок в об'єкті була також серцеподібна поясна бляшка, характерна для IX – початку XI ст. Загалом же періодом існування споруди можна вважати X ст. Після того, як вона загинула в пожежі, котлован почали використовувати як смітник. Варто також зазначити, що на відстані 4 м на схід від її котловану проходили дві лінії канавок від огорожі, датованої X ст. Не виключено, що огорожа та схарактеризована споруда могли належати до одного комплексу забудови.

Ще два котловани споруд, які можна інтерпретувати як башти, були виявлені на території західної частини Окольного граду в 2018 р.²⁰ А. Казаков зазначив наявність на території розкопу на перетині вулиць Проспект Миру та вулиці Єлецька потужної огорожі, яка оточувала велику феодальну садибу. На його думку, у систему укріплень садиби входили й дві башти, від яких залишилися котловани округлої форми. Більший з котлованів мав діаметр 4,1 м по верхньому краю, завглибшки був 2,1 м. Глибина меншого котловану

¹⁷ Ногин Э.В. Исследования на посаде древнерусского Чернигова в 1990 году. *Архитектурні та археологічні старожитності Чернігівщини*: Матеріали міжнар. наук. конф., м. Чернігів, Чернігів, 1992. С. 92–93

¹⁸ Сохацький В.В. Раскопки на территории «окольного града» древнего Чернигова в 1993 году. *Археологічні старожитності Подесення: матеріали іст. археолог. семінару, присвяч. 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова*, 22–23 вересня 1995 р. Чернігів, 1995. С. 137–140.

¹⁹ Жаров Г., Новик Т., Черненко О. Дослідження на території окольного граду стародавнього Чернігова. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* 2020. С. 272–274.

²⁰ Казаков А., Рижий В., Булах О. Науково-рятивні дослідження в Чернігові у 2015–2018 рр. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, 2019. С. 489–494.

дорівнювала 1,6 м, а діаметр 3,5 м. Судячи із розмірів котлованів, обидві споруди мали щонайменше два поверхи. Датований весь комплекс був XII ст. Зафіксовані на території Окольного граду об'єкти, які можна було б реконструювати в якості веж, досліджувалися не лише в садибах місцевих жителів. У структурі оборонної лінії цієї частини міста були виявлені залишки чотирьох споруд, інтерпретовані Ю. Ситим як оборонні башти²¹.

Перша з них знаходилася поруч із проїздом, який вів з території Окольного граду до Передгороддя. Конструктивно це була округла в плані споруда з розмірами котловану 4,6х5,2 м, заглиблена в материк на 3 м. Стінки котловану мали ухил до центру дна. У котловані споруди не фіксувалися стовпові ями. У заповненні були виявлені фрагменти керамічних виробів XII – початку XIII ст. та речі з металу (хрестик із кольорового металу та фрагмент залізного серпа). З іншого боку від проїзду, майже паралельно першому котловану, розміщувався котлован синхронної, меншої за розміром (3х3,5 м) округлої споруди. Припустимо, що ця споруда також виконувала оборонні функції, хоча й мала значно скромніші розміри.

Важливо, що котлован більшої із цих споруд перекривав котлован підквадратної в плані будівлі, котра розміщувалася на лінії оборонного валу. Її розміри становили 2,8х3,2 м. Паралельно їй розміщувалася схожа споруда, яка трохи відрізнялася за розмірами, що становили 2,2х2,6 м. Обидві споруди були каркасно-стовпової конструкції та, припустимо, виконували оборонну функцію. Ураховуючи їх взаємне розташування одна до одної та до насипу валу, припускаємо, що це могли бути башти проїзду до Окольного граду. На основі матеріалу із заповнення їх спорудження можна віднести до кінця XI – початку XII ст., а період функціонування визначити в межах першої половини XII ст. Найімовірніше, вони зазнали руйнувань під час однієї з облог міста середини XII ст., після цього були розібрані, а замість них зведені нові споруди з округлими котлованами²².

До елементів оборонної лінії Окольного граду може входити також об'єкт, виявлений А. Казаковим у 1995 р. за 100 м на північний схід від вже згаданого проїзду²³. У межі розкопу потрапив котлован від глибокої округлої споруди діаметром близько 5 м. На думку А. Казакова, це могла бути шести- або восьмикутова середньовічна вежа, яка використовувалася для спостереження та обстрілу ворога під час облоги. На жаль, відсутні точні відомості про її розташування відносно лінії валу Окольного граду та датування.

На території літописного Дитинця наразі відомо про знахідки двох конструкцій, які вважаються залишками веж. Одна з них була виявлена під час археологічних досліджень О. Черненко та А. Казакова у 2006 р. неподалік від т. зв. Погорілих воріт дитинця, поблизу лінії давнього валу²⁴. Конусоподібний котлован будівлі (звужувався до низу) сягав діаметру 4 м по верхньому краю, а його глибина була трохи більше 2 м. У центрі котловану на дні була яма від центрального стовпу. Датована ця споруда була кінцем XI – першою половиною XII ст. Хронологічно це відповідало часу перебудови лінії зовнішніх укріплень Дитинця. З огляду на це не виключено, що вежа була споруджена разом з новим рядом зрубних стін.

На території «Цитаделі», яка знаходилася в південній частині Дитинця давньоруського Чернігова, у 1989 р. був виявлений котлован великої багатоповерхової споруди площею близько 100 м², котра мала прямокутну у плані форму²⁵. Котлован її був заглиблений у материк на 2,5 м. В. Коваленко та П. Гребінь дійшли висновку, що це – башта, яка мала щонайменше два поверхи. Дослідники зазначають, що споруда за час свого існування зазнала п'яти реконструкцій, у ході яких відбувалася підсипка ґрунту на дно котловану та укріплення стін обабочами. На четверту реконструкцію, яка відбулася в другій половині X ст., припадало спорудження глинобитної печі. Період появи башти віднесено до другої половини IX ст. на підставі знахідок фрагментів ранньогончарної кераміки на рівні долівки. Час ліквідації башти, на їх думку, припадає на час правління в Чернігові Мстислава Володимировича (1024–1036 рр.). Після знищення цієї старої башти на відстані 10 м від краю тераси була побудована нова вежа. У плані вона була округлою та мала діаметр до 9 м, котлован був заглиблений у материковий ґрунт на 3,55 м. В. Коваленко зазначив, що за часи існування цієї споруди впродовж XI ст. відбулося щонайменше три її реконструк-

²¹ Новик Т.Г., Ситий Ю.М. Дослідження проїзду в оборонному валу чернігівського Третьяка. *Чернігівські старожитності*. 2008. № 1. С. 80–83.

²² Ситий Ю. Вклад А. В. Шекуна в исследование территории Третьяка в Чернигове. *Карнабідівські читання*. 2021. № 5. С. 245–262.

²³ Казаков А., Моця О. Давньоруський Чернігів. Київ, 2011. С. 101.

²⁴ Казаков А., Черненко Е. Черниговский детинец IX–XIII вв. в свете новых археологических материалов. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. 2007. № 1. С. 119–125.

²⁵ Гребень П., Коваленко В. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. *Старожитності Південної Русі: матеріали III іст.- археол. семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.»*, м. Чернігів. Чернігів, 1993. С. 13–24.

ції. У котлованах обох башт (і більш ранньої, і пізнішої) не фіксувалися сліди пожеж. Тому не виключено, що вони були розібрані під час перебудови оборонних споруд. Дослідники характеризують другу башту як «більш потужнішу». Це дає змогу припустити, що на час її створення давніша вежа не відповідала потребам оборони міста.

До початку XII ст. належить зведення нової триповерхової споруди зрубного типу, яка мала потужну підлогу із обополів, значно заглиблену в материк. Призначенням першого поверху було зберігання меду, про що свідчать залишки понад 30 згорілих ємностей із залишками сот. Другий поверх дослідники охарактеризували як житловий через наявність розвалу глинобитної печі. Третій зберігся найгірше, він міг мати доволі легку конструкцію із навісом і представляти собою оглядовий майданчик. За матеріалами, знайденими в заповненні котловану цієї вежі, дослідник відніс її загибель до першої половини XII ст. Її руйнування відбувалося внаслідок сильної пожежі, про що свідчив прошарок прокаленого ґрунту потужністю 0,05–0,1 м. Припустимо, що руйнування вежі можна пов'язати з літописною згадкою про облогу Чернігова Юрієм Долгоруким у 1152 р.

Щодо призначення всіх трьох згаданих споруд, то тут В. Коваленко та П. Гребінь зазначають, що всі вони виконували схожу функцію – інтегрованої в оборонну лінію багатопверхової башти, яка використовувалася як медуша, в'язниця та сторожова вежа. Зазначимо, однак, що в розкопі не фіксувалися залишки клітей та городень, які могли б утворювати із вежею суцільну лінію оборони. Цей факт може свідчити про розташування конструкцій у середині укріплень Цитаделі. Варто відмітити, що на території Цитаделі було зафіксовано існування укріплень зрубного типу, які були синхронні часу спорудження другої вежі (перша третина XI ст.). Ці укріплення були реконструйовані наприкінці XI – у першій половині XII ст., тобто в час спорудження третьої вежі. Сліди більш ранніх укріплень, навіть у вигляді огорожі із гостроколу, на Цитаделі виявити не вдалося. Це може свідчити про відсутність стаціонарних укріплень цього часу. У такому разі перша з досліджених веж могла використовуватися суто для здійснення спостереження. Не виключено також, що всі три згадані вежі були аналогами західноєвропейських донжонів, котрі суміщали в собі декілька функцій одразу.

Слід зазначити, що, окрім дерев'яних сторожових та оборонних веж, на території Давньої Русі по лінії укріплень будувалися вежеподібні споруди з цегли та каменю. Найчастіше вони мали вигляд брами з церквою над головним в'їздом у місто. Найбільш відомими прикладами таких споруд є Золоті ворота в Києві та Володимирі, в конструкції яких збереглися автентичні стіни в'їзного комплексу. У Чернігові подібні проїзди, які вели на територію міста, не виявлені. Утім у кількох випадках були досліджені проїзди до локальних укріплень на території Дитинця. Перша з таких конструкцій була виявлена В. Богусевичем під час досліджень 1953 р. перед Спасо-Преображенським собором²⁶. Від прямокутної у плані споруди 8х8 м збереглися фундаменти та рештки кладки двох паралельних стін завтовшки 2,4–2,6 м, які оформлювали проїзд завширшки 3 м. Над проїздом фіксувалися рештки циліндричного склепіння, а навколо розвалу стін були знайдені уламки тиньку зі слідами фрескового розпису та свинцеві листи покрівлі. На основі цих даних споруда інтерпретувалася В. Богусевичем як парадні ворота із надбрамною церквою. Цікаво, що, окрім решток брами, були виявлені фундаменти стіни, яка проходила в напрямку до споруди Спасо-Преображенського собору. Припускають, що це залишки стіни або галереї-переходу. Цей комплекс був датований у межах другої половини XII – початку XIII ст.

У 1985 р. були виявлені фундаменти в'їзду на територію князівського двору XII–XIII ст.²⁷ Вони являли собою дві паралельні муровані з плінфи стіни завдовжки 7,5 м та завтовшки 1,6–1,8 м. Доволі значна товщина стін та наявність навколо них великої кількості фрагментів свинцевої покрівлі, решток фрескового живопису та смальти, на думку В. Коваленка, свідчила про наявність надбрамної дзвіниці або невеликої церкви в надбудові другого ярусу²⁸. Ця проїзна брама була частиною огорожі князівського двору – гостроколу з потужних колод діаметром щонайменше 0,2–0,25 м.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що станом на 2023 р. на території середньовічного Чернігова виявлено сліди принаймні 12 дерев'яних споруд, які можна вважати вежами. Ще дві такі споруди через брак інформації можна вважати вежами умовно. Окрім цього, на території Дитинця були виявлені рештки двох мурованих брам, над конструкціями яких найімовірніше розміщувалися вежеподібні надбудови (храми).

Судячи із розмірів та конструктивних особливостей, більшість із виявлених баштоподібних споруд були двоярусними та мали каркасно-стовпову конструкцію із одним-двома

²⁶ Черненко О., Ярошенко О. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2019. С. 22–23.

²⁷ Там само. С. 20–21.

²⁸ Коваленко В. К топографии черниговского детинца. *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы исторического археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»*. Київ: Наукова думка, 1990. С. 15–23.

опорними стовпами в центрі. У трьох з них (найбільших) вдалося зафіксувати сліди існування опалювального пристрою, що може вказувати на поєднання в них господарських, оборонних та житлових функцій. Чотири споруди відносилися до проїзного комплексу Окольного граду, усі ж інші знаходилися на території садиб містян або входили до системи укріплень цих садиб. Із них дві знаходилися доволі близько до міських укріплень, але не складали з ними загального оборонного комплексу. Отже, можна стверджувати відсутність на даний час інформації про використання башт або вежеподібних конструкцій у лінійних стінових укріпленнях давньоруського Чернігова, окрім проїзних комплексів.

References

- Chernenko, O., Yaroshenko, O. (2019). Pamiatky monumentalnoi arkhitektury Pivnichnoho Livoberezhzhia XI–XIII st. Kataloh [Monumental sights of Northern Left Bank of Ukraine since 11th–13th c. Catalogue]. Chernihiv, Ukraine.
- Hreben, P., Kovalenko, V. (1993). Doslidzhennia Verkhnoho Zamku v Chernihovi v 1989 r. [Research of the Verhniy Castle in Chernihiv in 1989]. *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi – Ancients of South Rus*, P. 13–24.
- Kazakov, A., Chernenko, E. (2007). Chernykhovskiy detynets IX–XIII vv. v svete novykh arkhеologicheskikh materialov [Chernihiv Dytynets in the context of a new archaeological researches]. *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy – Chernihiv in middle-age and early-modern period of Central-East Europe*, 1, P. 119–125.
- Kazakov, A., Motsia, O. (2011). Davnoruskyi Chernihiv [Chernihiv in Old Rus period]. Kyiv, Ukraine.
- Kazakov, A., Ryzhyi, V., Bulakh, O. (2019). Naukovo-riativni doslidzhennia v Chernihovi u 2015–2018 rr. [Scientific-rescuing researches in Chernihiv in 2015–2018]. *I Vseukrainskyi arkhеologichnyi zizd: materialy roboty – The first All-Ukrainian archeological congress: materials of work*, P. 489–494. Kyiv, Ukraine.
- Kondratiev, I. (2021). Liubechskvi zamok: v povskakh symvolov v smyslov [Liubech castle: in search of symbols and meanings]. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1, P. 114–129.
- Koziuba, V. (2016). Sadyba X–XIII st. (za materialamy piddennorusskykh zemel) [A Homestead in 10th–13th c. (according to materials of Southern Rus)]. Kyiv, Ukraine.
- Morhunov, Yu. (2009). Drevo-zemlyannye ukrepleniya Yuzhnoi Rusy X–XIII vekov [Wooden-earth fortifications of South Rus of 10th–13th c.]. Moscow, Russia.
- Nohvn, E. (1992). Yssledovanie na posade drevnerusskogo Chernyova v 1990 roku [Research on the territory of the Posad of ancient Chernihiv in 1990]. *Arkhiturni ta arkhеologichni starozhytnosti Chernihivshchyny – Architecture and archaeological ancients of Chernihiv area*, P. 92–93.
- Novyk, T., Sytyi, Yu. (2008). Doslidzhennia prozidu v oboronnomu valu chernihivskoho Tretiaka [Research of entry area in defensive rampart of Chernihiv Tretiak]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 1, P. 80–83.
- Sokhatskyi, V. (1995). Raskopky na terytorii «okolnoho hrada» drevneho chernyova v 1993 roku [Researches on the «Okolnyi Hrad» area of ancient Chernihiv in 1993]. *Arkheologichni starozhytnosti Podessennia – Archaeological ancients of Podessennia*, P. 137–140.
- Sytyi, Yu. (2021). Vklad A.V. Shekuna v issledovaniya territorii Tretiaka v Chernigove [O. Shekun's contribution to the research of Tretiak terrirory in Chernihiv]. *Karnabidivski chitannia – Karnabid readings*, 5, P. 245–262.
- Zharov, H., Novik, T., Chernenko, O. (2018). Doslidzhennia na tervtorii okolnoho hrada starodavnoho Chernihova [Research on the territory of the Okolnyi Hrad of ancient Chernihiv]. *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r. – Archaeological research in Ukraine 2018*, P. 272–274.

Шугалій Олександр Сергійович – молодший науковий співробітник відділу музейної та фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Shuhaliі Oleksandr – junior researcher of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: Goodswimmer333@gmail.com

TOWERS AND TOWER-LIKE BUILDINGS OF CHERNIHIV OF OLD RUS PERIOD

The purpose of the publication is to highlight the circumstances and nature of the use in the Old Rus fortification such elements as "bashta" and "vezha", as well as their reflection in written and pictorial sources of the time. The study is conducted on the example of the center of Chernihiv principality, which at the time of Rus had powerful fortification in the form of several lines of ditches and walls. **The methodological basis** of the study is the principles of histology and objectivity. **The methods** used are analysis, synthesis, and induction. **The scientific novelty** of the publication lies in the characteristic of a separate fortification element, which was previously considered only in the complex with linear defensive structures of the old Rus cities, and was not the subject of a specific historical study. **Conclusions.** Despite the archaeological research conducted on the territory of Chernihiv in 20th–21th c. the historiographical tradi-

tion holds that the city fortifications consisted of ramparts, walls with towers and roves. In the course of the study it can be noted that as of 2022, there are known about 16 buildings, which can be typologically classified as towers, of which only 4 belong to the general city fortifications of the entry complex. The rest are elements of manor buildings. Thus, it can be argued that the role of towers in the linear fortifications of the Old Rus Chernihiv is somewhat exaggerated.

Key words: tower, turret, Old Rus Chernihiv, fortification, topography.

Дата подання: 7 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 24 січня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шугалій, О. Башти та баштоподібні споруди Чернігова давньоруського періоду. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 21–29. DOI: 10.58407/litopis.230103.

Цитування за стандартом APA

Shuhaliy, O. (2023). Bashty ta bashtopodibni sporudy Chernihova davnoruskoho period [Towers and tower-like buildings of Chernihiv of Old Rus period]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 21–29. DOI: 10.58407/litopis.230103.

Данило Рига

ВИРОБНИЦТВО ТА ПРОДАЖ ГОРІЛКИ, ПИВА ТА ВИНА У МІСТІ ЧЕРНІГОВІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

DOI: 10.58407/litopis.230104

© Д. Рига, 2023. CC BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9461-5721>

Мета публікації полягає у дослідженні історії виробництва пива, горілки та вина в Чернігові (II пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). Розглядаються питання становлення цієї галузі в м. Чернігові. Опрацювання здобутої інформації базувалося на аналітичному та критичному методах. **Наукова новизна** представлена насамперед ґрунтовним дослідженням з історії виробництва та продажу пива, горілки та вина в Чернігові в цей історичний час. **Висновки.** Впродовж усього ХІХ – поч. ХХ ст. виробництво пива, горілки та вина в Чернігові було добре розвинутою справою. З проголошенням та встановленням радянської влади в місті відбулася націоналізація підприємств, зокрема й заводів із виробництва горілки та пива. Заводи, фабрики, а також усе їхнє обладнання та майно переходили в державну власність та були передані у відомство Раднаргоспу. Подальша історія пивоваріння та горілчаного виробництва, як можна прослідкувати, безпосередньо пов'язана з новим соціалістичним ладом та будівництвом у місті, але це вже зовсім інша сторінка історії з життя Чернігова.

Ключові слова: Розвиток торгівлі, спиртова промисловість, Чернігівські пивзаводи, підприємці.

Історія будь-якого продукту є частиною історії діяльності людини, історією умов життя суспільства. Історія продукту – одна зі складових історії в цілому, первинний елемент, «цеґлинка», з яких зведена «будівля» людського суспільства. Деякі продукти завжди відігравали важливу роль в історії людства на всіх етапах історичного розвитку суспільства, народу. Горілка – один із саме таких продуктів. Слово «водка» широко відоме не лише в нашій країні, але й за кордоном. У той же час мало хто знає його справжній сенс.

«Водка» – не що інше, як «вода», але лише в зменшувальній формі. Отриманий в Італії у ХІІ ст. винний спирт використовувався спочатку в лікарських цілях під назвою «жива вода». Горілка пройшла довгий шлях становлення і розвитку – це стосується як закріплення за нею терміну «водка», так і виробництва.

У ХVІІ ст. винокуріння набуло поширення в Чернігівському полку. Основною сировиною для отримання горілки було жито, а трохи згодом – картопля. У звичайній винокурні за добу переробляли 7–10 пудів жита й отримували 4–6 відер хмільного напою. Винокуріння було однією з головних статей доходу. Ця галузь активно розвивалась¹. У 1786 р. у місті Чернігові функціонувало 4 трактири та 4 заїжджі двори. На середину ХІХ ст. у місті кількість закладів дещо збільшилася та становила: 6 трактирних закладів, 8 заїжджих дворів, 2 винних погреби, 32 «питейных дома»².

Винокурна промисловість в Україні у дореформений період повністю перебувала у руках дворян (купців позбавляли права займатися гуральництвом) і була тісно пов'язана із господарством маєтку.

Більш вільні умови для приватного гуральництва в українських губерніях, ніж у Російській імперії, сприяли влаштуванню у маєтках дрібних винокурень, що не вимагало значних капіталовкладень; цьому сприяла монополія дворян на право виключного продажу горілки у власному маєтку (через що дворянин міг її зразу ж збувати). Введення системи чарочних відкупів призвело до того, що дворяни – власники гуралень керувалися не потребами вільного ринку, а запитами чарочних відкупників, за підрядами яких розгорталось виробництво. Таким чином відкупи гальмували розвиток комерційного гуральництва і не створювали для поміщиків стимулів для вдосконалення виробництва.

¹ Рига Д. Історія оковитої. Горілка на Чернігівщині. *Сіверщина*. URL: https://siver.com.ua/news/istorija_okovitoji_gorilka_na_chernigivshhini/2011-05-29-8054.

² Чернігов. *Черніговские губерньские ведомости*. 1851. № 24. Часть неофициальная. С. 215–217.

Становлення спиртової промисловості на території України стало активнішим з 1820 р., коли в Україні з'явилися перші парові гуральні. Чернігівська губернія на початок XIX ст. була густонаселеною губернією Російської імперії. Цьому сприяло вигідне географічне положення, сприятливий клімат та родючі ґрунти. У середині XIX ст. чисельність населення Чернігівської губернії становила 1.461.866 осіб, із них 37,6% були кріпосні. У середині XIX ст. суттєве місце в економіці України посідала винокурна промисловість. Щоправда, введення в липні 1861 р. норми виходу спирту, за яку власник заводу мав сплачувати державі акциз незалежно від виробничих показників підприємства, призвело до того, що багато невеликих винокурень припинили своє існування. Для горілчаної промисловості, як і для цукрової, характерним було застосування нової техніки, концентрація виробництва³.

Саме в цей час промисловець Туровський у 1860 р. заснує Чернігівський лікеро-горілчаний завод. Газета «Чернігівські губернські відомості» повідомляла, що на завод був запрошений досвідчений фахівець-дистилятор Ерисм. Асортимент алкогольної продукції був дуже різноманітний: завод випускав 23 різні напої (спирти, роми, бальзами, настоянки, наливки).

Статистичні дані з виробництва горілки за 1860–1861 рр. повідомляють, що в Чернігові для вироблення горілки та хлібного вина працювало 5 заводів: купця Туровського (найбільший із виробничих обсягів), купців Мар'янова, Ясковського, Халфіна, Биховського.

У 1862–1863 рр. в Україні працювало 1.485 горілчаних підприємств. Для виробництва горілки, яка посідала важливе місце в розвитку переробної промисловості, використовувалася велика кількість борошна, а згодом – картоплі та патоки. Під час концентрації виробництва відбувалася ліквідація старих невеликих і погано оснащених заводів. Так, по всій Україні на початку 90-х рр. XIX ст. залишилась лише третина заводів, побудованих ще в передреформені роки.

На виставці предметів сільськогосподарської промисловості, що відбулась у Чернігові 1865 р., похвальними листами відзначили горілки, вироблені на заводі купця Туровського. У XIX ст. продукція Чернігівського лікеро-горілчаного заводу нагороджувалась на різноманітних ярмарках і виставках. Завод упродовж багатьох років був одним із головних підприємств Чернігівської губернії у сфері виробництва горілки. Горілка традиційно була в побуті українців одним із головних продуктів вживання на свята чи під час інших урочистостей⁴.

Створення такого підприємства було важливою справою, діяльність заводу істотно поповнювала міський бюджет. Загалом лікеро-горілчаний завод перетворював Чернігів на промисловий центр. А це сприяло збільшенню кількості населення та розвитку міста загалом⁵.

У 1862–1863 рр. у Російській імперії працювало 4.009 горілчаних підприємств, з них в українських губерніях – 1.485, або понад 37%. У перерахунку горілки на безводний спирт цього року його було викурено 23.796 тис. відер, із яких підприємства України давали 7.359 тис. відер, або близько 31% загального виробництва⁶.

Відомості окружного акцизного управління Чернігівської губернії за 1863 р. свідчать про те, що сума акцизу за нормального виробництва спирту на Рябівському заводі становила 14.064 рублів 86 копійок, Гудівському – 11.395 руб. 12 коп. і Брезгунівському – 10.526 руб. 40 коп.⁷

У 1906 р. Чернігівське акцизне управління нарахувало у губернії 2 спиртоочисних заводи, 9 винокурних заводів зі спиртоочисним відділенням і 111 винокурних заводів⁸. У 1907 р. в Україні було 569 винокурних заводів. Крім того, було 203 броварні і 154 медоварні заводи. Винокурні заводи були в усіх українських губерніях, але найбільшого поширення винокуріння набуло у Південно-західному краї.

Більш ніж сто років тому Чернігів був провінційним містечком Російської імперії з населенням близько 35 тис. жителів і центром однойменної губернії. Правда, від інших імперських міст Чернігів вигідно відрізнявся тим, що в ньому доволі динамічно розвивався ринок порівняно недорогих товарів і послуг. Промисловості в містечку майже не було, а середня заробітна плата становила 600–700 руб. на рік. Наприклад, губернський архітектор отримував 1400 руб., молодший губернський ветеринар – 460 руб., чиновники ниж-

³ Рига Д. Історія оковитої...

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Москалюк М. Розвиток винокурної промисловості в Україні в др. пол. XIX – на поч. XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 17.

⁷ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 138. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 23 зв.

⁸ ДАЧО. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 1–4 зв.

ньої ланки – 240–600 руб., викладачі гімназії – 900 руб., лікарі – 800–850 руб., офіцери – від 760 до 3900 руб., земські вчителі, службовці пошти і санітари – від 200 до 250 руб., робочі – 350–500 руб., священники різного рангу – від 130 до 330 руб. на рік.

У місті функціонувало понад 40 різних установ громадського харчування: ресторани, чайні, столові, трактири, паштетні, кавові, харчевні та пивні лавки. У ті роки стакан горілки в чернігівському трактирі коштував 3–5 копійок, а смачно пообідати можна було за 25 коп. За пляшку вина просили від 15 до 25 коп. Проте, пересічних військових там не обслуговували. Також закон забороняв продавати спиртні напої п'яним⁹.

На межі століть швидкого розвитку набуває виробництва пива – традиційного напою чернігівців, який раніше виготовляли напівкустарним способом. Перші згадки про пиво на території Чернігівщини сягають сивої давнини: пивні кружки, знайдені під час археологічних розкопок міської забудови XV–XVI ст., на колишній алеї Героїв.

Але особливо активно пивоваріння почало розповсюджуватись після отримання Чернігвом Магдебурзького права у 1623 р. Перші ж пивоварні заводи почали створювати в наступному столітті, а найстарішим із них є Ніжинський, побудований в 1787 р., але навіть у першій пол. XIX ст. виробництво пива було переважно кустарним¹⁰.

За повідомленням Чернігівського магістрату, у 1786 р. «в місті налічувалося 627 будинків, 10 кузень, 18 млинів, 8 цегляних заводів, 14 гуралень, одна пивоварня і 4 солодовні, 68 крамниць, 8 закладів трактирного промислу». Пивоваріння вважали «вигідною галуззю сільської промисловості», тому кількість заводів, де виготовлявся цей напій, постійно збільшувалась. Якщо в 1851 р. їх налічувалося в губернії близько двадцяти, то в 1860-х рр. ця цифра зросла до п'ятдесяти. У самому Чернігові діяло тоді два пивоварні заводи, обсяг виробництва яких становив трохи більше трьох тисяч відер на рік (відро – старовинна міра об'єму, яка дорівнює 12 л). Наприкінці XIX – поч. XX ст. в місті з'явилися виробництва, які відповідали вимогам світових стандартів¹¹. Серед перших підприємств, які поставили виробництво пива на промислову основу, були Дунін-Борковський та Милорадович, які мали заводи відповідно в Листівні та Любечі.

У самому Чернігові на середину XIX ст. працювали два невеликі пивоварні заводи. На двох вони виробляли трохи більше ніж три тисячі відер на рік. У Чернігові великі пивоварні заводи з'явилися лише наприкінці XIX ст. З 1885 р. в Чернігові працював пивоварний завод Йосифа Вондрака¹².

Завод Йосифа Вондрака працював на вулиці Підмонастирській (зараз вул. Толстого) в районі нинішньої фабрики лозових виробів. Згодом завод отримав офіційну назву «Слов'янський перший пиво-медоварний». На заводі працювало всього дванадцять робітників¹³.

У 1901 р. на ньому працювало вже 17 робітників. Для підвищення престижу підприємства в 1909 р. був запрошений чех Томець, який до цього працював пивоваром на відомих заводах Пільзеньському та Сміховському в Празі¹⁴. В асортименті з'явилися сорти пива «Пільзенське», «Чорне», «Чеський граніт», «Експорт», «Березневий лежак». Того ж року завод приніс 30 тис. рублів прибутку. Пиво доставлялось на замовлення в межах міста безкоштовно, а в інші міста і регіони – залізницею та пароплавом¹⁵.

Ще один пивзавод був заснований у Чернігові в 1910 р. Це було велике підприємство, його засновниця – австрійка Ганна Стржборна – організувала роботу так, що дуже скоро завод мав у своєму асортименті п'ять видів пива. Завод «Стржибни» розташовувався по вул. Старокиївській (нині вул. Київська), який пропонував «Баварське», «Чеське», «Пільзенське», «Темне», «Кабінетне» сорти пива. Це підприємство мало потужність 65 тис. відер пива на рік і за високу якість отримало кілька золотих медалей¹⁶. Біля річки Стрижень по вул. Старокиївська знаходився ще один завод із виробництва пива – пана Орловського.

У 1911 р. на околиці міста, на вулиці Ново-Мстиславській (зараз – вул. Мстиславська) був збудований ще один пивоварний завод, власник якого М. Хавін дав йому доволі гучну назву: «Нова Баварія». Спочатку виробництво було невеликим – працювало лише чотири людини. Зміни настали після того, як новий власник заводу Ю. Шефлер в 1911 р. провів

⁹ Острянюк А. Чернігів у XIX – на поч. XX ст.: формування міського середовища. *Краєзнавство*. 2012. № 3. С. 10–12.

¹⁰ Гречко Б. Край Чернігівського пива. *Чернигов: городской портал*. URL: <http://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/683-chernigivshina-incognita.html>.

¹¹ Руденко В. С чего начиналось Черниговское пиво. *Семь дней*. 2005. № 43 (207). 23 ноября.

¹² Леп'явко С. Чернігів. Історія міста. Київ. 2012. С. 278.

¹³ Гречко Б. Край Чернігівського пива.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Пивоваров С., Гусев Г. Велика історія українського пива. Чернігів і Ніжин: чеські традиції і чеська якість з дисконтом. *Бабель*. URL: <https://babel.ua/texts/48552-velika-istoriya-ukrajinskogo-piva-chernigiv-i-nizhin-cheski-tradiciji-i-cheska-yakist-z-diskontom-chastina-chetverta-i-ostannya>.

¹⁶ Леп'явко С. Чернігів. Історія міста. С. 278.

генеральну реконструкцію підприємства і став випускати нові сорти пива. Завдяки хорошій якості і невисокій ціні нова продукція швидко здобула успіх¹⁷.

Завод «Нова Баварія» виробляв пиво «Народне», «Столове», «Пльзенське», «Мюнхенське», «Темне». Головним секретом популярності пива заводу Ю. Шефлера була якість, яка «не поступалась закордонній і мала приємний смак», а також невисока ціна. Так, пиво «Народне» коштувало 6 коп. за пляшку, «Столове» – 8 коп., «Пльзенське» – 9 коп. Найдорожче пиво – «Мюнхенське» – коштувало 12 коп. за пляшку, воно стало таким популярним, що Шефлеру навіть доводилось боротись з підробками¹⁸.

На поч. XX ст. в Чернігові було понад 40 різних ресторанів, чайних, їдалень, трактирів, паштетних, кав'ярень, харчевень, пивних. Найкраще пиво подавали в елітних ресторанах Лагутіна, Виноградова, Коновицького, Родіна. А серед пивних магазинів найпопулярнішими були крамниці Вондрака і Шефлера. Рекламу обіцяла нехайну безкоштовну доставку додому. Щодо цін, то вони коливались переважно в межах 6–10 коп. за пляшку. Для порівняння: на поч. XX ст. один пуд картоплі коштував 25 коп., м'ясо I сорту – 16 коп. за фунт, курка – 35–40 коп., пшеничний хліб – 3,6 коп., склянка молока – 1,5 коп.¹⁹ Назви заводів і сортів засвідчують великий вплив на становлення промислового виробництва пива в Чернігові чеської і німецької традицій. Зазначимо, що Чернігівське пиво мало добру репутацію завдяки високій якості. Продукцію місцевих горілчаних та пивних заводів реалізовували зазвичай у спеціалізованих закладах: трактирах, шинках, пивних, ресторанах.

У др. пол. XIX ст. в місті вже нараховувалось 7 трактирів²⁰. На кінець XIX ст. – поч. XX ст. у Чернігові працювало: 4 ресторани, 7 трактирів та чайних, 9 пивних²¹. На поч. XX ст. у Чернігові існували так звані «пивнушки», які були віддалені від центру міста²².

На поч. XX ст. в Чернігові функціонували ресторани 2-го розряду по вул. Богуславській, вул. Шосейній (нині Проспект Миру); чайні – по вул. Богуславській, Борисоглібській (вул. Серьожнікова), Воздвиженській (вул. Родимцева), П'ятницькій, Богоявленській (сучасна частина вул. Шевченка), Шосейній, на розі Сіверянської (вул. Коцюбинського) та П'ятницької, на Олександрівській площі, на розі Богоявленської та Борисоглібської²³, єврейська столова була розташована по вул. П'ятницькій²⁴. По вул. Шосейній розміщувався ресторан «Харбін», де можна було отримати смачні обіди від 25 коп. і вище. Чарка горілки коштувала 3–5 коп. відповідно до розміру чарки. У 1887 р. було відкрито 2 трактири на Лісковіці, 1890 р. – 1 трактир на Ковалівці, 1896 р. – 1 трактир на Олександрівській площі, хоча подібні заклади в цих районах та на торгових площах були заборонені²⁵.

На розі вулиць Борисоглібської та Богоявленської існував ресторан «Волга», де можна було отримати обід та різні закуски, а горілку продавали тільки в закритих пляшках²⁶. До послуг містян та гостей міста були ресторани, що розміщувалися при місцевих готелях. Ресторан готелю «Царьград» на кінець XIX ст. пропонував своїм гостям сніданки, обіди та вечері в саду.

Ще один відомий ресторан міста був при готелі «Олександрівський», що розташовувався на розі вулиць Шосейної та Бульварної (нині Проспект Миру та вул. Преображенська). Сніданки з двох страв та чашки кави коштували 50 коп., обід із двох страв – 50 коп., а з трьох – 75 коп. У ресторані завжди був гарний вибір вин вітчизняного та іноземного виробництва. Приймалися замовлення в приватні будинки на сніданки, обіди та вечері. Крім того, ресторан приймав замовлення обслуговувати вечори, бали, весілля. В готелі «Гранд-отель», що розташовувався по Шосейній вулиці, до послуг відвідувачів також був ресторан.

1914 р. на розі Шосейної та Єлецької вулиць був відкритий готель «Москва». Ресторан цього готелю мав окремі кабінети та більярд для відвідувачів. Ресторан працював до 2 год. ночі. Приймались замовлення на обід для приватних прийомів, забезпечувалося повне сервірування столу та столова білизна. Ресторан мав свій власний винний погріб, де був чудовий вибір іноземних та вітчизняних вин.

¹⁷ Руденок В. С чего начиналось Черниговское пиво.

¹⁸ Пивоваров С., Гусев Г. Велика історія українського пива...

¹⁹ Руденок В. С чего начиналось Черниговское пиво.

²⁰ Тридцатилетие деятельности Черниговского Городского Общественного Управления 1870–1901 гг. Чернигов, 1901. С. 278–294.

²¹ Русов А. Описание Черниговской губернии. Чернигов. 1898–1899. Т. 2. С. 185.

²² ДАЧО. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 64, 135–136, 365, 490–491.

²³ Объявления. *Черниговское слово*. 1908. № 563. С. 4.

²⁴ Объявления. *Черниговское слово*. 1910. № 905. С. 4

²⁵ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 78–80.

²⁶ Аскерова Л. Місцеві ресторани та трактири Чернігова XIX – поч. XX ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2011. Вип. 87. С. 163–167.

1914 р. міська дума порушувала питання щодо обмеження відкриття «пивних лавок» в Чернігові, завдяки чому планувалося понизити показники вживання населенням спиртних напоїв та зменшити випадки хуліганства. З початком Першої світової війни продаж спиртних напоїв у закладах трактирного типу був заборонений. Міська управа повідомляла губернатора про позитивні зміни в місті після введення тимчасової заборони на продаж алкогольних напоїв. Тому міська дума порушувала питання про введення постійної заборони на продаж пива, вина, коньяку.

На кінець XIX ст. місцеві заклади сплачували до міської казни такі податки: готелі – 100–200 руб. на рік, а всього від 11 готелів надходило – 2.000 руб. на рік; від «меблированих комнат» та заїжджих дворів – 30–100 руб., від трактирів – 75–150 руб., всього з 11 трактирів – 1.140 руб.; з трьох пивних всього – 200 руб. на рік; з двох буфетів усього на рік – 200 руб.²⁷

Таким чином, усе виробництво спрямовувалося на задоволення повсякденних побутових потреб місцевих жителів. Така структура виробництва мала великий мінус: воно не могло давати високих прибутків. Однак це мало свої плюси: внутрішній міський і губернський ринок збуту місцевої продукції був більшим, а прибуток хоч і не великим, але гарантованим. Важливо також, що виробництво розвивалося в місті найбільш природнім шляхом відповідно до попиту споживачів²⁸.

Цікаво, що піддані Російської імперії у той час пили набагато менше, ніж мешканці багатьох інших розвинутих країн світу. Щоб переконатися в цьому, достатньо переглянути статистичні дані тих років. У 1893 р. спиртних напоїв одна людина за рік випивала: у Бельгії 195 літрів, у Англії 142 літри, у Франції та Германії приблизно по 120 літрів, а на території Російської держави лише 15 літрів. І все ж пияцтво існувало та викликало занепокоєння держави і суспільства²⁹.

Про те, як чернігівська міська Дума опікувалась про народну тверезість, свідчать її постанови. 10 жовтня 1884 р. міська управа заборонила ставити шинки у восьми пунктах міста. Зокрема у районі Соборів, біля гімназії та Духовного училища, на Красній площі, у кварталах, прилеглих до лікарні. А ось офіційна інформація про те, скільки горілки випивали наші земляки наприкінці XIX ст. У той час у Чернігівській губернії налічувалося у середньому 2,1 млн. мешканців, зокрема і близько 500 тис. чоловіків віком від 20 до 60 років, які й були основними споживачами горілки. Якщо за рік на Чернігівщині вживалося у середньому 1,3 млн. відер цього напою, то кожен з них випивав за цей період близько 52 пляшок. Враховуючи, що горілка коштувала тоді 5 руб. 45 коп. за відро, вона обходилася мешканцям нашої губернії приблизно у 7 млн. тогочасних рублів щорічно. Треба зазначити, що проблеми, де випити, у губернському центрі не існувало. У той час у Чернігові, в якому проживало 32 тис. мешканців, нараховувалося більше п'яти десятків шинків, пивних, казенних винних лавок та винних погребів. Крім того, у магазинах можна було придбати шампанські вина, лікери, коньяки, портвейни та інші елітні напої.

А тепер подивимось, як впливало вживання алкоголю на стан здоров'я населення. Для цього знову звернемося до статистики. Якщо у 1859 р. на Чернігівщині від зловживання спиртними напоями раптово померло 17 осіб, то у 1891 р. ця цифра зросла до 48.

У 1889 р. з 157 осіб, які були госпіталізовані у відділення психічнохворих Чернігівської лікарні, 23-м поставили діагноз алкоголізм. Для порівняння: у Швейцарії алкоголіки становили 21% всіх психічнохворих. Задля посилення боротьби з пияцтвом у 1896 р. в Чернігові розпочало роботу «Попечительство о народной трезвости», яке підпорядковувалося Міністерству Фінансів.

Співробітники цієї організації мали право і були зобов'язані наглядати за правилами торгівлі спиртними напоями, проводити антиалкогольну агітацію, організовувати заходи, які б відволікали населення від відвідування шинків. «Попечительство» організовувало народні читання, видавало відповідну літературу та поштові картки, що викривали пияцтво. Протиалкогольній рекламі протидіяла реклама на шинках, ресторанах та магазинах. Так, на трактирі з нетерплячою сумнівів назвою «Не минай», що розміщувався біля ринку, висіла красномовна вивіска із зображенням на ній парубком, який в одній руці тримав виделку зі смачним шматком ковбаси, а в другій – чарку, повну горілки³⁰. Під час Першої світової війни пивоваріння в Російській імперії було заборонено. На момент встановлення радянської влади у Чернігові було чотири пивоварні заводи (Орловського, Фінкельберга,

²⁷ Аскерова Л. Місцеві ресторани та трактири Чернігова... С. 163–167.

²⁸ Леп'яко С. Чернігів. Історія міста. С. 278.

²⁹ Руденко В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів, 2009. С. 22.

³⁰ Там само.

Вондарка та Хавіна)³¹. Після жовтневого перевороту та громадянської війни у 1922 р. чернігівські пивоварні заводи були націоналізовані³².

З початком орендної кампанії під час Нової економічної політики (НЕП) більшість підприємств міста були здані в оренду. Чернігівщина посідала перше місце за кількістю переданих в оренду підприємств серед інших регіонів³³. Загалом дев'ять підприємств Чернігова перейшли в тимчасове користування; серед заводів було два пивоварних заводи – Орловського по вул. Старокиївська (після позбавлення права оренди в 1925 р. він кілька разів передавався в оренду різним власникам) та Фінкельберга по вул. Мстиславській (до 1927 р.).

У 1924 р. чернігівська газета «Красное знамя» в розділі «Реклама» повідомляла про відкриття ресторану на лівому березі р. Десна «в оборудованном павильоне с напитками (Вино и Пиво) и разными закусками», який мав досить дивну назву Г.К.П.Д.³⁴

У ранковому випуску газети «Красное знамя» за грудень 1925 р. в розділі «Реклама» розміщена така цікава інформація: «После ремонта пущен госпивзавод “Спартак”. Качество пива вне конкуренции. Превосходит привозное любых фирм. Заказы принимаются на заводе по адресу Старокиевская, 50 и по телефону. Арендатор Брикер»³⁵.

У 1920-х рр. частину підприємств міста було закрито через нерентабельність, фінансову скруту, відсутність сировинної бази, бажаючих орендувати підприємства. Зокрема, працювати припинили два пивоварні заводи (Вондарка і Хавіна)³⁶. З 1927 р. почали діяти броварня та друга гуральня. У II пол. 1920-х рр. було утворено об'єднання Бровспиртоб'єднання. Натомість Бровспиртоб'єднання по вул. Мстиславській почало роботу з 1927 р., об'єднавши діючі у Чернігові гуральні та броварні. Придбати продукцію можна було в кооперативних магазинах міста та приватних лавках. Якщо у приватних магазинах пиво було як із Бровспиртоб'єднання, так і з інших підприємств, зокрема, Київського Харчотресту, то у кооперативних магазинах – винятково місцевого виробництва. Одне відро бочкового пива можна було придбати за 3,6 руб.³⁷

На поч. 1920-х рр. Чернігів і надалі залишався непромисловим містом. З проголошенням та встановленням радянської влади в місті було проведено націоналізацію підприємств, зокрема й заводів із виробництва горілки та пива. Заводи, фабрики, а також усе їхнє обладнання та майно переходили в державну власність. Їх передали у відомство Раднаргоспу³⁸.

Подальша історія пивоваріння та горілчаного виробництва безпосередньо пов'язана з новим соціалістичним ладом та будівництвом у місті, але це вже зовсім інша сторінка історії з життя Чернігова.

References

Askerova, L. (2011). Mistsevi restorany ta traktyry Chernihova XIX – poch. XX st. [Local restaurants and taverns of Chernihiv in the 19th – the early 20th c.]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu – Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University*. 87. P. 163–167.

Lepiavko, S. (2012). Chernihiv. Istoriia mista [Chernihiv. The history of the city]. Kyiv, Ukraine.

Moskaliuk, M. (2013). Rozvytok vynokurnoi promyslovosti v Ukraini v dr. pol. XIX – na poch. XX st. [Development of the distilling industry in Ukraine in the second half of the 19th – the early 20th c.]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Seriya: Istoriia – Scientific notes of V. Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. Series: History*. Is. 2. Ch. 1. Ternopil, Ukraine.

Nepotenko, I. (2016). Promyslovist Chernihova u 1920-kh rr.: struktury spozhyvannia ta sotsiokulturnyi prostir [Industry in Chernihiv in the 1920s: consumption structures and socio-cultural space]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zb. nauk. pr. – Sivershchyna in the history of Ukraine: Collection of scientific works*, 9, P. 469–473. Hlukhiv, Ukraine.

Ostrianko, A. (2012). Chernihiv u XIX – na poch. XX st.: formuvannia miskoho seredovshcha [Chernihiv in the 19th – the early 20th c.: formation of the urban environment]. *Kraieznavstvo – Local studies*, 3, P. 5–19.

Rudenok, V. (2009). Chernihiv – podorozh na 100 rokiv nazad [Chernihiv – a journey to the past in 100 years]. Chernihiv, Ukraine.

³¹ ДАЧО. Ф. Р–793. Оп. 1. Спр. 556. Арк. 84–99; Ф. Р–942. Оп. 1. Спр. 5593. Арк. 1–3; Спр. 5594. 8 арк.

³² Непотенко І. Промисловість Чернігова у 1920-х рр.: структури споживання та соціокультурний простір. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Глухів, 2016. Вип. 9. С. 469.

³³ ДАЧО. Ф. Р–15. Оп. 1. Спр. 292. Арк. 97.

³⁴ *Красное знамя*. Чернігов, 1924. 13 люля. С. 6.

³⁵ *Красное знамя*. Чернігов, 1925. 25 декабря (утренний выпуск). С. 4.

³⁶ ДАЧО. Ф. Р–793. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 97.

³⁷ Непотенко І. Промисловість Чернігова у 1920-х рр. С. 470–471.

³⁸ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. 1919. № 6. С. 79.

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній». (вул. Преображенська, 1, Чернігів, Україна).

Ryga Danylo – the junior researcher of the department of museum and scientific-fund activity of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, Ukraine).

E-mail: 27drig@ukr.net

PRODUCTION AND SALES OF VODKA, BEER AND WINE IN CHERNIHIV (the second half of the 19th – the beginning of the 20th c.)

The purpose of this publication is a comprehensive study of the history of beer, vodka and wine production in Chernihiv (the second half of the 19th – the beginning of the 20th c.). The question of the formation of this industry in the city of Chernihiv are considered. Among the methods used for the conducted research, we can highlight analytical and critical, which were based to process the obtained information. The scientific novelty is presented primarily by a thorough study of the history of the production and sale of beer, vodka and wine in Chernihiv at this historical time. Conclusions. This study, in accordance with its purpose, fully investigated and revealed the main factors that included the formation of this industry in the city of Chernihiv. So, throughout the 19th – the early 20th c., the production of beer, vodka and wine in Chernihiv was a well-developed business. With the proclamation and establishment of Soviet power in the city, enterprises were nationalized, including factories for the production of vodka and beer. Plants, factories, as well as all their equipment and property became state ownership and were transferred to the Radnarkhoz department. As you can see, the further history of brewing and vodka production is directly related to the new socialist system and construction in the city, but this is a completely different page of Chernihiv.

Key words: Development of trade, alcohol industry, Chernihiv breweries, entrepreneurs.

Дата подання: 10 січня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 12 лютого 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рига, Д. Виробництво та продаж горілки, пива та вина у місті Чернігові (XIX – початок XX ст.). Сіверянський літопис. 2023. № 1. С. 30–36. DOI: 10.58407/litopis.230104.

Цитування за стандартом APA

Ryga, D. (2023). Vyrobnystvo ta prodazh horilky, pyva ta vyna u misti Chernihovi (XIX – pochatok XX st.) [Production and sales of vodka, beer and wine in Chernihiv (the second half of the 19th – the beginning of the 20th c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 30–36. DOI: 10.58407/litopis.230104.

**Олександр Курок, Андрій Гриценко,
Віталій Крижанівський, Олена Чумаченко**

ГЛУХІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ В 1917–1924 рр.: МІЖ ДЕРУСИФІКАЦІЄЮ ТА УКРАЇНІЗАЦІЄЮ

DOI: 10.58407/litopis.230105

© О. Курок, А. Гриценко, В. Крижанівський, О. Чумаченко, 2023. CC BY 4.0
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5161-693>, <https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>,
<https://orcid.org/0000-0002-6889-5221>, <https://orcid.org/0000-0003-0958-253X>

***Метою дослідження** є реконструкція політики дерусифікації та українізації в 1917–1924 рр. на теренах Чернігівщини та роль Глухівського учительського інституту в цьому процесі; **методологічну основу роботи** складають загальнонаукові (аналіз, синтез, дедукція, індукція, системний підхід) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний) методи й принципи історизму, суб'єктивізму, оптимізації обсягу інформації. **Новизна роботи.** У статті вперше проаналізовано зміст та кадрове забезпечення українізації Глухівського інституту в 1917–1924 рр. Для повноти розкриття теми в окремих випадках хронологічні межі розширено до другої половини 1920-х рр.*

***Висновки.** Установлено, що в 1917 р. Генеральний секретаріат розпочав в освітній сфері політику дерусифікації, яка набувала рис поміркованої українізації у сфері шкільної та університетської освіти. Відповідно до нового курсу восени–взимку 1917 р. керівництво Глухівського інституту вносить зміни в навчальну програму й у закладі починають викладатися курси української мови та літератури. У 1918–1919 рр. кількість українознавчих курсів розширюється за рахунок історії української культури та історії України. Із встановленням радянської влади відбулося корегування політики дерусифікації в освітній сфері, і українознавчі дисципліни викладали тільки для студентів-гуманітаріїв інституту. З'ясовано, що в 1923 р. проголошення курсу коренізації в УСРР створило передумови для подальшого реформування освітньої сфери. На жаль, політика українізації гальмувалася відсутністю достатньої кількості навчально-методичної літератури та добре підготовлених кадрів в інституті. Утім, 1926 р. ситуація істотно покращилася, і курси фізики та біології почали викладати українською мовою. Серед викладачів українознавчих курсів в інституті 1917–1924 рр. варто згадати Д.Г. Онацького, Є.Г. Сагарду, А.В. Кириченка, Т.В. Пашкевича (українська мова та література), В.К. Федоренка (історія).*

***Ключові слова:** українізація, освіта, кадрове забезпечення, Сумщина, учительський інститут, педагогічний інститут.*

У краєзнавчому дискурсі склалася стала традиція осмислення політики українізації, яка проводилася на теренах Чернігово-Сіверщини після XII з'їзду РКП(б) 1923 р.¹ Проте варто підкреслити, що перші спроби реалізації проєктів з дерусифікації краю простежуються з революційного 1917 р.² Одним із важливих осередків українізації на теренах Чернігівської губернії став Глухівський учительський інститут.

1917 р. на хвилі національного піднесення постлютовевої доби на політичну арену Наддніпрянської України почали виходити політичні сили, які намагалися реформувати освітню сферу, послабити політику русифікації та створити передумови для поступової українізації шкільної системи, а пізніше – і системи вищої освіти. Так, 18 вересня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату було прийнято рішення про запровадження курсів українознавства в школах, а 29 вересня 1917 р. уряд видає декларацію про підготовку кадрів та навчально-методичної літератури для забезпечення українізації шкільної освіти та

¹ Дедович В.Д. Народна освіта на Конотопщині у 20-ті рр. XX ст.: особливості та труднощі. *Сіверщина в історії України*. 2011. Вип. 4. С. 375–376.; Дмитренко Н.М. Українізація радянського державного апарату Ніжинського округу (1923–1930). *Сіверщина в історії України*. 2020. Вип. 13. С. 272–275; Мошук І.В. Глухівський педінститут у 1920–1940-х рр. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2019. Вип. 7. С. 180–210; Її ж. Регіональна вища освіта Чернігівщини у 20-х рр. XX ст. *Сіверянський літопис*. 2009. № 2-3. С. 137–145; Пластун О.В. Архівні документи Кролевецького повіту 1918 р. як джерела з історії українського державотворення. *Сіверщина в історії України*. 2020. Вип. 13. С. 265–269.

² Демиденко Н.М. Діяльність Миколи Прокоповича Василенка (1866–1935) на посаді міністра народної освіти та мистецтва за доби Гетьманату. *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 350–353; Пластун О. В. Архівні документи Кролевецького повіту... С. 265–269; Курок О.І., Гриценко А.П. Досвід формування професійної компетентності майбутніх учителів історії у Глухівському учительському інституті у 1874–1917 рр. *Сіверщина в історії України*. 2020. Вип. 13. С. 233–237.

університетів. 11 жовтня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату І. Стешенко повідомив присутніх, що директори середніх шкіл, вищих та нижчих початкових училищ повідомлені про введення обов'язкових предметів української мови та українознавства (українська література, історія та географія)³.

Зрозуміло, що Глухівський інститут, який здійснював підготовку вчителів для вищих початкових училищ, мав скоригувати свою навчальну програму. Уже в листі в Генеральний секретаріат від 22 грудня 1917 р. директор Глухівського інституту К. Ягодовський зазначав, що: 1) педагогічна рада внесла зміни в навчальний план, і на кожному курсі вихованці мають вивчати 2 години на тиждень українську мову та літературу (разом 6 годин); 2) українську мову та літературу викладає громадський діяч Д. Онацький; 3) при інституті організовано український гурток та хор; 4) щотижня відбуваються засідання українського гуртка, на якому обговорюються реферати з історії та літератури України. Упродовж першого півріччя гурток провів два урочистих засідання, які були присвячені пам'яті М. Лисенка та Б. Грінченка⁴.

Припускаємо, що спочатку Д. Онацький викладав українську мову та літературу як позаштатний працівник, оскільки серед матеріалів фонду 707 Київського навчального округу виявлено лист від 7 червня 1918 р. директора Глухівського учительського інституту К. Ягодовського в комісаріат Київської шкільної округи, в якому він висловлює прохання про затвердження Деметія Григоровича штатним викладачем української мови та літератури з 1 січня 1918 р.⁵

1917 р. Глухівський учительський інститут був реформований в педагогічний інститут. Проте частина вихованців до 1919 р. навчалася за програмою учительського інституту, яка не передбачала спеціалізації. Вихованці ж, що навчалися за програмою педагогічного інституту, уже освоювали матеріал за літературно-історичною, фізико-математичною, природничо-географічною спеціалізаціями. На жаль, зі службового листування ми не можемо з'ясувати, чи були відмінності в українознавчих курсах у вихованців, що навчалися за програмою учительського та педагогічного інститутів.

Доцільно підкреслити, що, на відміну від інституту, гімназії в Глухові залишалися російськомовними. Тільки наприкінці літа – восени 1918 р. розпочався процес українізації Глухівської чоловічої гімназії, який, на жаль, був знівельований наступом більшовиків на місто⁶. Окрім української мови та літератури, у 1917–1919 рр. в Глухівському педагогічному інституті викладали історію України, історію української культури (викладач – В. Федоренко)⁷. Із встановленням радянської влади в грудні 1918 р. відбулося корегування навчальної програми в напрямку звуження вивчення української мови та українознавчих курсів. Так, відповідно до статуту Глухівського педагогічного інституту (1920 р.), який розроблявся 1919 р., українознавчі курси («Українська мова», «Історія української літератури»; «Історія України»; «Історія української культури») викладалися тільки на словесно-історичному відділенні інституту. На жаль, навчальні програми фізико-математичного та природничо-географічного відділення інституту не передбачали вивчення відповідних предметів. На нашу думку, реформування педагогічного інституту в інститут народної освіти якісно ситуацію не змінило⁸.

1923 р. на фоні розгортання політики коренізації Чернігівський губернський відділ народної освіти розробив план українізації. Відповідно до нього впродовж 2-х років мали українізуватися педагогічні виші, сільськогосподарські та кооперативні технікуми. Для північних районів Чернігівщини, до яких належала й Глухівська округа, українізація була подовжена до 1927–1928 рр. На 1924 р. тільки 7 з 16 викладачів Глухівського інституту могли викладати дисципліни українською мовою. На практиці всі предмети, за винятком української та німецької мов, викладали російською. Керівництво інституту планувало, що з 1925 р. розпочнеться поступовий перехід на викладання навчальних курсів українською мовою. Проте 1924 р. інститут був закритий і на його базі розпочато роботу педагогічних курсів, які були реорганізовані в технікум. У новому навчальному закладі політика

³ Музика О. Освітня політика Центральної ради (червень–листопад 1917 р.). *V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція. 9–10 листопада 2012 р.* Житомир, 2012. С. 198–201; Українська Центральна рада. Документи і матеріали / Упоряд. В.Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В.А. Смолій [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1. 4 березня 1917 – 9 грудня 1917 р. С. 313, 326.

⁴ Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДІАК). Ф. 707. Оп. 311. Спр. 434. Арк. 545.

⁵ ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 311. Спр. 4. Арк. 22.

⁶ Крижанівський В. Василь Андрійович Мальченко та його спогади про Глухів та глухівчан за 1870–1930 рр. *Історичні студії суспільного прогресу*. Вип. 5. 2017. С. 296–297.

⁷ Крижанівський В. Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.). *Бібліографічний словник*. Глухів, 2017. С. 78–79.

⁸ Мошик І.В. Статут Глухівського педагогічного інституту 1920 р. *Сіверщина в історії України*. 2021. Вип. 14. С. 265.

коренізації почала відчуватися з 1926 р., коли курс фізики (викладач – М. Щоголів) та біології (викладач – В. Герасимов) почали викладати українською мовою⁹.

Доречно відмітити, що з осені 1918 р. українську мову також почали викладати в зразковому училищі при Глухівському інституті (викладачі: А. Кириченко – від 15 жовтня 1921 р.; Т. Пашкевич – від 1922 р.; Б. Тарасенко – від 1923 р.). Окрім того, А. Кириченко з 20 серпня 1920 р. викладав українську мову на курсах підготовки до вступу в Глухівський педагогічний інститут. Також при інституті з 1917 р. функціонував Українських хор, який очолював чех Ян Ступка (з 1919 по 1924 рр.).

Зрозуміло, що якість викладання українознавчих дисциплін значною мірою залежала від кадрового забезпечення інституту. На нашу думку, доцільно більш детально проаналізувати життєвий та професійний шлях викладачів української мови та літератури. Після Д. Онацького українську мову та літературу в педагогічному інституті викладали Є. Сагарда (1 березня 1919 р. – літо 1923 р.), А. Кириченко (1 жовтня 1921 р. – 1923 р.) та Т. Пашкевич (осінь 1923 р. – 1924 р.).

Своєрідна українізація глухівського освітнього простору доби Української революції була пов'язана з Дементієм Григоровичем Онацьким, який народився 1865 р. на хуторі Хоменівський (Гадяцький пов., Полтавська губ.). 1886 р. успішно закінчив Глухівський учительський інститут та розпочав свою педагогічну діяльність. Так, з 16 серпня 1886 до липня 1892 рр. викладав історію та географію в Гадяцькому повітовому училищі, з липня 1892 до 1904 рр. – учитель у Глухівському міському трикласному училищі ім. Ф.А. Терещенка, 1904–1915 рр. – директор, учитель історії та географії Кам'янець-Подільського 2-класного міського училища. На хвилі революційних подій 1905–1907 рр. брав участь у створенні місцевої «Просвіти». Дементій Григорович мав і науковий хист. Так, 1894 р. видав у Києві підручник з географії, який був перевиданий 1902 р. в Москві¹⁰, а 1913 р. – короткий нарис з історії Поділля¹¹. 1915 р. у зв'язку з німецьким наступом переїхав до Глухова. У місті своєї молодості випустив кілька номерів українського часопису «Глухівська жизнь», працював секретарем повітової управи. З осені 1917 р. викладав українську мову та літературу в Глухівському інституті. На жаль, весною 1919 р. Д. Онацький полишив місто й 1921 р. передчасно помер у с. Трипілля¹².

Після Д. Онацького українську мову викладала Єфросинія Сагарда, яка народилася 1881 р. в багатодітній родині Григорія та Лукерії Сагардів у с. Піски (Решетилівський пов., Полтавська губернія). У сім'ї народилося 14 дітей, а вижило – 11. Проте, цікаве інше: більшість із них виявили свій професійний хист на педагогічній ниві. Так, наприклад, з п'яти братів Єфросинії Сагарди двоє стали вчителями в Полтавській та Чернігівській губерніях. Лише брат Петро працював лікарем у Москві. Шість сестер пов'язали своє життя з освітою: Просковія – багаторічний директор Одеської школи для сліпих, Антоніна, Катерина, Варвара, Марія – учителі міських шкіл Полтави, Хоролу, Києва.

Є. Сагарда закінчила Полтавське єпархіальне жіноче училище та 9 років пропрацювала в початковій школі. Проте була жінкою амбітною та прагнула отримати вищу освіту. 1912 р. закінчила Московські вищі жіночі курси, а 1917 р. – історико-філологічний факультет Московського університету. Вірогідно, матеріальна скрута воєнної доби та Лютнева революція змусили Єфросинію Григорівну повернутися на Батьківщину. Від 1917 р. викладала російську мову та літературу, педагогіку, логіку в Глухівській жіночій гімназії, а в 1919–1924 рр. – учитель, очільник зразкової педагогічної школи при Глухівському інституті. Від 1 березня 1919 р. до літа 1923 р. – викладач української мови та літератури в Глухівському інституті. Також у 1921–1922 рр. викладала на педагогічних курсах при інституті.

1924 р. Глухівський інститут народної освіти був зліквідований. Єфросинія Григорівна за прикладом своїх колег С. Іваницького, В. Федоренка, К. Ягодовського перебралася до Санкт-Петербурга. У Північній Пальмірі багато років працювала лектором-методистом у

⁹ Крижанівський В.М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1924–1941 рр.». *Історичні студії суспільного прогресу*. 2018. Вип. 6. С. 116, 144; Мошник І. Глухівський педінститут... С. 191–192.

¹⁰ Учебник географии Российской империи: с приложением двух карт, составленных применительно к учебнику: а) Европейской России (политической), с разделением на пространства и с линиями осадкой и средней температуры; и б) Сибири и Русского Туркестана / Составил учитель Д.Г. Онацкий. Москва: Издание К.И. Тихомирова, 1902. VI, 122 с., 2 л. карт с.

¹¹ Онацкий Д. Г. Подолия: краткий исторический очерк с указанием пунктов, важнейших в историческом отношении. Киев, 1913 г. 48 с.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). Ф. 166. Оп. 1. Спр. 413. Арк. 110; Белашов В. Глухів – столиця гетьманської та Лівобережної України. Глухів, 1996. С. 98; Білокінь С. Глухівська трагедія. *Сіверщина в історії України*. 2009. Вип. 2. С. 159–167; Єсюнін С.М. Глухівське міське трикласне училище Федора Терещенка: створення та перші роки існування (1891–1893). *Сіверщина в історії України*. 2015. Вип. 8. Київ–Глухів. С. 213–214; Онацький Дометій. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2010. Т. 7. С. 596–597.

Ленінградському інституті підвищення кваліфікації вчителів. «Ленінградський період» життя був затьмарений важкими випробуваннями блокади.

Єфросинія Григорівна пишалася з того, що є далекою родичкою Кобзаря. Для підтвердження цієї кровної спорідненості вона разом із сестрою Просковією відвідала члена Політбюро ЦК М. Калініна, відвезла необхідні світлини та документи. У Київському музеї ім. Т.Г. Шевченка 1938 р. були виставлені великі портрети Просковії та Єфросинії Сагардів у кімнаті родичів Митця. На жаль, на сьогодні ще не вдалося з'ясувати: Лукерія Григорівна Шевченко (мати – Є. Сагарди) була внучкою Т. Шевченка по лінії братів, сестер чи по лінії батька Кобзаря¹³.

Одночасно з Є. Сагардою українську мову в інституті викладав Аркадій Кириченко, який народився 13 січня 1870 р. у сім'ї колишнього дворового кріпосного в Сосницькому повіті Чернігівської губернії. А. Кириченко після закінчення міського училища один рік працював канцеляристом, а у 1887–1890 рр. – учителем сільської школи в с. Бобровиця (Чернігівська губ.). 1893 р. закінчив Глухівський учительський інститут та у зв'язку з відсутністю роботи був змушений працевлаштуватися в навчальних закладах підросійської Польщі. Так, з 1 лютого 1894 до 1900 рр. викладав у Плоцькому 3-класному міському училищі (Плоцька губ.), 1900–1905 рр. – Вроцлавському міському училищі (Варшавська губ.), 1905–1910 рр. – завідувач Петроковським міським училищем (Петроковська губ.). 1910 р. працевлаштувався інспектором народних училищ у м. Радом (Радомська губ.).

Із початком Першої світової війни 1914 р. він був змушений евакуюватися в Смоленськ. Від 1915 р. працював при канцелярії куратора шкільної округи (м. Москва). Наприкінці 1917 р. А. Кириченко вже працює на посаді інструктора з народної освіти Глухівського повітового земства. 1918 р. закінчив курси українознавства, викладав українську мову в зразковому училищі при Глухівському інституті та в самому інституті. До 1924 р. у Глухівському інституті обіймав посади секретаря бюро, секретаря та асистента мовно-літературної кафедри, секретаря Комісії з ліквідації Глухівського інституту. Упродовж 1924–1933 або 1934 рр. викладав українську мову та методику мови в реорганізованих наступниках інституту. У фондах Історико-педагогічного музею Глухівського національного університету ім. О. Довженка зберігається рукопис «Історія Глухівського учительського інституту (1923 або 1924–1937)», який написав А. Кириченко¹⁴.

Серед викладачів української мови в інституті доцільно згадати й Тетяну Вікторівну Пашкевич (до заміжжя – Дорошенко), яка народилася 1881 р. у сім'ї земського лікаря. Її батько, Дорошенко Віктор Павлович, працював у Лохвицькому повіті. Закінчила Лубенську гімназію. З 1900 по 1903 рр. учительювала в Лохвицькому повіті Полтавської губернії. 1903 р. вийшла заміж за лікаря Ф. Пашкевича. З 1908 р. проживала у Глухові. У 1918–1921 рр. навчалася на словесно-історичному відділенні в Глухівському інституті, 1921–1922 рр. працювала у дитячому будинку та в школі для відсталих дітей. З 1922 р. викладала в школі при Глухівському інституті, після ліквідації якого перейшла на роботу в Глухівську українську школу. Припускаємо, що в 1930–1933 рр. викладала в Глухівському інституті соціального виховання. У 1930–1931 рр. брала участь у русі за ліквідацію неписьменності. У середині 1930-х рр. – лаборант у Всесоюзному науково-дослідному інституті конопель. 1937 р. у Москві загинула в ДТП¹⁵.

Оскільки про викладача історії України В. Федоренка наявні окремі дослідження (В. Авдасєв, В. Крижанівський)¹⁶, тому ми коротко висвітлюємо лише життєвий шлях очільника Українського хору Глухівського інституту Яна Ступки.

Ступка Ян Батіст або Ян Якович народився 24 червня 1892 р. у Штирії в Австро-Угорській імперії. 1906 р. закінчив з відзнакою музичну школу. З 1906 р. навчався в Одеському музичному училищі при Одеському відділенні Імператорського російського Музичного товариства, 1907–1909 рр. – у Празькій консерваторії. 1911–1917 рр. працював в Одеському театрі концертмейстером та одночасно навчався в Одеській консерваторії. Осінь 1917 – червень 1919 рр. – учитель музики й співів у початковій школі, 6-й семиліт-

¹³ ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 15, 27; Там само. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 826. Арк. 8, 11, 67 зв.; Крижанівський В. Василь Андрійович Мальченко та його спогади... С. 268, 278; Ляшко І.М., Гамалій А.Т. Столітній шлях. Глухів. [Машинопис]. Глухів, 1974. Арк. 16.

¹⁴ ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 4845. Арк. 3; Там само. Ф. 166, Оп. 12. Спр. 3245. Арк. 6; Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р. 674. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 2, 11; ДАЧО. Ф. Р. 674. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 161; Кириченко А.В. Історія Глухівського учительського інституту. Глухів, 1924. Арк. 61, 70 зв.; Крижанівський В. Викладачі Глухівського інституту... С. 23.

¹⁵ ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 63 зв.–64; ДАЧО. Ф. Р. 674. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 2; Крижанівський В. Викладачі Глухівського інституту... С. 39–40.

¹⁶ Авдасєв В.Н. Трудове братство Н.Н. Неплюєва. Его история и наследие. Сумы: РІО «АС–Медіа», 2003. 64 с.; Крижанівський В. Федоренко Василь Костянтинович – викладач Глухівського Інституту перехідної доби. Соціум. Документ. Комунікація. Серія: Історичні науки. 2017. Вип. 3. С. 128–131. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cdk_2017_3_16.

ній школі, жіночій гімназії міста Глухова. З червня 1919 до 1925 рр. – викладач співів у Глухівському інституті. Також у цей період працював хормейстером в Українському змішаному хорі, організував дитячий ансамбль.

Після закриття Глухівського інституту переїжджає у Харків та в 1925–1927 рр. працює хормейстером Державного українського хору та художнім консультантом чоловічого вокального квартету «Микола Лисенко». У липні 1927 р. повернувся в Чехословаччину. Працював в оркестрі празького радіо, хормейстером «Українського хору». 1957 р. вийшов на пенсію. Помер після 1972 р. у Празі¹⁷.

Отже, у 1917–1924 рр. Глухівський інститут перетворився на один із важливих осередків дерусифікації Чернігівщини. Українізація інституту (з 1925 р. – технікуму) була частковою, що зумовлювалося як політичними змінами в регіоні, так і відсутністю навчально-методичної літератури та викладачів з відповідною підготовкою.

References

Avdasev, V.N. (2003). *Trudovoe bratstvo N.N. Neplyueva. Ego istoriya i nasledie* [The Labor Brotherhood of N.N. Neplyuev. Its history and heritage]. Sumy, Ukraine.

Artemova, L.V. (2018). Hlukhiv v Ukrainskii revoliutsii 1917–1920 rr. [Hlukhiv in the Ukrainian Revolution of 1917–1920]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 11, P. 273–276.

Bielashov, V. (1996). Hlukhiv – stolytsia hetmanskoï ta Livoberezhnoi Ukrainy [Hlukhiv is the capital of Hetman and Left Bank Ukraine]. Hlukhiv, Ukraine.

Bilokin, S. (2009). Hlukhivska trahediia [The Hlukhiv tragedy]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 2, P. 159–167.

Dedovych, V.D. (2011). Narodna osvita na Konotopshchyni u 20-ti rr. XIX st.: osoblyvosti ta trudno-shchi [Public education in the Konotop region in the 20s of the 20th c.: features and difficulties]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 4, P. 375–379.

Demydenko, N.M. (2017). Diialnist Mykoly Prokopovycha Vasylenka (1866–1935) na posadi ministra narodnoi osvity ta mystetstva za doby Hetmanatu [Activities of Mykola Prokopovich Vasylenko (1866–1935) as Minister of Education and Art during the Hetmanate]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 10, P. 350–353.

Dmytrenko, N.M. (2020). Ukrainizatsiia radianskoho derzhavnogo aparatu Nizhynskoho okruhu (1923–1930) [Ukrainization of the Soviet state apparatus of the Nizhyn District (1923–1930)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 13, P. 272–275.

Iesiunin, S.M. (2015). Hlukhivske miske tryklasne uchylshche Fedora Tereshchenka: stvorennia ta pershi roky isnuvannia (1891–1893) [Hlukhiv city three-class school of Fedor Tereshchenko: creation and first years of existence (1891–1893)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 8, P. 213–216.

Kryzhanivskiy, V. (2017). Fedorenko Vasyl Kostiantynovych – vykladach Hlukhivskoho Instytutu perekhidnoi doby [Vasyl Kostiantynovych Fedorenko is a teacher at the Hlukhiv Institute of transitional period]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia. Seriia: Istorychni nauky – Society. Document. Communication. Series: Historical sciences*, 3, P. 128–131.

Kryzhanivskiy, V. (2017). Vasyl Andriiovych Malchenko ta yoho spohady pro Hlukhiv ta hlukhivchan za 1870–1930 rr. [Vasyl Andriiovych Malchenko and his memories of Glukhiv and the people of Glukhiv from 1870 to 1930]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu – Social studies of historical progress*, 5, P. 256–309.

Kryzhanivskiy, V. (2017). Vykladachi Hlukhivskoho instytutu (1874–1924 rr.). Bibliografichni slovyk [Teachers of the Glukhiv Institute (1874–1924). Bibliographic dictionary]. Hlukhiv, Ukraine.

Kryzhanivskiy, V. (2018). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1924–1941 rr.» [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the O. Dovzhenko Glukhiv National Pedagogical University, 1924–1941»]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu – History of social progress*, 6, P. 112–147.

Kryzhanivskiy, V. (2019). Vypusknky Hlukhivskoho uchytelsoho instytutu (1874–1906). Biohrafichni slovyk [Graduates of the Hlukhiv Institute (1874–1924). Bibliographic dictionary]. Hlukhiv, Ukraine.

Kurok, O.I., Hrytsenko, A.P. (2020). Dosvid formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv istorii u Hlukhivskomu uchytelskomu instytutu u 1874–1917 rr. [The experience of forming the professional competence of future history teachers at the Hlukhiv Teachers' Institute in 1874–1917]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 13, P. 233–237. Kyiv–Hlukhiv, Ukraine.

Moshyk, I.V. (2009). Rehionalna vyshcha osvita Chernihivshchyny u 20-kh rr. XIX st. [Regional higher education of Chernihiv region in the 20s of the 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2–3, P. 137–145.

¹⁷ ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1055. Арк. 27; ДАЧО. Ф. Р. 674. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 11; Гурець М. Він служив українській музі. *Народна трибуна*. 2001. № 51. 14 липня. С. 4; Ляшко І.М., Гамалій А.Т. Столітній шлях... Арк. 16; Ступка Ян Батіст. *Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник*. Суми: РВО «АС-Медіа», 2003. С. 426.

Moshyk, I.V. (2013). Istoriohrafiaa problemy diialnosti vyshiv Chernihivshchyny u 20-ti–30-ti rr. XIX st. [Historiography of the problem of the activity of higher education institutions of the Chernihiv region in the 20s–30s of the 20th c.]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 6, P. 464–472.

Moshyk, I.V. (2021). Statut Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu 1920 r. [Charter of the Hlukhiv Pedagogical Institute in 1920]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 14, P. 263–269.

Muzyka, O. (2012). Osvitnia polityka Tsentralnoi rady (cherven–lystopad 1917 r.) [Educational policy of the Central Council (June–November 1917)]. V *Volynska mizhnarodna istoriko-kraieznavcha konferentsiia*. 9 – 10 lystopada 2012 r. – V *Volyn International Historical and Local History Conference*. November 9–10, P. 198–201.

Plastun, O.V. (2020). Arkhivni dokumenty Krolevetskoho povitu 1918 r. yak dzhherela z istorii ukrain-skoho derzhavotvorennia [Archive documents of the Krolevets county of 1918 as sources of the history of Ukrainian statehood]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 13, P. 265–269.

Pushkar, F.P. (2010). Riven osvity u Shosttsi u dvadtsiatykh rokakh XIX st. [The level of education in Shostka in the 20s of the 20th c.]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 3, P. 296–297.

Курок Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, ректор, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка (вул. Київська, 24, м. Глухів, Україна, 41400).

Kurok Oleksandr – Ph.D (hab). Doctor of Historical Sciences, Professor, rector, O. Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (24 Kyivska Str., Hlukhiv, Sumy region, Ukraine, 41400).

E-mail: kurok1955@gmail.com

Гриценко Андрій Петрович – доктор педагогічних наук, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка (вул. Київська, 24, м. Глухів, Україна, 41400).

Hrytsenko Andriy – Ph.D (hab). Doctor of Pedagogical Sciences, Head of Department of History, Law and Teaching Methods, O. Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (24 Kyivska Str., Hlukhiv, Sumy region, Ukraine, 41400).

E-mail: metodistAndre@gmail.com

Крижанівський Віталій Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка (вул. Київська, 24, м. Глухів, Україна, 41400).

Kryzhanivsky Vitaly – Ph.D. Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of Department of History, Law and Teaching Methods, O. Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (24 Kyivska Str., Hlukhiv, Sumy region, Ukraine, 41400).

E-mail: vitkryzh@ukr.net

Чумаченко Олена Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту філології та історії, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка (вул. Київська, 24, м. Глухів, Україна, 41400).

Chumachenko Olena – Ph.D. Candidate of Historical Sciences, Associate professor, Director of Educational and Scientific Institute of Philology and History, O. Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (24 Kyivska Str., Hlukhiv, Sumy region, Ukraine, 41400).

E-mail: jasminel@ukr.net

THE HLUKHIV INSTITUTE IN 1917–1924: BETWEEN DE-RUSSIFICATION AND UKRAINIZATION

The purpose of the research is the reconstruction of the policy of Derussification and Ukrainization in 1917–1924 on the Chernihiv Region territory and the role of the Hlukhiv Teachers Institute in this process; **the methodological basis** of the work consists of general scientific (analysis, synthesis, deduction, induction, systematic approach) and special-historical (historical-genetic, historical-comparative) methods and principles of historicism, subjectivism, optimization of the amount of information. **The novelty of the work.** For the first time, the article analyzes the content and staffing of the Ukrainization of the Glukhiv Institute in 1917–1924. For the completeness of the topic, in some cases, the chronological boundaries have been extended to the second half of the 1920s.

Conclusions. It was revealed that in 1917 the General Secretariat started a policy of derussification in the educational sphere, which took on the features of moderate Ukrainization in the sphere of school and university education. In accordance with the new course in the fall and winter of 1917, the management of the Hlukhiv Institute made changes to the curriculum, and Ukrainian language and literature courses began to be taught at the institution. In 1918–1919, the number of Ukrainian studies courses was expanded

due to the addition of the history of Ukrainian culture and the history of Ukraine. With the establishment of Soviet power, the policy of derussification in the educational sphere was adjusted, and Ukrainian studies disciplines were taught only to humanities students of the institute. It was found out that in 1923 the announcement of the course of indigenization in the UkrSSR created the prerequisites for further reforming the educational sphere. Unfortunately, the policy of Ukrainization was hampered by the lack of a sufficient amount of educational and methodical literature and well-trained staff at the institute. However, in 1926, the situation improved significantly, and physics and biology courses began to be taught in Ukrainian. Among the scientific and pedagogical teachers who taught Ukrainian studies courses at the institute from 1917 to 1924, it is worth noting the teachers of Ukrainian language and literature D.H. Onatskyi, E.H. Saharda, A.V. Kyrychenko, T.V. Pashkevych, teacher of history V.K. Fedorenko.

Key words: Ukrainization, education, staffing, Sumy, teachers institute, pedagogical institute.

Дата подання: 12 січня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 17 лютого 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Курок, О., Гриценко, А., Крижанівський, В., Чумаченко, О. Глухівський інститут в 1917–1924 рр.: між дерусифікацією та українізацією. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 37–43. DOI: 10.58407/litopis.230105.

Цитування за стандартом APA

Kurok, O., Hrytsenko, A., Kryzhanivsky, V., Chumachenko, O. (2023). Hlukhivskiy instytut v 1917–1924 rr.: mizh derusyfikatsiieiu ta ukrainizatsiieiu [The Hlukhiv Institute in 1917–1924: between de-Russification and Ukrainization]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 37–43. DOI: 10.58407/litopis.230105.

УДК 930.2:2-675:[070.482:271.222(470-87)]«1949/1961»

Тимур Андреев

ПРОБЛЕМА ЕКУМЕНІЗМУ В ПРАВОСЛАВНІЙ ЕМІГРАНТСЬКІЙ ПРЕСІ У РОКИ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ» НА СТОРІНКАХ «ВІСНИКА РОСІЙСЬКОГО СТУДЕНТСЬКОГО ХРИСТІЯНСЬКОГО РУХУ» (1949–1961 рр.)

DOI: 10.58407/litopis.230106

© Т. Андреев, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9955-4780>

Мета статті – порівняти підходи до проблеми екуменізму в емігрантській дисидентській спільноті на прикладі Російського студентського християнського руху та Російської Православної Церкви Московського патріархату (РПЦ МП), прослідити еволюцію радянської доктрини від абстрагування до використання міжнародних екуменічних рухів у якості платформи для реалізації зовнішньополітичних цілей політичного керівництва СРСР у часи «холодної війни». **Методологія** дослідження включає послідовне дотримання принципів історизму, застосування методів аналізу та синтезу. **Наукова новизна.** У статті автор уперше в українській історіографії пропонує подивитися на проблему екуменізму часів «холодної війни» крізь призму емігрантської преси, основним джерелом дослідження є «Вісник Російського студентського християнського руху».

Висновки: Дисидентські емігрантські православні кола, об'єднані навколо «Вісника Російського студентського християнського руху», здебільшого свою участь в екуменічному русі бачили як можливість для популяризації православ'я, обміну досвідом, підготовки підґрунтя для інтеграції в майбутньому вільної Російської Православної Церкви у світову християнську спільноту зі збереженням споконвічних православних традицій, догматичності, унікальності та непорушності. За період з 1948 по 1961 рр. основних змін в ідеології екуменізму не відбулося, на відміну від радянської зовнішньополітичної доктрини, яка еволюціонувала від ідеї «світової революції» до стратегії «мирного співіснування». РПЦ, зокрема керівний апарат Московської патріархії, була поставлена на рейки обслуговування інтересів влади на міжнародному рівні. Завдяки чому радянській владі вдалося поширити вплив на ключові структурні одиниці провідної екуменічної спільноти – Всесвітньої ради Церков, тим самим відкрити черговий плацдарм для протистояння «соціалістичного» та «капітального» таборів епохи «холодної війни».

Ключові слова: Російська Православна Церква, Всесвітня рада Церков, СРСР, екуменізм, холодна війна, емігрантський рух, емігрантська преса, міжнародні відносини.

Церковне питання є актуальною проблемою як у внутрішньодержавній політиці, так і на міжнародній арені. І це не дивно в роки глобальних потрясінь сучасного світу: природних катаклізмів, пандемій, військових конфліктів, коли спостерігаються тенденції зростання «попиту на Бога». Служителі Церкви у проповідях доносять до віруючих слова підтримки та допомоги, мотивують та об'єднують нації. До їхньої думки прислуховуються тисячі та мільйони людей, що робить з релігійних структур перспективні платформи для трансляції політично вигідних наративів, аналізу та формування електоральної аудиторії, ідеологій, організацій та партій. Перестановки у владі, зміна політичних риторик призводять до того, що одні релігійні структури стають «офіційно шанованими», інші – гнаними.

Екуменічне питання після нетривалого періоду затишшя в останні роки також повертається на порядок денний. Лідери православних, католиків та протестантів проводять спільні зустрічі, заходи, здійснюють богослужіння тощо. Співпраця з Церквами та міжконфесійний діалог – один із пріоритетних стратегічних напрямів діяльності папи Римського Франциска, Константинопольського патріарха Варфоломія I та низки протестантських лідерів. При цьому єдності серед керівництва Церков та віруючих з цього питання немає, «тренд на екуменізм» активно підтримують політичні структури, а противники об'єднання Церков найчастіше є дисидентами. Вищенаведені тези надають актуальності проблематиці цього дослідження.

На фронтах «холодної війни» у протистоянні з капіталістичним світом Радянський Союз задіяв широкий спектр методів у різних сферах економічного, політичного та культурного життя суспільства та держави.

Перемога у гонці озброєнь особливо в перші повоєнні роки для СРСР була завданням нездійсненним через великі економічні витрати, наявність слабкої технологічної бази – це розуміло і політичне керівництво. У зв'язку з цим у розглянутий період було скореговано стратегію ведення зовнішньої політики. Одним із методів у рамках «війни за ум», зокрема, стало використання релігійних організацій як інструмента з вибудовування іміджевої політики, поширення ідеологічної доктрини.

У християнському світі в перші повоєнні роки активно почали набувати популярності екуменічні об'єднання. Метою їх створення була консолідація різних християнських конфесій в єдину структуру задля здійснення спільного, безбар'єрного служіння Богу шляхом поступового стирання догматичних відмінностей та боротьби за мир і християнські цінності. Недекларованою метою екуменізму є створення на базі трьох окремих цивілізацій з різним рівнем внутрішніх свобод – православної, католицької та протестантської – єдиної централізованої конфесії з можливістю подальшого її підпорядкування головному верховному керівному центру. Це могло призвести до стирання цивілізаційних традицій, що історично склалися, і ментальних ідентичностей різних народів світу на шляху до глобалізації в релігійній сфері. Для провідних країн світу тим самим у релігійному спектрі було відкрито перспективну нішу лідерства в єдиній християнській структурі. Цей напрям не оминув стороною й країни – головні протиборчі сторони «холодної війни»: США та СРСР.

Поштовх і вектор екуменічного руху був заданий ще на початку ХХ ст. протестантами, трохи згодом православні підтримали їх прагнення до консолідації, Католицька Церква довгий час залишалася осторонь.

Християнство попри численні репресивні заходи залишалося поруч із ісламом найпоширенішою релігією в СРСР. Крім того, східноєвропейські території, які входили до складу Радянського Союзу, традиційно вважалися оплотом саме православного світу.

Зрослий «попит на Бога» як у країні, так і у світі служив додатковим чинником щодо переорієнтації зовнішньополітичної стратегії радянської влади.

Завдяки цим та іншим факторам саме Російська Православна Церква Московського патріархату (далі – РПЦ МП) була обрана як засіб трансляції ініціатив радянського керівництва в зовнішній світ, у тому числі з використанням її членства в екуменічних організаціях, для чого і був установлений над нею контроль КДБ.

Зважаючи на тоталітарність радянського режиму, однією з платформ для популяризації опозиційних режиму ідей були закордонні видавництва, особливу роль серед яких відігравала емігрантська преса (випускали представники інтелігенції імперських часів), яка перебувала в опозиції радянській владі.

До таких видань належав «Вісник Російського студентського християнського руху» (рос. «Вестник Русского студенческого христианского движения»)¹. У досліджуваній період він тиражувався під назвами: «Вісник: Орган Російського студентського християнського руху у Німеччині» (рос. «Вестник: Орган Русского студенческого христианского движения в Германии») (1949 р.) (випуск № 3 – «Вісник: Орган Російського студентського християнського руху у Франції» (рос. «Вестник: Орган Русского студенческого христианского движения во Франции»)), «Вісник Російського студентського християнського руху» (рос. «Вестник Русского студенческого христианского движения») (з 1950 по 1974 рр.). Журнал видавався, звичайно, весь час російською мовою: спочатку в Парижі з 1925 р. (проте на період Другої світової війни був змушений згорнути діяльність); згодом видання було відновлено у 1949 р., мав редколегію в Мюнхені (деякий час у Парижі) та Нью-Йорку; редакторами в різні часи виступали видатні діячі російської еміграції, такі, як Микита Струве, Олександр Кисельов, Іван Морозов².

Початковою метою створення цього періодичного видання було прагнення в такий спосіб згуртувати студентів, які емігрували з території імперії до різних країн Європи, дати їм можливість черпати інформацію про життя та діяльність гуртків і напрямів роботи

¹ Російський студентський християнський рух (РСХД) – об'єднання християнської молоді, засноване в 1889 р. в Росії, після революції з 1923 р. продовжило свою діяльність в еміграції. Організація мала переважно релігійно-просвітницький характер і ставила за мету консолідувати віруючу молодь, виробити в неї цілісний християнський світогляд, а також займалася підготовкою популяризаторів віри на противагу атеїстичній пропаганді та богоборчим тенденціям у СРСР. За конфесійним складом на етапі еміграції рух позиціонував себе як православний. Його головним друкованим органом був «Вісник Російського студентського християнського руху».

² Никитин В.А. Вестник Русского христианского движения. *Литературная энциклопедия русского зарубежья, 1918–1940: Периодика и литературные центры*. Москва, 2000. С. 57–61.

руху, публікувати власні наукові та публіцистичні напрацювання, ознайомлюватися з оглядами літературних творів тощо.

Пізніше коло тем розширилося: на сторінках порушувалися актуальні питання щодо релігії, культури, соціально-політичних аспектів. Крім того, журнал став платформою для публікації матеріалів дисидентського характеру авторства жертв тоталітарного режиму, які мешкали на територіях СРСР та країн-сателітів. Редакція «Вісника» також мала неофіційні зв'язки з релігійно налаштованою інтелігенцією Радянського Союзу, представники якої публікували власні публіцистичні та наукові праці здебільшого під псевдонімами, або без зазначення відомостей про авторів³.

Особливе місце серед проблем, що розглядалися на сторінках «Вісника», посідали питання, пов'язані з екуменічним рухом, станом справ у РПЦ МП, як усередині країни, так і на міжнародній арені, у тому числі в аспекті взаємодії з православними Церквами світу та Всесвітньою радою Церков (далі – ВРЦ)⁴.

Змістовно випуски «Вісника Російського студентського християнського руху» здебільшого складалися з окремих статей та тематичних рубрик: «Церковна хроніка» – висвітлювалися короткі замітки – добірки новин з життя християнського світу; «Від редакції» – привітання зі святами, промови та звернення до читачів; «Нові книги» – огляд цікавинок з новинок літератури, фрагменти творів; «Життя руху» – огляди заходів та подій, звіти діяльності інституцій РСХР у різних країнах Європи тощо.

Так, у межах рубрики «Церковна хроніка» на сторінках випуску № 1 за 1949 р. журналу «Вісник: Орган Російського студентського християнського руху в Німеччині» вийшла стаття, присвячена засіданню Генеральної асамблеї Всесвітньої ради Церков, яка проходила з 22 серпня по 4 вересня 1949 р. в Амстердамі.

У цій статті редакція журналу на чолі з Олександром Кисельовим засуджувала протестантський шлях єдності християнських конфесій, при цьому було взято до уваги положення резолюції Асамблеї за результатами роботи секції «Богословське вчення про Церкву», в якій говорилося, що єдиним шляхом до справжньої єдності Церков є шукання не компромісу, а справжньої догматичної єдності⁵. Лідери Російського студентського християнського руху виступали за співробітництво з різними християнськими конфесіями зі збереженням своїх внутрішньо-церковних традицій та догматичних особливостей у православ'ї, католицтві та протестантських течіях.

Крім богословських дебатів, у статті також висвітлювався політичний аспект конференції. Так, Генеральна асамблея ВРЦ засуджувала комунізм та комуністичні методи розвитку суспільства та держави. Між іншим, крайнощі капіталізму також ставилися під сумнів, делегати конференції закликали до обговорення шляхів формування нової системи порядку з пошуком креативних «творчих рішень»⁶.

У цій же рубриці також було висвітлено Московську загальноправославну нараду, що відбулася в період з 8 по 18 липня 1948 р. У тематичній замітці з цього приводу було зроблено акцент на тому, що Російська Православна Церква (Московська патріархія) є інститутом у системі радянської влади, позбавлена будь-яких проявів самостійності. Автор статті вміло наочно продемонстрував ефект дисонансу в радянській риторичній між декларативними тезами та реальним станом речей. Так, зібрання делегатів православних Церков з усього світу, присвячене святкуванню півстолітнього ювілею автокефалії Російської Церкви, було ініційовано та організовано абсолютно залежною структурою⁷.

Зазначимо, що згідно з ініціативою радянської влади за результатами з'їзду представники православних ієрархів з усього світу мали ухвалити колегіальне рішення про надання Московській патріархії статусу Вселенської, тим самим отримати формальне лідерство у православному світі та офіційно задекларувати реалізацію багатовікового наративу «Москва – Третій Рим». Однак голови Константинопольської патріархії та Елладської Церкви критично поставилися до цієї пропозиції та засудили її. У результаті, за підсум-

³ Богословский А.Н. Вестник Русского христианского движения. *Литературная энциклопедия русского зарубежья, 1918–1940: Периодика и литературные центры*. Москва, 2000. С. 515–522.

⁴ Всесвітня рада Церков – це найбільша міжнародна екуменічна співдружність церков різних християнських конфесій. Метою є досягнення загальнохристиянської єдності. Займається обговоренням богословських питань, шляхів вирішення глобальних проблем, просвітницькою діяльністю тощо. Заснована з ініціативи протестантських громад за результатами Амстердамської асамблеї 1948 р. Станом на четвертий квартал 2022 р. включає 352 організації з більш ніж 100 країн світу. Російська Православна Церква Московського патріархату є чинним членом ВРЦ з 1961 р.

⁵ Екуменіческая конференция в Амстердаме. *Вестник: Орган русского студенческого движения в Германии* (далі – Вестник РСДГ). 1949. № 1. С. 28.

⁶ Там само. С. 29.

⁷ Московское совещание. *Вестник РСДГ*. 1949. № 1. С. 29.

ком Наради, рішення про надання Московській патріархії статусу Вселенської не було прийнято⁸.

У тематичній статті про Московську нараду на сторінках «Вісника» справедливо критикувалася декларована у промові Голови Ради у справах Російської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР Георгія Карпова теза про те, що СРСР та «країни нової демократії» – єдині у світі, де Церква не зазнає гонінь та утисків. Політик підкреслив, що в Радянському Союзі діє принцип взаємного невтручання між релігійними структурами та владою, «тридцять років тому волею народу Церква була відокремлена від держави і має повну свободу»⁹.

За результатами Московської загальноправославної наради було підготовлено спеціальну резолюцію¹⁰. На сторінках «Вісника» подано аналітичний огляд тексту цього документа, – особливу увагу було приділено ідеологічному підґрунтю «холодної війни».

Так, делегати Московської наради засудили діяльність Католицької Церкви, позначивши її як «фашистську організацію», яка, на їхню думку, займалася підготовкою реваншистського збройного конфлікту з метою зміни світопорядку шляхом підризу «цілісності демократичних країн»¹¹. Резолюція відобразила позицію щодо екуменізму, при цьому було заявлено про недопущення можливості участі РПЦ МП у ВРЦ та подібних організацій.

Заяви делегатів показали їх повну непоінформованість щодо екуменічного руху, життя західного християнства, ретранслявали прорадянську риторичку в межах системи біполярного світопорядку, характерної для епохи холодної війни, з критичними акцентами на адресу країн західного (капіталістичного) світу.

У підсумку Московська нарада не виправдала заявленої мети: реальних конструктивних рішень прийнято не було, заяви делегатів здебільшого мали популістичний характер. Радянське керівництво розуміло, що російські церковні лідери (Московського патріархату) були розчаровані результатами Наради, а це безпосередньо спонукало владу переглянути та скорегувати методи використання церковного ресурсу в глобальній політиці. Після засудження ВРЦ влада продовжувала грати на два фронти, вести білінійну стратегію: з одного боку – взяла паузу в боротьбі за вплив у світі в питаннях релігії, про що свідчило те, що всередині країни гоніння на Церкву було посилено; проте з іншого боку – радянські аналітики продовжили щільно вивчати міжнародні організації, зокрема, екуменічний рух з прицілом його використання в майбутньому.

Зазначимо, що позиції емігрантських дисидентських кіл та РПЦ МП у питанні участі в загальнохристиянських організаціях мали полярний характер. Так, у 1949 р. була опублікована стаття під назвою «Екуменічний рух»¹², у якій крізь призму історичних екскурсів та богословських традицій православ'я наводилися аргументи на користь участі в заходах з діалогу, співпраці з різними християнськими конфесіями.

Як мету участі православних в екуменічному діалозі ставилося припинення протистояння між представниками різних християнських конфесій, нівелювання протистояння по лінії «православ'я – католицизм – протестантизм». ВРЦ розглядалася крізь призму реалізації цілої низки вигідних православному світу стратегій: організація як платформа для трансляції іміджних риторик у контексті православного християнства, зокрема, для подальшої популяризації його ідей. Учасниками екуменічних діалогів, на думку дисидентських кіл, мали виступати представники різних емігрантських російських православних організацій – РСХР та Російська Православна Церква за кордоном (РПЦЗ)¹³.

⁸ Лисовой Н.Н. Русская Церковь и Патриархаты Востока. Три церковно-политические утопии XX века. *Религии мира. История и современность*. Москва: Наука, 2002. С. 151.

⁹ Речь Председателя Совета по делам Русской Православной Церкви при Совете Министров СССР Георгия Карпова, произнесённая в Воскресенском храме в Сокольниках перед открытием торжественного юбилейного Соборания 8 июля 1948 г. *Журнал Московской Патриархии* (далі – ЖМП). 1948. Специальный номер. С. 11–12.

¹⁰ Деяния Совещания глав и представителей автокефальных православных церквей в связи с празднованием 500-летия автокефалии Русской Православной Церкви. 8–18 июля 1948 г. *Азбука веры*. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/dejaniya-soveshhanija-glav-i-predstavitelej-avtokefalnyh-pravoslavnyh-tserkvej-tom-1/.

¹¹ Московское совещание. *Вестник РСДГ*. 1949. № 1. С. 30.

¹² Экуменическое движение. *Вестник: Орган Российского студенческого христианского движения во Франции*. 1949. № 3. С. 20–21.

¹³ РПЦЗ створена 1920 р. духовенством і мирянами, які змушені були емігрувати з країни за результатами Революції 1917 р., були в опозиції до радянської влади, мали парафії в країнах Західної Європи та Північної Америки. У 1940-ві рр. частина парафій перейшла під протекцію Московського патріархату, деякі – залишилися під юрисдикцією Константинопольського патріарха. РПЦЗ непримиренно ставилася до радянського режиму та ідеології комунізму, що призвело до засудження нею також і Московської патріархії, яка стала на шлях лояльності до більшовицької влади. Першим головою РПЦЗ був митрополит Київський та Галицький Антоній (Храповицький).

Нагадаємо, що в радянській історіографії та офіційній риторичі РПЦЗ позиціонувалася як контрреволюційне, антирадянське та монархічне «емігрантське релігійно-політичне угруповання»¹⁴.

У зв'язку з тим, що РПЦ МП не сприймалася як релігійна структура, а виключно як політичний інструмент у системі радянської влади, представники РСХР вважали роботу у складі екуменічних організацій одним з основних своїх завдань: вони бачили можливість створення підґрунтя для інтеграції в майбутньому вільної Російської Церкви в систему світового християнства¹⁵.

Позиція щодо інших християнських конфесій у РПЦ МП і РСХР станом на 1949 р. також відрізнялася. Якщо Московська патріархія на офіційному рівні позиціонувала Католицьку Церкву як «фашистську організацію»¹⁶, а протестантські течії – як «елементи чужого капіталістичного суспільства», всіляко відмежовуючись від будь-яких ідей щодо взаємодії з ними, то представники російської православної еміграції, які об'єднувалися навколо «Вісника», боролися за взаємний діалог і співробітництво¹⁷.

Ставлення РСХР до Католицької Церкви, а також проблема міжконфесійних взаємовідносин у контексті епохи «холодної війни», розглядається на сторінках журналу в опублікованій бесіді православного історика, філософа, професора Федора Степуна з католицьким професором Богословського факультету Мюнхенського університету Пітером (Петром) Лангом (англ. Peter Lang)¹⁸.

Ф. Степун підкреслював, що на полях битв епохи «холодної війни» РПЦ МП і Ватикан були ідеологічно полярними сторонами не тільки в релігійному, а й у політичному сенсі: Московська патріархія представляла інтереси радянської влади, виступаючи в ролі посібника тоталітарному режиму з властивими йому репресивними елементами, замовчуючи гоніння в СРСР проти Церкви, прав і свобод громадян, у свою чергу Понтифікат – замовчував злочини, скоєні країнами капіталістичного табору, як приклад наводиться «мовчазна реакція» лідера західного християнства на атомне бомбардування міст Японії 1945 р.¹⁹ Зазначимо, що папа Римський публічно засудив використання атомної бомби лише в 1948 р. – «ядерна бомба – найстрашніша зброя, яку коли-небудь розробляв людський розум ... нам не слід довіряти будь-якій науці, кінцевою метою якої не є любов»²⁰. Федор Степун наводить аргументи про двоїстість політичних поглядів папи Пія XII, який заявляв, що соціалізм за деяких умов може виявитися прийнятним для християнської совісті, а капіталізм є організованою несправедливістю²¹.

Обидва теологи засудили конспірологічні теорії «про християнське управління світом», зокрема «змови» уряду Сполучених Штатів з Ватиканом, охарактеризувавши їх як утопічні²².

Зазначимо, що офіційно Католицька Церква дійсно претендувала на світську владу, Святий престол відмовився від цієї доктрини лише у 1978 р. в епоху вересневого понтифікату Іоанна Павла I²³. При цьому Російська Православна Церква протягом усієї своєї історії в офіційних документах не висловлювала претензій на світську владу, оскільки залежала від неї і представляла її інтереси.

Опублікована на сторінках «Вісника» стенограма цієї дискусії («Степун – Ланг») обговорювалася в емігрантській та західній історіографії. Зокрема, було звернено увагу на поділ російського православного християнства на РПЦ МП, емігрантські громади та «катакомбну Церкву в Росії» (далі – КЦР)²⁴. У контексті протистояння епохи «холодної війни» ці течії представляли полярні ідеологічні групи: РПЦ МП – соціалістичну концепцію світопорядку та радянську владу, дві останні течії – церковне дисидентство, «підпільне духовенство» (у тому числі, священство та чернецтво у світському середовищі) та істинно віруючих православних християн. У РСХР в катакомбній Церкві бачили фундамент вільної

¹⁴ Карловацкий раскол. *Атеистический словарь* / Под ред. М.П. Новикова. Москва: Политиздат, 1985. С. 195.

¹⁵ Экуменическое движение. *Вестник: Орган Российского студенческого движения во Франции*. 1949. № 3. С. 20.

¹⁶ Там само. С. 21.

¹⁷ Там само. С. 22.

¹⁸ Католичество и православие. *Вестник русского студенческого христианского движения* (далі – Вестник РСХД). 1949. № 9/10. С. 8–20.

¹⁹ Там само. С. 8.

²⁰ Discorso di sua santità Pio XII ai soci della Pontificia accademia delle scienze. 08.02.1948. The Holy See. URL: https://www.vatican.va/content/pius-xii/it/speeches/1948/documents/hf_p-xii_spe_19480208_nel-ritrovarci.html.

²¹ Католичество и православие. С. 9.

²² Там само. С. 9.

²³ Kenneth A. Briggs: In the Vatican, a Pope Who Underscores the Shift to Style of Humility. *The New York Times*. 1978–11–14. URL: <https://www.nytimes.com/1978/11/14/archives/in-the-vatican-a-pope-who-underscores-the-shift-to-style-of.html>.

²⁴ Католичество и православие. С. 10.

Російської Православної Церкви, яка може бути створена після повалення радянського режиму.

На думку Петра Ланга, однією з основних функцій Церкви є реалізація заповітів Христа про любов до ближнього та піклування про нього шляхом участі в соціально-політичному та культурному житті країни за повної внутрішньої незалежності від державної влади²⁵.

У результаті бесіди обидва теологи дійшли висновку, що міжцерковний діалог є взаємодією вільних релігійних структур, а не політичних інститутів / інструментів, у зв'язку з цим, станом на аналізований час, конструктивне спілкування між Римо-Католицькою і Російською Православною Церквами не є можливим²⁶.

Російський студентський християнський рух та інші емігрантські православні організації позиціонували себе поза політикою. Було зроблено акцент на тому, що віра в Бога не має політичних та ідеологічних кордонів, у зв'язку з цим першочерговим завданням вони ставили об'єднати православних вихідців з територій колишньої Російської імперії за межами СРСР, пробудити релігійні почуття та долучити до церковного життя всіх (незалежно від їх політичних переконань). При цьому емігрантські православні організації критичували та засуджували ідеологію більшовизму як «безглузде явище, що проводить принцип аморалізму», як «прояв глибокого внутрішнього псування в людях, патологічний стан несвободи»²⁷. Радянська ідеологія певною мірою виступала як неподоланий бар'єр у позаполітичній доктрині РСХР і РСХД.

Зазначимо, що у православних емігрантських колах вихідців із території колишньої Російської імперії було прийнято чітко розділяти поняття «Росія / російський народ» і «більшовизм / СРСР»²⁸.

На відміну від РПЦ МП, на початку 1950-х рр. активну участь в екуменічному русі у складі делегацій Західноєвропейського екзархату Вселенського патріархату (РПЦЗ) брали члени РСХР²⁹.

Представники Руху були активними учасниками роботи Екуменічного інституту Босе (англ. Bossey Ecumenical Institute)³⁰: читали лекції в рамках літніх курсів, виступали з доповідями на з'їздах, які мали регулярний характер. У межах структурних одиниць цього навчального закладу представники різних християнських конфесій читали цикли лекційних курсів, які були присвячені різним догматичним аспектам³¹. Екуменічний інститут об'єднував активну, мотивовану молодь з різних країн, зокрема, Західної Європи та Північної Америки, чим викликав інтерес у керівництва Радянського Союзу як потенційна аудиторія для трансляції іміджевих конструктів, власних політичних, соціальних та культурних ідеологічних концептів. Унаслідок чого включення РПЦ МП до структурних компонентів ВРЦ починає розглядатися як прогресивний і перспективний вектор реалізації зазначеної стратегії.

На міжнародному релігійному житті питання екуменізму ставали дедалі актуальнішими, зустрічі на міжцерковному та міжконфесійному рівнях поступово стали поширеною практикою. Екуменічні організації розширювали коло напрямів діяльності, роблячи акцент на соціальних питаннях, прав та свобод, унаслідок чого ставали на рівень актуальних, привабливих, перспективних і затребуваних платформ для дій великих акторів світової «політичної гри».

ВРЦ на початку своєї історії позиціонувалася як організація широкого спектру. На шляху реалізації обраної стратегії при Раді Церков було створено «Юнацький відділ» (ЮВ ВРЦ), метою якого було об'єднання найбільших неурядових християнських молодіжних організацій того часу під власним керівництвом. Передбачалося, що до його складу увійдуть: «Асоціація молодих християн» (англ. Young Men's Christian Association)³², «Асоціація молодих жінок-християнок» (англ. Young Women's Christian Association)³³ тощо. Велися перемовини щодо їх об'єднання, проте угоди не було досягнуто, оскільки жодна з організацій не була зацікавлена у втраті самостійності. ЮВ ВРЦ продовжив існу-

²⁵ Католичество и православие. С. 10.

²⁶ Там само. С. 12.

²⁷ Зеньковский Василий, протоиерей. Русское студенческое христианское движение: история, деятельность, задачи. *Вестник РСХД*. 1949. № 9/10. С. 30.

²⁸ Там само.

²⁹ Зандер Л. Екуменическое движение. Екуменическое Движение и Православная Церковь. *Вестник РСХД*. 1949. № 11–12.

³⁰ Екуменічний інститут Босе (з англ. Bossey Ecumenical Institute) – заклад вищої освіти екуменічної спрямованості, підпорядкований Всесвітній раді Церков, заснований з ініціативи Генерального секретаря ЦК ВРЦ Віллема Віссер-Хуфта у жовтні 1946 р. в маєтку Босе (Швейцарія) коштом фонду Джона Рокфеллера-молодшого.

³¹ Участие православных в екуменической жизни. *Вестник РСХД*. 1957. № 1. С. 40–46.

³² Official website The World YMCA. URL: <https://www.ymca.int/>.

³³ The World YWCA. URL: <https://www.worldywca.org/>.

вання як окрема структура, співіснуючи зі старими молодіжними об'єднаннями. Принциповою відмінністю цієї організації є те, що вона була офіційним представницьким органом у сфері роботи з молоддю від об'єднання офіційних Церков, тобто була позбавлена автономного статусу, проте мала стабільнішу рекрутенгову стратегію.

Основним напрямом діяльності ЮВ ВРЦ була організація літніх екуменічних таборів для молоді по всьому світу, у яких брали участь представники різних християнських конфесій із держав з різним політичним та ідеологічним ладом. Зазначимо, що наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Юнацький відділ ВРЦ очолював видатний богослов, представник російського православного зарубіжжя, активний член РСХР – протоієрей Іван Феофілович Мейєндорф. Отець Іоанн був скептично налаштований стосовно РПЦ МП, що діяла на той час, позиціонував її як політичну структуру, виступав за свободу Церкви в СРСР, підтримував спілкування з плеядою церковних дисидентів, зокрема, з оо. Глібом Якуніним, Олександром Менем і Дмитром Дудком.

Модель ВРЦ як організації широкого профілю міжцерковної взаємодії, незважаючи на декларативне засудження і критику з боку офіційних осіб РПЦ МП у 1950-ті рр., була ретельно вивчена співробітниками КДБ СРСР.

У другому випуску «Вісника РСХР» 1957 р. у статті «Церква в радянській Росії» зазначалося, що велика кількість архієреїв в СРСР, які перебували під слідством за різного роду сфабрикованими справами, були замучені в таборах³⁴. При цьому автори статті помітили дуже показову тенденцію щодо процедури звільнення священнослужителів, насамперед єпископів та митрополитів: подальше поновлення на посаді з гарантіями кар'єрного зростання було можливим лише за умов активної співпраці з КДБ³⁵.

Маркерними штрихами епохи «холодної війни» є одіозні заяви релігійних лідерів у межах позицій доктринальних моделей політичних таборів, які вони представляли. Так, на сторінках «Вісника» напередодні 1957 р. було опубліковано новорічне послання очільника РПЦ МП патріарха Олексія I (Симанського). Це звернення є важливим історичним джерелом у контексті проблеми використання Церкви як інструменту трансляції зовнішньополітичного радянського наративу. Послання містить низку показових заяв. Так, предстоятель Московської патріархії засудив висадку англо-французьких військ до Єгипту з метою отримання контролю над Суецьким каналом, позначивши ці дії як агресивні. При цьому він висловив підтримку інтервенції СРСР в Угорщину, прокоментувавши дії радянських військ як протидію «спробам ворожих народів сил порушити мирний лад життя, яке загрожувало величезними міжнародними ускладненнями»³⁶. Олексій I різко критично висловився також щодо голів західноєвропейських християнських конфесій, які закликали РПЦ МП засудити радянську загарбницьку політику. При цьому він зазначив, що політичне керівництво СРСР не здатне відмовити в «допомозі угорському народу в його боротьбі проти [сил], що сіяли смуту і прагнули перетворити Угорщину на неминуче вогнище нової світової війни»³⁷.

Витяги з новорічного звернення голови Московської патріархії, опубліковані на сторінках бельгійського католицького видання «Іренікон» (есп. *Irénikon*), викликали обурення європейського суспільства³⁸. Знаний богослов, філософ Микита Струве прокоментував це звернення як яскравий приклад наївності протестантського та католицького духовенства країн Західної Європи та Північної Америки, яке вірило у свободу та незалежність Російської Церкви Московського патріархату та можливість її патріарха впливати на рішення влади в СРСР³⁹.

Серед проблем, які отримали висвітлення на сторінках «Вісника РСХР», було приділено увагу актуальним історичним процесам у контексті екуменічного руху, «холодної війни» та Церкви. До маркерних подій початку 60-х рр. XX ст. належить Загальноправославна нарада, яка відбулася на Родосі з 24 серпня по 3 вересня 1961 р. Вона продемонструвала офіційну фіксацію розгортання процесу трансформації риторики Радянського Союзу щодо міжнародних екуменічних організацій та пріоритетних інструментів зовнішньої політики.

Зазначимо, що повноцінне членство у ВРЦ РПЦ МП набула незадовго після завершення Родоської Загальноправославної наради на Асамблеї в Нью-Делі, яка відбулася в період з 19 листопада по 5 грудня 1961 р.

³⁴ Струве Н.А. Церковь в советской России (конец 1956 г. – начало 1957 г.) *Вестник РСХД*. № 2. 1957. С. 43–44.

³⁵ Там само. С. 44.

³⁶ *ЖМП*. 1956. № 12. С. 3–4.

³⁷ Там само.

³⁸ *Irénikon*. XXX. № 1. 1957. Р. 72–73.

³⁹ Струве Н.А. Церковь в советской России... С. 46.

На сторінках «Вісника» проблемі Наради було приділено особливу увагу: це була перша після Другого Нікейського Вселенського собору 787 р. зустріч представників православних патріархій з усього світу⁴⁰.

Ініціатором цього заходу виступав Константинопольський патріарх Афінагор. Була задекларована мета Загальноправославної наради – побудова стратегії, визначення найважливіших та актуальних проблем православних Церков у всьому світі, питання організації Передсоборної наради в межах підготовки проведення Вселенського собору для подальшого обговорення та вирішення найгостріших невідкладних питань Церкви. Ініціативна ідея константинопольського ієрарха була покликана консолідувати зусилля «мудрих служителів Церкви» для пошуку рішень щодо об'єднання всіх православних Церков у світі, тим самим втілюючи в життя апостольський принцип соборності⁴¹.

Зазначимо, що у зв'язку із внутрішньоцерковними та зовнішньополітичними перипетіями Загальноправославний собор пройшов на Криті лише у період з 16 по 27 липня 2016 р.

На етапі підготовки Наради при Константинопольському патріархові було затверджено циркуляр, у якому окреслені найбільш актуальні питання для подальшого обговорення та відбору для розгляду на запланованому Вселенському соборі. Ці питання були поділені на розділи: «Віра і догмати», «Церковна дисципліна» (канони, чернецтво, пости, календар), «Взаємини Церков», «Ставлення православної Церкви до решти християнського світу», «Православ'я у світі» (зміцнення православ'я, паломництва, місіонерство), «Конномія» (серед питань: способи боротьби з безбожжям, атеїзмом, теософією, спиритизмом та масонством), «Соціальні питання» (дітнародження, штучне зачаття, аборти)⁴².

Так, саме за наполяганням делегації РПЦ МП з порядку денного Наради було знято такі питання, як: «про християнську місію», «про методи боротьби з сучасним атеїзмом». Отже, саме ті питання, які найгостріше стояли перед усім християнським світом і водночас протирічили інтересам країн соціалістичного табору, визнані були як не актуальні. У світлі епохи «холодної війни» СРСР продемонстрував контроль за більшою частиною східноєвропейських православних Церков⁴³.

На Родоській нараді глава делегації РПЦ МП архієпископ Никодим (Ротов) у зверненні до представників православних Церков наголосив на «боротьбі за мир» як одній з основних цілей християнської єдності. Висловлювання ієрарха безпосередньо вписувалися до меж радянської зовнішньополітичної доктрини. Так, у промові прозвучали тези про стратегію роззброєння, які були особливо актуальними в контексті зовнішньополітичного дискурсу «холодної війни» 1960-х рр.

Крім того, Никодим (Ротов) від імені РПЦ МП засудив колоніалізм і закликав християнський світ сприяти «повному звільненню всіх поневолених народів». Це було особливо актуально на фоні процесів, які відбувалися на африканському континенті – протягом 1960 р. сімнадцять країн отримали незалежність («рік Африки»), у 1961 р. тенденції продовжувалися.

Щодо християнської єдності та позиції РПЦ МП з цього питання, архієрей зробив показовий акцент на тому, що представники його Церкви повністю солідарні з наміченим курсом ВРЦ, проте засуджують дії Католицької Церкви, яка «спекулює» на цій темі, та її прагнення монополізувати християнський світ і проблему його консолідації – з метою «ідеологічної боротьби проти країн, які прагнуть здійснення демократії» (тобто країн соціалістичного табору). Теза про прагнення РПЦ МП не допустити гегемонії Ватикану та захист демократичних цінностей – яскравий прояв дискурсу конфронтуючих сторін у рамках системи біполярного світу доби «холодної війни». Так, у резолюцію, на настійну вимогу делегатів із СРСР, був внесений параграф про «посилення проповіді християнських ідей миру, свободи, братерства та любові між народами»⁴⁴.

З приводу актуальних релігійних питань делегація РПЦ МП займала консервативну позицію: так, були виражені ноті засудження на адресу пропозицій про скорочення часу богослужінь, про модернізацію зовнішнього вигляду священнослужителя тощо.

Початкові труднощі в обговоренні питань щодо відносин з ВРЦ були нівельовані після того, як Московська патріархія виявила бажання стати повноправним членом організації. У результаті делегати на Нараді висловили повагу до спостерегачів Ради.

Нарада на Родосі була дійсно визначною подією: православний світ консолідувався, намітив основні питання, які планувалося обговорити на Передсоборній нараді, тим са-

⁴⁰ Обращение к Совещанию Православных Церквей на о. Родосе. ЖМП. 1961. № 10. С. 5.

⁴¹ Всеправославное совещание делегатов автокефальных и автономных православных Церквей на острове Родосе. Вестник РСХД. № 3–4. 1961. С. 3–4.

⁴² Так само. С. 4.

⁴³ На Родосе. Вестник РСХД. 1961 № 3–4. С. 5–7.

⁴⁴ На Родосе. С. 7.

мим зробив крок на шляху до Вселенського собору. Також вона продемонструвала кризову дисонуючу проблему церковного світу: з одного боку, показала прагнення Церков перемогти політичний поділ, а з іншого – високий рівень залежності Церков від державних ідеологій. Релігія постала в образі інструменту протистоянь між лідируючими політико-економічними моделями державного та соціального устрою епохи «холодної війни»⁴⁵.

Слід мати на увазі, що збори, подібні до Родоської наради, проводилися з ініціативи Вселенського патріарха ще в 1930-ті рр. на Афоні. Однією з відмінностей цих зборів було те, що делегація РПЦ МП на таких з'їздах була представлена в Родосі вперше. Пояснюється це еволюцією зовнішньополітичної доктрини Радянського Союзу в післявоєнні роки, яка характеризувалася переходом від курсу на ліквідацію релігії до використання її як інструменту ідеологічної обробки та контролю населення як на території країни, так і за її межами. Вважаємо не зайвим нагадати, що цьому сприяли, зокрема, тенденції повоєнного періоду зростання «попиту на Бога» у країнах «капіталістичного світу».

Діячі РСХР на сторінках «Вісника» зазначали стратегічний поворот у відношенні РПЦ МП до ВРЦ та екуменізму в цілому⁴⁶. Так, якщо в 1948 р. патріарх Московський висловив різку ноту засудження на адресу екуменічного руху, то 30 березня 1961 р. Синод ухвалив рішення про вступ РПЦ МП до складу Всесвітньої ради Церков. Виправдання від офіційного керівництва Церкви з приводу різкої зміни риторики були безглуздими: так, у червні 1961 р. на Соборі в Троїце-Сергіївській лаврі такий поворот було пояснено суттєвими трансформаціями у ВРЦ з богословських та політичних питань⁴⁷.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що насправді суттєвих змін в ідеології екуменізму за період з 1948 по 1961 рр. не відбулося, на відміну від радянської зовнішньополітичної доктрини, яка еволюціонувала від ідеї «світової революції» до стратегії «мирного співіснування». Російську Православну Церкву, зокрема керівний апарат Московської патріархії, було поставлено на рейки обслуговування інтересів радянської влади на міжнародному рівні. Внутрішні репресії за релігійним принципом було згорнуто лише для тих, хто активно погоджувався співпрацювати з органами державної безпеки.

У результаті тривалої аналітичної роботи радянською владою було розроблено стратегію поширення впливу на ключові структурні одиниці провідної екуменічної організації – Всесвітньої ради Церков – та розпочато процес її фактичного впровадження.

Варто звернути увагу на те, що головний антагоніст СРСР – США брав активну участь у житті світового екуменічного руху, стояв у авангарді створення ВРЦ, спецслужби стежили за діяльністю цієї організації. Нагадаємо, що, наприклад, одним із отців-засновників і фінансистів Екуменічного інституту Босе був Джон Рокфеллер-молодший.

Ідеї ВСЦ – взаємовичливе співіснування народів, боротьба за мир, за подолання глобальних проблем людства, панування любові та інші християнські (загальнолюдські) чесноти тощо – багато в чому збігалися з декларативними принципами соціалістичних ідей. Участь РПЦ МП у Всесвітній раді Церков давала змогу радянській владі лобювати власні інтереси, формувати позитивний імідж СРСР у світі, руйнувати «стереотипи про комунізм», мотивувати інші країни наслідувати «радянський досвід». У результаті чого було фактично відкрито «релігійний фронт» – як напрям протистояння соціалістичного та капіталістичного таборів епохи «холодної війни».

У свою чергу, православний емігрантський рух, об'єднаний навколо «Вісника РСХР», щодо питань екуменізму не був єдиним, проте в більшості своїй вважав його перспективним напрямом діяльності. Московську патріархію вони вважали політизованою залежною структурою, унаслідок чого з керівними органами та прихильниками їх курсу не співпрацювали. Щодо Радянського Союзу: представники РСХР займали дисидентську позицію. Унаслідок цього пріоритетною метою міжрелігійного співробітництва було заявлено формування стратегічної платформи для інтеграції майбутньої вільної Російської Православної Церкви у світовий простір при збереженні догматичних та обрядових традицій.

Протягом періоду з 1949 по 1961 рр. РПЦ МП та Російський студентський християнський рух сформували основні позиції щодо екуменізму та стратегії взаємодії зі Всесвітньою радою Церков. Так ВРЦ як організація миру та взаємодопомоги стала театром протистояння трьох сил: соціалістичного та капіталістичного таборів і емігрантського православного дисидентського антирадянського руху.

References

Bogoslovskij, A. (2000). Vestnik russkogo xristianskogo dvizheniya [Bulletin of the russian christian movement]. Literaturnaya entsiklopediya russkogo zarubezh'ya, 1918–1940 – Literary Encyclopedia of the Russian Diaspora, 1918–1940. P. 515–522.

⁴⁵ О Совещании на Родосе. *Вестник РСХД*. 1961. № 3–4. С. 7–17.

⁴⁶ Там само. С. 16.

⁴⁷ Там само. С. 17.

Lisovoi, N. (2002). Russkaya Cerkov' i Patriarxaty Vostoka. Tri cerkovno-politicheskie utopii XX veka [The Russian Church and the Patriarchates of the East. Three ecclesiastical-political utopias of the 20th century]. Moscow, Russia.

Nikitin, V. (2000). Vestnik russkogo xristianskogo dvizheniya [Bulletin of the Russian Christian Movement]. Literaturnaya entsiklopediya russkogo zarubezh'ya, 1918–1940 – Literary Encyclopedia of the Russian Diaspora, 1918–1940. P. 57–61.

Андреев Тимур Юрійович – аспірант кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (Майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

Andreiev Tymur – graduate student of the department of modern and modern history of V.N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Sq., Kharkov, 61022, Ukraine).

E-mail: andreev.timofey.ru.1913@gmail.com

The problem of ecumenism in the Orthodox emigrant press during the Cold War years on the pages of the Bulletin of the Russian Student Christian Movement (1949–1961)

The purpose of the article is to compare approaches to the problem of ecumenism in the emigre dissident community using the example of the Russian Student Christian Movement and the Russian Orthodox Church (ROC), to trace the evolution of Soviet doctrine from abstraction to the use of international ecumenical movements as a platform for realizing the foreign policy goals of the political leadership of the USSR during the "of the Cold War". **Research methodology** includes consistent adherence to the principles of historicism, the use of methods of analysis and synthesis. **Scientific novelty**. In the article, for the first time in Ukrainian historiography, the author offers to look at the problem of ecumenism during the "Cold War" through the prism of the emigrant press, the main source of the research is the "Bulletin of the Russian Student Christian Movement".

Conclusions: Dissident émigré Orthodox circles united around the "Bulletin of the Russian Student Christian Movement" mostly saw their participation in the ecumenical movement as an opportunity to popularize Orthodoxy, exchange experience, and prepare the ground for the future integration of the free Russian Orthodox Church into the world Christian community with preservation of ancient Orthodox traditions, dogmatic uniqueness and inviolability. During the period from 1948 to 1961, there were no major changes in the ideology of ecumenism, in contrast to the Soviet foreign policy doctrine, which evolved from the idea of "world revolutions" to the strategy of "peaceful coexistence." The Russian Orthodox Church, in particular the governing apparatus of the Moscow Patriarchate, was placed on the rails of serving the interests of the authorities at the international level. Thanks to this, the Soviet authorities managed to spread influence over the key structural units of the leading ecumenical community – the World Council of Churches, thereby opening another bridgehead for the struggle of the "Cold War" era.

Key words: Russian Orthodox Church, World Council of Churches, USSR, ecumenism, Cold War, emigrant movement, emigrant press, international relations.

Дата подання: 12 січня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 18 лютого 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Андреев, Т. Проблема екуменізму в православній емігрантській пресі у роки «холодної війни» на сторінках «Вісника Російського студентського християнського руху» (1949–1961 рр.). *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 44–53. DOI: 10.58407/litopis.230106.

Цитування за стандартом APA

Andreiev, T. (2023). Problema ekumenizmu v pravoslavnij emigrants'kij presi u roky «kholodnoi vijny» na storinkakh «Visnyka Rosijs'koho students'koho khrystyians'koho rukhu» (1949–1961 rr.) [The problem of ecumenism in the Orthodox emigrant press during the Cold War years on the pages of the Bulletin of the Russian Student Christian Movement (1949–1961)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 44–53. DOI: 10.58407/litopis.230106.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

ІЗ НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ XVII–XVIII ст. (частина 24)

DOI: 10.58407/litopis.230107

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: 0000-0003-1580-1284, 0000-0003-1019-9749

У публікації представлені документи гетьманів Івана Скоропадського, Данила Апостола, чільних представників козацької старшини Івана Чарниша, прилуцького полковника Олександра Якубовича, прилуцького обозного Михайла Огроновича, Василя Кочубея, Василя Чуйкевича, сотників тощо, різноманітна ділова документація (купчі, скарги тощо).

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, полковник, Сіверщина, Церква, купчі.

У черговому випуску ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже йшлося в попередніх частинах цієї статті). Відзначимо, що ці публікації склали основу чотирьох томів нашого збірника «Сіверщина гетьманських часів», які вже побачили світ¹ і, хтозна, може й для т. 5 потроху назбирається матеріал. Але складно писати в умовах війни, зокрема тому, що внаслідок московитських ракетних обстрілів часто вимикають електрику, тривалий час був закритий для відвідувачів Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Остання обставина спричинила трохи незвичний склад документів цієї публікації. Доводилося покладатися на свої попередні записи, а в них були переважно документи, які стосувалися Стародубщини. Однак цей регіон споконвіку українська етнічна територія, яка була анексована Росією й де проводилося тотальне обмосковщення. Ученим із України було не дозволено досліджувати історію цих земель (досить згадати, що видатному українському мистецтвознавцю С.А. Таранушенку цензори скоротили стародубську частину його класичної монографії «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України»². Натомість російські науковці замовчували українське минуле краю. Сподіваємося, що ця публікація хоч трохи збагатить джерельну базу історичних досліджень Стародубщини.

Отже, всього в цій частині статті наводяться тексти 50 документів, у т. ч. 8 – XVII ст., 30 – перша третина XVIII ст., 5 – друга третина XVIII ст., 7 – третя третина XVIII ст. Чотири документи (№ 2, 12, 13, 16) наводяться як регест. Майже всі наведені джерела зберігаються в ІР НБУВ. Виняток складають документи, що наводяться як регест (три з них були виявлені в АГАД (Архіві Головному Актів Давніх) у Варшаві, а один – витяг із джерельної публікації.

Серед документів цієї добірки необхідно знову виділити ті, що доповнюють «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», тобто універсали й листи гетьманів, полковників, взагалі старшини. У першу чергу тут представлені документи гетьманів Івана Скоропадського (1), Івана Чарниша (генеральний суддя й наказний гетьман) (2), Данила Апостола (1), прилуцького полковника Олександра Якубовича (2), прилуцького обозного Михайла Огроновича (1), Василя Кочубея ще як військового канцеляриста (1), Василя Чуйкевича, майбутнього генерального писаря (1), сотників тощо. Не менш авторитетно виглядає список адресатів або тих, кому скеровувалися скарги: гетьмани І. Скоропадський, П. Полуботок, генеральний хорунжий І. Сулима, компанійський полковник І. Новицький, князь Ю. Замойський та ін.

¹ Сіверщина гетьманських часів. Київ, 2019. Т. 1; 2020. Т. 2, Т. 3; Чернівці, 2022. Т. 4 (Упор.: Мицик Ю., Тарасенко І.).

² Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / Ред. М.П. Бажан, Г.Н. Логвин. Київ: Будівельник, 1976. 332, [4] с.: іл.

Першим за хронологією є універсал 1501 р. київського воєводи, князя Дмитра Путятича. Щоправда він виходить за межі гетьманської доби (XVII–XVIII ст.). Однак документів XVI ст. стосовно Сіверщини не так уже й багато, щоб пропускати таке цікаве джерело, у якому йдеться про надання Дашку Івановичу Басані (нині – с. Нова Басань Бобровицького р-ну) і перераховуються кордони володіння, що важливо для історичної географії. Доби Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. стосуються один документ. Він був надрукований польськими археографами, тому з нього (№ 2) наводимо лише уривок стосовно Чергівщини. Тут вказується, що повстанський гарнізон у Чечерську складався з 200 вихідців із Мени. Документ 1678 р. (№ 3) – це купча Івана Кириловича, козака й мешканця Сосниці. Він продавав свій фільварок із будинком Андрію Дорошенку. Поза сумнівом, це брат гетьмана Петра Дорошенка, який обіймав свого часу уряд паволоцького полковника. Після падіння гетьмана Дорошенка його брат став у 1677 р. сосницьким сотником, що й пояснює купівлю ним нерухомості в Сосниці (до цього він жив у Вороніжі, а в Сосниці – його брат Григорій)³. Однак через певний час його замінив Павло Крачевський, згаданий у цій купчій. Тут також йдеться про Микиту Литовченка, котрий був сосницьким сотником у 1684 р. Очевидно, що лист Василя Кочубея треба датувати 1679 р. (тоді ще військового канцеляриста) до компанійського полковника Іллі Новицького (№ 4). Тут йдеться про вдалий похід на землі білгородської орди, який здійснили зокрема козаки Прилуцького полку. Згадується і про участь у поході чернігівського полковника (Василя Дуніна-Борковського), ніжинського наказного полковника (Василя Ігуменського?), очевидно зі своїми полками, а також Семена Палія – уродженця Борзни. І далі йдеться про сіверські полки. До Новицького був адресований і лист 1689 р. коропського сотника Тихона Довгаля (№ 6). Він стосується приватної справи сотника і згадується про його перебування в Новицького в маєтності Нехаївці (під Коропом).

Решта документів XVII ст. (№ 5, 7, 8) – це купчі, боргові зобов'язання, закладний запис. Перший із них – купча 1682 р. – стосується Стародубщини, в ній згадуються містечко Попова Гора (нині – Красна Гора), села Кузнецьк і Сільце. У другому (№ 7) подається боргове зобов'язання 1697 р., дане урядом Мглина. Тут згадується мглинський наказний сотник Макар Ігнатович, який обіймав цю посаду у 1696 р., але про його перебування на ній у 1697 р. досі не йшлося. Отаман Григорій Семенович більш відомий під прізвиськом Парфененко.

У закладному записі того ж року (№ 8), виданому на тому самому уряді, згадується представник Єсимонтовських – відомого козацького роду Стародубського полку, про котрих йдеться і в інших документах цієї публікації. Згадуються тут і мглинський сотник Іван Романович Романовський, і отаман Михайло Симоненко. Про каденцію останнього в 1697 р. досі було невідомо. Він посідав цей уряд у 1695 і 1707 рр. (як наказний). Ще один близький за формою і змістом документ – розписка 1705 р. мглинських жителів 1705 р. (№ 11).

Документи XVIII ст. відкриває рішення 1700 р. (№ 9) у конфліктній справі за землю між селянами сіл Левенки й Мериновка (Миронівка) Стародубського полку, яке ухвалила комісія під керівництвом представника гетьмана Мазепи Василя Чуйкевича (у 1702–1706 рр. генеральний писар). Тоді присуд Чуйкевича був на користь мериновцям, можливо тому, що вони були підданими колишнього стародубського полковника Тимоша Олексійовича. Це викликало невдоволення левенців і конфлікт продовжився, як свідчить їхня скарга до гетьмана Івана Скоропадського (№ 19). У ній яскраво описано як проходило розмежування земель, новий розгляд справи комісіями Карпівки, Семена Березовського (стародубський наказний полковник у 1723 р.), генерального бунчужного (у 1710–1728 рр.) Якова Лизогуба й містилося прохання про справедливе розмежування. Далі йдуть шість купчих, які стосуються того самого регіону – Стародубщини, а деякі – старшинського роду Єсимонтовських. У першій з них (№ 10) о. Діонісій Семенович, «намисник мглинський», продавав у 1702 р. свою землю Опанасу (стародубський обозний у 1728–1738, суддя у 1729, осавул у 1728–1736 рр.) та Олександру Єсимонтовським. Дві наступні – 1707 та 1709 рр. – стосувалися сіл Кузнецьке, Селецьке та містечка Попова Гора (№ 15, 16). У четвертій 1714 р. (№ 21) знову йдеться про село Левенки. У п'ятій – 1716 р. (№ 23) – очевидно теж. Зазначимо, що продавцем землі є Лисій Лісченюк. Це ім'я є перекрученим з Єлисей. У шостій – 1718 р. (№ 27) – також йшлося про продаж землі в с. Кузнецьке й ця купча має продовження у 1728 р., яке доповнюється борговим записом того ж року (№ 28). Купча 1742 р. (№ 39) стосується Борзни.

Ще три купчі дійшли в складі виписів із стародубських міських книг. У виписі 1711 р. (№ 18) зокрема згадується як стародубський обозний і наказний полковник Прокіп Силенко. Як наказний полковник він виступає з перервами протягом 1707–1712 рр., але про його перебування на цій посаді вперше довідуємося саме з цього документа. Так само впер-

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985. С. 632.

ше вказується на його перебування на уряді обозного в тому році. В іншому виписі 1716 р. (№ 22) Силенко вперше згадується як стародубський полковий суддя. Досі вважалося, що він обіймав цю посаду у 1705, 1709, 1714 і 1722 рр.⁴ У ній йшлося про конфлікт за землю, продану покійним Матвієм Плевакою. Відповідний документ Матвія 1673 р. був опублікований нами раніше⁵. У виписі 1723 р. (№ 33) йшлося про продаж землі над р. Пугтю, яка належала Новицьким, стародубському наказному полковникові Петру Корецькому. Важливо, що тут перераховано всіх членів стародубського магістрату, а також подано матеріал для роздумів щодо каденції полкового хорунжого Пилипа Данченка. Досі вважалося, що Пилип Немирович-Данченко (предок знаменитого театрального режисера!) обіймав цю посаду у 1708 р., а в цей період (липень 1721, жовтень 1723–1732) – його родич Федір Немирович-Данченко. Чи копіст помилився (найвірогідніше), сплутавши Федора з Пилипом, чи Пилип якийсь час вдруге був хорунжим? Якщо це був Федір, то у такому разі час каденції треба розпочати не у жовтні, а в лютому 1723 р.⁶ Ще один випис 1745 р. походить із книг полкової стародубської канцелярії (№ 41). Тут йшлося про Єсимонтовських і їхньої суперечки за маєтність Дегтярівку. Трохи раніше (у 1743 р.) Олексієм Єсимонтовським, який у 1723–1732 рр. обіймав посаду мглинського сотника, був написаний лист до чернігівського архієпископа Амвросія Дубневича (№ 40). У ньому містилося прохання рукоположити в священники Спаської церкви в с. Дегтярівці поповича Івана Андрійовича й прикладалося зобов'язання поповича брати належні прибутки з маєтності Єсимонтовських, як робив і його батько – о. Петро «Яковлев».

1711 р. датований лист воронізького сотника Потапа Назарієвича Піскуненка осавулу артилерії Івану Мануйловичу (?). У ньому він просить за збіднілого козака своєї сотні Івана Ковалю (№ 20). У трьох реґестах 1706 і 1709 рр. (№ 13, 14, 17) наводиться суть листів князя О. Меншикова до князя Юзефа Замойського: в них йдеться про конфлікт між генералом Боуром та комендантом Замостя, а також про дезертирів із царського війська. Документ № 31 викликає певні питання. По-перше, він не має датування. Доводиться віднести його написання до широкого періоду (між 1708–1721 рр.). Це лист князя О.Д. Меншикова до гетьмана Івана Скоропадського (№ 31). Він містить прохання повернути власність Івана Фомина, священника містечка Случовськ (нині – село Брянського району), у якого генеральний хорунжий у 1709–1721 рр. Іван Сулима забрав половину млина на р. Ворь. Тут теж якась неясність. Така річка є притокою Клязьми і протікає Підмосков'ям. Важко припустити, що священник мав там власність, тим більше, щоб хорунжий діяв там та ще й вдавався до зловживань. Імовірно, Меншиков помилився в назві річки або ж на Стародубщині тоді протікала однойменна. 1716 р. датований лист уже самого І. Скоропадського до цього генерального хорунжого, де йдеться про покарання переяславського полкового писаря Павла Черняхівського (№ 24). Той припустився якоїсь провини перед переяславським єпископом Кирилом Шумлянським. Дуже цікавим є лист-заповіт 1717 р., посланий густинському ченцю Дамаскину. Лист належав перу арештованого й вивезеного до Москви (мазепинець!) Якова Кіндратовича Золотаренка, котрий і помер там, імовірно, до лютого 1720 р. Цей Яків, як стверджує видатний знавець української генеалогії В.Л. Модзалевський⁷, називався також Хмельницьким і доводився знаменитому гетьману родичом. Він переселився з Правобережжя у Прилуцький полк, був прилуцьким сотником у 1690–1709 рр., володів там селами Колісниками й Ольшаною (Вільшаною) (№ 25). Щоправда безпосередня спорідненість Якова з Хмельницьким видається не зовсім переконливою. Яків – син Ганни Золотаренко, третьої дружини Богдана Хмельницького від її першого шлюбу, – був всиновлений гетьманом⁸, тому й прозався Хмельницьким. Довідемося також, що він мав брата, не знаного, на жаль, на ім'я. Документ № 32 проливає ще трохи світла на постать Якова Золотаренка-Хмельницького. У 1721 р. з наказу полкового прилуцького судді Івана Марковича був проведений «розиск» щодо маєтностей Марії – удови Якова Хмельницького. Тоді була підтверджена воля засланого мазепинця й згадано того ж о. Дамаскина. Цей документ дозволяє встановити рік смерті Якова: 1720 або перша половина 1721 р.

Далі йдуть два універсали 1718 р. генерального судді у 1715–1728 рр. Івана Чарниша, який титулується тут і наказним гетьманом (№ 26, 29). Про гетьманування Чарниша відомо тільки з цих документів. У них йшлося про конфлікт за землю Петра Корецького, майбутнього наказного стародубського полковника (у 1722–1723 рр.) зі стародубським полко-

⁴ Кривошея В. Українська козацька старшина. Київ, 1997. Ч. 1. С. 85; Київ, 2005. С. 106.

⁵ Сіверщина гетьманських часів. Київ, 2022. Т. 4. С. 143.

⁶ Кривошея В. Українська козацька старшина... 2005. С. 108.

⁷ Модзалевський В.Л. Малороссийский родословник. Київ, 1910. Т. 2. С. 178. Див. також: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ, 2004. С. 243.

⁸ Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини. Київ, 1998. С. 59.

вим осавулом у 1713–1728 рр. Семеном Березовським і його тещею Євфимією Іванівною Тимошенко. Остання була онукою Тимофія Олексійовича, стародубського полковника в 1687–1689 рр. Цього ж конфлікту стосується й випис 1719 р. зі стародубських міських книг (№ 30).

Наступні два документи – це по суті скарги. Перша з них (№ 35) – скарга 1723 р. Левка Гавренка, козака Конотопської сотні, до наказного гетьмана Павла Полуботка. Нам доводилося друкувати документи щодо цього конфлікту з козаком Глушенком через спірний гай⁹, але там подавалася картина переважно зі слів Глушенка. Натомість тут маємо голос іншої сторони. Друга скарга, 1725 р., викладається в «доношенні» прилуцького обозного Михайла Огроновича та інших у Генеральну військову канцелярію (№ 36). У ній передається суть скарги прикажчика Михайла на удову судді полку Прилуцького у 1719–1724 рр. Івана Марковича. Цікаво, що «доношение» було підписано й прилуцьким сотником Петро Носенком-Білецьким, з козацького роду, який дав відомого українського письменника й лексикографа Павла Білецького-Носенка (1774–1856).

Представлені у цій публікації й листи. Серед них вирізняється послання 1746 р. (№ 42) архімандрита Благовіщенського монастиря в Ніжині Германа до київського митрополита Рафаїла Заборовського. У ньому йшлося про повернення грошей, які заповідав на реставрацію цього монастиря письменник і філософ митрополит Стефан Яворський (1658–1722), який у 1701–1721 рр. був місцєблюстителем патріаршого престолу, а 1721 став першим президентом Синоду. Ці гроші після смерті Яворського, як і бібліотеку, Синод скерував не в Ніжин, а в Білгородську єпархію. Інший лист (№ 38) написаний раніше (у 1734 р.) й стосується Київщини, але, з огляду на те, що його автором був гетьман АPOSTOL, наводимо його нижче. Він був адресований баришівському сотнику (1729–1737) Семену Сулимі, майбутньому переяславському полковнику (1739–1766). У ньому йшлося про зловживання баришівського писаря Йосипа Антоновича й містилася вимога про його відставку. Цей лист дозволяє точніше визначити закінчення каденції цього писаря, бо в довіднику В. Кривошеї зазначено, що він обіймав її у 1727 – після 1730 рр.¹⁰ Два листи 1770 р. ротмістра Петра Скоропадського (№ 44, 46) були написані в с. Васківці (суч. Прилуцького р-ну). У них йшлося про іконописця Івана Жоховського, причому у другому – про його роботу з виготовлення плафонів. Петро Скоропадський згадується і в двох документах 1770 і 1771 рр. (№ 47, 48): реєстрі майна Андрія Мазаракі в с. Талалаївці та розписці дворового господаря пана Данила Кандиби Івана Лясковського. Два наступних листа 1775 р. (№ 48, 49) були адресовані прилуцьким полковником Олександром Якубовичем до генерал-губернатора Лівобережної України графа П.В. Рум'янцева. У них містилося прохання перемістити полкового писаря Шнурчевського, який обіймав цю посаду у 1760–1775 рр., і призначити на його місце полкового хорунжого Андрія Галенковського (1776–1781). В останньому за хронологією документі (№ 50) міститься «доношение» (по суті скарга) на ім'я цариці Катерини II удови ніжинського полковника у 1753–1771 Петра Розумовського Палажки (уродженої Сулими). Удова скаржилася, що борг її чоловіку покійного сотника 4-ї Ніжинської сотні Олексія Виридарського не віддають ні удова, ні його сини Петро й Олександр. Ця справа потім розглядалася в нижньому ніжинському суді.

Насамкінець скажемо про два не зовсім типові документи. У першому (№ 34) був наведений реєстр 1723 р. козаків Седнівської сотні, призначених у «Терковский поход», тобто на р. Терек. У другому (№ 37) – наведено напис на дверях Свято-Покровської церкви в с. Волокитин щодо заснування цього храму.

Наостанок зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Датування, переважно подане кирилическими літерами, переводимо арабськими цифрами. Публікація текстів здійснюється за правилами Я.І. Дзири (дещо нами скоригованими)¹¹.

Сподіваємось, що ці джерела будуть цікавими й краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на соціально-економічну, церковну й культурну історію краю.

* * *

№ 1

1503, вересня 9. – Київ. – Універсал князя Дмитра Путятича.

«Князь Дмитрей Путятич, воевода киевский.

Чиним ві[домо сим] листом нашим, иж господарь король его милость Олександр, великий князь литовский, дал его милости дворянину своему Дашку Ивановичу имене Басань у повете Киевском

⁹ Сіверщина гетьманських часів. Т. 2. С. 262, 268; Т. 4. С. 193–195.

¹⁰ Кривошея В. Українська козацька старшина... 2005. С. 147.

¹¹ Дзира Я.І. Вступ. *Літопис Самовидця* / За ред. Я.І. Дзири. Київ: Наукова думка, 1971. С. 30–42.

за рекою Днепром и писал его милость [...]до] нас, абыхмо ему в тоє имене Басань увезане дали. И мы ему в тоє имене ввезане дали на розказанье господарское и дворенина нашего Степана Кмитичича послали. Который Степан поведал передо мною, иж де есмя увезали уво менне Басань пана Дашка Ивановича зо всіми людьми, з [по]лями, пашнями, бортными, городищами, дубровами, з речками, з [...]полми, з луки, з сеножатми и з дачною медовою и грошевою, в обрубе того имення, от броду Русановского уверх Трубежа, Трубежем ув реку Смердех, речкою Смердехом у Коропов курган, от кургана до Колодезина дубровою, от Колодезина до Старых Станов у Кобыжи (?) по поле великое, дикое, поза Супою, до Красного городища у верхи Грузкое речкою у реку Модрець, от Модреца до Верхулея до млыниць (?), дорогою до Русанова, у реку Трубешь до Русановского броду, як перед тым давно бывало. И на то я пану Дашку Ивановичу дал сей лист увяжчи, под печатю нашою.

П[и]сан в Киеве сентября 9 день индикта 7. Писав дьяк воеводский Григорий Семенович. М[істо] п[ечати].

(ІР НБУВ. Ф. І. № 58292. Копія XIX ст. Внизу документа написано: «Архив министерства иностранных дел-отдел Литовской метрики – акты относящиеся к Киевскому воеводству»).

№ 2

1649, червня 29. – Чечерськ. – 3 листу пана Сесицького до полковника війська ВКЛ.

«[...]добре було б кількасот [...] Бронною їх переправивши [...] [у] Чечерськ потрібно кінноти, а як я довідався [...] нема там українських козаків, тільки [...] гультьайство, особливо з Мени 200 [...]».

(Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwilla w latach 1646–1655. Cz. 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653. Warszawa, 2019. С. 56).

№ 3

1678, січня 7 (1677, грудня 28). – Сосниця. – Купча.

«Року тысяча шесть сот семьдесят седмого, місяця декабрія дня двадцать осмого.

Уряду нашему мійському сосницкому нижеподписанному сей справки ставьши очевисто Иван Кирилович, козак и обыватель сосницкий, чынил свое сознание в добрый способ слова:

Иж я свой фолварок з будинком власный з двома огородами, один огород од фолварка з одной стороны лежачый од Никиты Литивченка (!), з другой стороны тож од фолварка огород од Ярмолы, жителей сосницких. Счо оный фолварок мой власный, же ні в чом нікому не пенный и о жадных долгах не подписанный, все ограничивши писмом урядовным и от мене данным его милости пану Андрею Дорошенку, товаришу войсковому, оный фолварок продано и в посессию продавши за певную сумму грошей коп пятнадцать личбы литовское. До того теж варую и упевняю пред урядом, абы я сам, жона моя и потомство, а с приятелей моих, ближних и далеких, ніто в оный фолварок и огороды да не втручался, бо юж то есть вічными часы продано. Волно его милости пану Андрею Дорошенку, товаришу войсковому, яко своим власным владіть оным фолварком з огородами, даже продать жоні и потомству его и на себя вічно держать и я, Иван Кирилович, зрекаюся и не хочу юж (...) дить не в жадного суду и права зновьялет того, бо юж то есть певным торгом продано. Мы яко уряд, чуючи Ивана Кириловича слушную продажу, на просьбу его, же сие урядовное писане с писмом нам печатей стороні требующей выдалисмо.

Писан в Сосниці року и дня вышеописанного.

До которой справи в той способ подписуемся:

Павел Крачевский, сотник сосницкий.

Дмитро Остапович, атаман городовый.

Сила Якимович, войт сосницкий, из бурмистрами».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 1495. Копія XIX ст.).

№ 4

1679 (?), червня 28 (18). – Батурин. – Лист військового канцеляриста Василя Кочубея до компанійського полковника Іллі Новицького.

«Мосці пане полковнику охочокомонный, велце наш мосці пане милост[и]в[и]й добродію и отче!

Ознаймуем в. мсти, нашему мосці пану и добродієви, же за помощью Всемогущаго Творца в сем походи военном посполу з их мл. панами полковниками, як городовыми, так и охочными, к 3 септемврия ночное doby прибувши ко Днестру, именно на шлях лежачий з Білгородщини до Криму, где саме порон ходит, з паном Палієм и з панами полковниками городовыми лубенским, прилуцким, перяславским и піхотними чим найпримгій (?) переправилисмося, а сам пан полковник черніговский, з паном наказним ніжинским тут надо Дністром з табором найдовался. И так ми, взявши Христа Спасителя и Престюю Двѹ Бѹ, яко будучи правовірные християне, на помощь на світано 28 септемврия на Паланку – бисурманский городок, застаючий на шляху Білогородском, вдарилисмо, и там, нимало не бавячись, зараз простовалисмо ку Білогороду на ханский кишля, в которых ханское двори обртіались. Аже щастем ясневелможного добродія его мл. пна гетмана и в. млсть мосці пна тие всі села ханские аж доценту випаливши, ясир едине живцем побравши, а других мечем витявши, ку Паланце знову о времени полуденном того ж дня повернулисмо, и там з піхотою добовши вежу мурованую, в которой бил ака тамошний з иними татары заперся и армате их же, що било там, позабравши и огнем все попаливши, щасливе назад повернули. И зараз того же вечера на сюю сторону ку табору переправились. Прето, прибувши юж ку Богу и переправившись на сюю сторону его мл. пн. полковник черніговский описался в тим до ясневелможного добродія его мл. пна гетмана и, з нами розлучившись, своим трактом першим взял предсявзятую дорогу. А ми поспо-

лу з его мл. пном полковником лубенским переправившись на сую сторону Синюху (!), не препомнівши в тим в. м., нашего милостивого отца и добродія, же щастем в. м. мосці пана и добродія нашего, а до того милост[...]вуются тут зась ку Путивлю притягнул боярин его мл. кнзь Долгоруков з своим полком, а в Сівску (вже тому колько дней) станул боярин ближний, кнзь его мл. Черкасский, при котором самые найзначнейшие рати и порядки найдуются, и маєт вскорі ку Путивлю поспішити, и незабавно тягнути, тим же мимо Самьбор, що иншие тягнули, трактом. Ясневелможный добродій его мл. пн. гетман міл рушитися сегодня в среду июня 18, але иж тот боярин своим тягнінем не поспішил теды отложитися тому терміну постановлено, до тиждня, злученья его мл. добродія (з говорки нынешнее познается) маєт быти з боярами оными, тут межи Коренею и Хвастовцами, албо где близко от того положенія. При боку его мл. добродія будут полки піхотные, а сотні засеймские, а городовые здесь около Девині Володковое збиратимуся; ба безмо[...] прилуцкому не кажутъ сюда ж ку Курені падатися, а так розумію [...] в. м., м. м. пн., з своим полком тут же будет. Полк чернігівський вже под Киевом, и вже переправується через Дніпр, и Стародубовському тудя ж с поспішенням велено. Под Киевом была втарчка татарская перед Сошествія С҃того Д҃ха праздником, але громлена через комонную компанію Кгордичину, у которого погрому и языков трох сюдя до добродія припроважено, отколь на Москву их одослано. Тыє повідали, же около Ушестя пришло к Хмелниченку орды сім тысячей Білогородское, з Суин акгою, з которое на той час найдовалося чотыри тысячи под Паволочью. О турках так тыє языки казали, же о цару и о вейзиру межи ордою не чути было: если же оные рушили албо ніт. А через Дунай вже переправился Кара Агмет паша и Суин паша з войсками, якие до Бабы стягалися, от Килні зась Чорным морем в К҃гмибих (?), тридцать будто и шесть од янчаров пошло ку Очакову, з способностями до будованія городков, якие [з] низу Дніпра відомости собі хочуть. Але козаки, якие повернули з Запорожя 15 июня, о тых янчарах не кажутъ відомости. Пошол праві Сірко ку городкам Казі и Асаам для добытја языка водою, а и полем абапол Дніпра войсковые комонные пошли ватаги. Затым ховай мене в. м. м. пн., в своей ласце, которой ся пілно полекаю.

З Батурина июня 18 дня 1700 (?) року.

В. м. м. пна, зычливый слуга В. Кочубей».

(ІР НБУВ. Ф. II. № 1535. Копія початку XX ст.).

№ 5

1682, листопада 3 (жовтня 23). – с. Сілце. – Купча.

«Копія.

Року 1682, м҃сця октоврия 23 дня. Копія

Я, Хведор Панасович Сивай, жител кузнецкий, товариш куреня Попогорского, чиню відомо те-пер и в потомние часы сим моім добровольним записом, иж непримушоне, але з доброй воли своей, продаем своего власного отцевского и дідовского грунту, часть полоси на урочищи Вишкові, в которой и сіножати до тоей части воз на пять, пану Овсію Якименку, жителю селецкому, за готовие денги коп шість доброй монети вічними часи. И таковой то полоски, мною проданной, вирекаюся и впрєд идущие времена втручатися я и жена, и діти, и потомки моі не должни и его, Овсія, и дітей его ж турбоват не повинни. Но волно ему, яко в своем власном, вновь дерево розробляючи, владіти и з оногo корист иміти и волно продати и як хотіти на свой пожиток обернути. На что для лучшего віроятія и писмо сие ему, Овсію, даю при людех зацних и віри годних з подписом руки моей власной при знаменіи крестном.

Вишписанный Хведор Сивай, яко неуміетний писання крест кладу +

Діялося в Селци при Якову Ліщенку, при Пархому Ярмаченку и при Васку Иваченку, жителех кузнецких.

И при Саску Мисковичу и при Гришку Демиденку и Авакуму Сидоровичу, обивателях селецких, о подпісі руки упрощоний писател сего писання Петро, міщанин стародубовский.

(ІР НБУВ. Ф. I. № 53291. Копія XVIII ст.).

№ 6

1689, листопада 26 (16). – Короп. – Лист коропського сотника Тихона Довгала до Іллі Новицького.

«Мні велце м҃сци пане полковнику комонний, мой м҃сци пане и добродію.

Бывши я у вашей панской м҃лсти, добродія моего, в Нехаєвці по салютуванню щасливого и доброго здоровья и незаміроних літ панованія и при унижоно чоломбитію моем просилем приказу старості поотдавати челядниці моей забраную одежу чого он, староста, ексузуется відати, переказует на Неходовского, пред оным бувшого старосту. О том листовне добродія моего як Б҃г донесет не препомнати велце прошу и реестрик з писаних тих речей посилаю, застаючи во вшеляких послушних окаяниях завше поволним.

Вашой панской м҃сти всего добра зычливий и рад служити Тихон Довгеля, сотник коропов[ский].

73 Коропа 1689 року ноеврия 16».

(ІР НБУВ. Ф. II. № 14519. Оригінал).

№ 7

1697, лютого 23 (12). – Мглин. – Боргове зобов'язання.

«Року 1697 місеца февруарія 12 дня.

За відомом вряду мглинского Макар Ігнатовича, сотника на тот час наказного, Григорія Семеновича, атамана городского, Кондрата Савелевича, войта мглинского, лист и добровольный запис от

нас Тимоха Подлузького, жителя высочанскаго, от Иванюги Парфененка, от Максима Ушачонка и от Уласа Данилевича, жителей мглинских, чинил собі вично, иж есть зостаем виноваты талерай сот дванадцат битыми ровньо пѣну Ивану Федоровичу Есимонтовскому, козаку и товаришу значному сотни Мглинской. Повиннисмо оную суму его рукоданную изыистит вси едностайне без всякой отмовы и отмоги на ден и термин заложоный в року идучом 169 осмом о Воскресеніи тридневном ок (!)велик(...)*. А не могли бы мы на термин назначоный сами оной сумы зпостачити, то мусят наш жоны и діти тую суму в совито отдавати выш мененную. И на тым мы Тимох, Иван, Максим и Улас и писмо выдаем на врьді з своих рук власных пѣну Ивану Есимонтовскому и при печатех врьдових для ліпшой вири и пе[чат(?)]... року и] дня виш писанном.

Макар Игнатович, сотник на тот час наказный.

Григорий Семенович, атаман городовый.

Кондрат Савелевич, войт».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52447. Оригінал, завірений двома печатками).

№ 8

1697, листопада 7 (жовтня 27). – Мглин. – Закладний запис.

«Року 1697 октоврия 27 дня.

На врьді мглинском [перед] Иваном Романовским, сотником, Михайлом Симоненком, атаманом городовым, Кондратом Савелевичом, войтом, очевисто ставши Тарас Воложенко, жител шевердинский, доброволне признал, иж у зоставі на викупления пустил у двадцати копах и в полтарели (!) власний свой дом не пенний и нікому не заведенний, лежачий у Шевердині, з пляцами и з пашнею, половица полюсы з сіножатми дубровними и луговими и усіми приналежностями, що до дому принадлежат, пѣну Ивану Есимонтовскому. Которим домом, пляцами, пашнею, сіножатми и всими принадлежностями владит, нім мене, Тараса Воложенка, Гд Бг споможет. А с помощи ся отложу мененную суму пѣну Есимонтовскому, то при мні, Тарасу, зе знову маєт оставит дом, пашны, пляцки, сіножати и вси принолежности (!). На тим я, Тарас Воложенко, на врьді пѣну Ясимонтовскому и писмо видал с подписом рук урядових и при печати писарской (?) (...)»* року (?) описанного.

Иван Романович, сотник мглинский.

Михайло Симоненко, атаман городовый мглинский.

Кондрат Савелевич, войт.

Тут теж докладаем термин заставі роков на пят, а не мог би за пят рок викупит, так пѣну маєт оставит».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52449. Оригінал, завірений підписами і двома печатками).

№ 9

1700, вересня 13 (2). – Стародуб. – Василя Чуйкевича.

«Року Бжого тысяча сімсотного мѣца септеврия дня второго.

По росказаню ясневелможного его мѣсти пѣна Иоанна Стефановича Мазепы, гетмана Войска его црского прсвітлого вѣчства Запорожского, будучи высланным в заводі левенских так товариства войскового, як и мужей тяглих з мериновцами подданными пѣна Тимофія Алексіевича о кгрунта пахарние (!), мериновцами безправне заобладаные выездили за відомом его мѣсти пѣна Михайла Миклашевского, полковника стародубовского, взявши з собою особ: пѣна Якова Завадовского, асаулу и пѣна Прокопия Силенка, сотника полковых стародубовских, где под истинным признатем старинцов явно оказалось як много, а неслушне и безправне мериновские жители власного левенского кгрунту завладіли. А так міркуючи, жебы левенское товариство и тяглие мужи болш вправные заводы о кгрунт той пахарный з мериновцами не входили розділилисмо так дуброву як и мягкое поле мериновцам от дороги мериновской к Дохновичам идучой копцами коло болота Кобыллы до шляху Кичецкого, а Левенцам того ж их поля и дубровы половину к реці Кичети лежачую тыми ж едними копцами стверженую привернули. Обоім сторонам варуючи пилно, жебы юж вічными часы мериновци ни левенци не важилися чрез учиненную границу в кгрунта розділение входить и турбацию вчинати под виною на самого ясневелможного его мѣстю пѣна гетмана и на здішний стародубовски полковый суд тысячи золотих на що для потомной ненарушной твердости жителям села Левени товариству и тяглім людем сее наше з подписом рук власных выдали писане.

Дан в Стародуб(і) Року, мѣца и дня вышписанного

Василий Чуйкевич, на тот час высланный от ясневелможного».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53252. Оригінал. Список вміщено там само під № 53254).

№ 10

1702, листопада 5 (жовтня 25). – Мглин. – Купча.

«Року Бжого тысяча симѣсот фторого мѣца октоврия 25 дня.

Я, Дионисий Семенович, священник Свято-Пречиский, наместник мглинский, сознаю сим моим писмом, иж продалем власную мою отцевскую пожню, лежачую берег рички Біловодки сумеж рождонных моіх братов, Андрия и Онуфрия, помеж (?) з другої стороны теж рождонного моего Григория Семеновича, славетне урождонным пѣном Есимонтовским Афанасию и Александру за готовую симу в совито за коп двадцат доброї монети, абы ниhto не важилися с покровных моіх, близких и далеких, яко з братов, так и братаничов, пѣном Есимонтовским Афанасию и Александру, перешкодоу быти в оной пожни. Волно им яко своим добрим владіть и на свой пожиток оборочат самим и их потомком. А я, мененный продавца Дионисий Семенович, вичне зрекаюся з оной пожни, сам, жона, діти и моі братаничи не повинни уступу мити. На тим я, Дионисий Семенович, и писмо власною своею рукою

писаное, выдаю ꙗном Есимонтовским Афанасию и Александру с подписом руки моей и притиснением печати моеї.

Писано в дому моему, Дионисия Семеновича, року и дня виш писанного.

Дионисий Семенович, намисник мглинский, рукою власною».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52458. Автограф, завірений печаткою).

№ 12

1705, травня 6 (квітня 25). – Мглин. – Розписка.

«В року 1705-м мѣся априля 25 Тимоф Подлзуский и Максим Ушачонок, жители мглинские, остатнюю част долгу своего, припадающую на чтирох особ по девяност талеров, по пяти и по четверце битой, ровними часи зѣстили и уже невинни зостаєт в своїх двох частей. А то сталося през гвалтовний суд его мѣсти ꙗна Миклашевского, полковника нашего стар[одубовского]. Другие их товариши Иванюженки и Улас Данилин в том же року отдали сорок талерей битых, чотири талери и двѣ четвертки, ꙗца мая тринадцатого в дому нашем в Симѣнтовѣ пред Ивашком, Агеевим зятем».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 524487. Оригінал (?)).

№ 13

1706, листопада 13 (2). – Жовква. – Лист князя О. Меншикова до князя Томаша Юзефа Замойського (регест).

Мова йде про генерал-майора Баура (Вауги). Він віддав наказ, бо його дивізія розташована в Замойській ординації, щоб вона не чинила кривд підданам вашої мості. Але почувши, що генерала не тільки не впустили до міста, але й від тамтешнього коменданта було його сконфужено.

(АГАД. Ф. «Архів Замойських». № 560. Оригінал).

№ 14

1706, грудня 14 (3). – Жовква. – Лист князя О. Меншикова до князя Томаша Юзефа Замойського (регест).

Під час нашої відсутності сталося нещастя між нашим генералом і комендантом Замостя. Треба розслідувати цю справу.

(АГАД. Ф. «Архів Замойських». № 560. Оригінал).

№ 15

1707, квітня 29 (18). – Купча.

Мы, Иван и Елисей Яковлевичи, жители кузнецовские, чиним відомо, явне, значне и доброволне тепер и на потомние часи сим нашим записом, ижем продали поле, знайдуючоеся в грунтѣ кузнецовском, а меновите Заходище Касяну Петровичу Шулженку, жителю селецкому, яко то свое власное, ни в чем никому не винное Але предся значимо не тилко старое поле, а нови не позволяем ни ступня приймати до того поля за кобилу вічними часи. Которое то поле вишменованному Касяну Петровичу, яко свое власное волно собі в пожиток держат, любо продат или кого дароват и ведлуг своего умислу обернуть. Тут же варуем и вічне записуем, аби никто не важился ниякой шкоди чинит вишписанному Касяну Петровичу, яко ми сами, так и жони, ани діти наши, ани с крєвних інших близких и далних приятелей наших, заводов правних не чинили, на что для ліпшой віри и відомости даємо сие наше писмо Касяну Петровичу, жителю селецкому, с подписом рук наших и при людех зацних и віри годних.

Року 1707, мѣся априля 18 дня.

Никита Парфенович руку подписал.

Халимон Якимович руку подписал.

Тимофей Парфенович руку подписал».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53291. Копія XVIII ст.).

№ 16

1709, квітня 26 (15). – Попова Гора. – Купча.

«Року 1709, мѣся априля 15 дня.

Я, Гришко Семенов, житель кузнецкий, даю на себе писмо мое Янку Дударенку, жителю селецкому, что продаем оному полосу грунтовую, Жар прозиваемую, части Семеновой об межу рубежами з [Лі]щенками и Пархомовими аж до Потаповой, за суму певную коп одинадцать доброй монети в вічне часи. И волно ему яко то свою власную продат или дароват и як хотя на свой пожиток обрращать и ліс в оной же полосѣ розроблят. И абы оногo Янка не важился ніхто (?) турбовати, жена моя и діти, ани приятелѣ моѣ, ближние и далние, и [...] полосу втручатися. А міл би его кто турбовати, то на такового вини панской закладаем талерей сто.

Діялося на Поповой Горѣ при людех зацних и віри годних при Ивану Семеновом, Михалю Пархомовом, Филону Сивасеву, жителех кузнецовских, Филону Якименку, Касеяну Шулженку, Савці Марковом, жителех селецких, и при иных людех на тот час будучих.

Яко неуміетний писати звишменованный Гришко Семенов рукою своею знамение крстное кладу +.

Халимон Якимович руку подписал.

Тимофей Парфенович руку подписал».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53291. Копія XVIII ст.).

№ 17

1709, вересня 23 (12). – Поліція. – Лист князя О. Меншикова до князя Томаша Юзефа Замойського (регест).

«Отримав певну відомість, що маса наших дезертирів в службі й. м., а вчора ще сім гренадерів втекли з царського війська до Замостя. Прошу всіх руських дезертирів не тільки видати, але, зв'язавши, наказати припровадити їх до нашого табору».

(АГАД. Ф. «Архів Замойських». № 560. Оригінал).

№ 18

1711, лютого 23 (12). – Стародуб. – Випис з міських книг щодо купчої.

«Выпис з книг міських стародубовских права майдебурского.

Року Бжого тысяча сімсот одинадцятого, мѣся февруария, второгонадцят дня.

На майстраті его црского прѣтлого влѣчства стародубовского перед нами, Прокопом Силенком, обозным и наказним полковником стародубовским, Демянм Ермолаевичом, войтом, Ерофіем Середою и Демянм Григориевичом, бурмистрами, райцами, лавниками и всіми рочне засілими радни-ми постановившиися очевісто Микита Пархомович, житель села Кузнец, сотні Поіпутской явне, ясне и добровольне, а не примушоне, до книг міских стародубовских зознал, иж кгрунта пахарние и сіно-косние з отчиною, двором, огородом, гумном и зо всіми до них приналежитостями в селі и при селі Кузнецах лежачие, як сам уживал и в держаню своем мѣл, отвюл, продал и поступил в моц и вечис-тое держане его мѣсти пѣну Ивану Борозні, знаменитому товаришові войсковому полку Стародубов-ского, малжонце и потомком его на вічност за сумму певную и сполно до рук продаючого одобран-ную, то ест золотих сто тридцят грошей личбы литовской монети доброй. З которого одобраня сим же вечистим записом квѣтовал его мѣсти пана Борозну. Волно теды его мѣсти пану Борозні тими, вижей мененними, кгрунтами малжонце и потомком его спокойне владѣти и пожитковати, кому хо-тя продати, даровати з ким замѣнити и ку найліпшому пожиткові своему оборочати вічними часы. А помененный продавца себе самого, жону и потомком своих от вижей специфированных угодей отда-лил и у вічне зрекся, до которых интересоватися, перешкоды и наименьшой шкоды чинити не повѣ-нен и потомкы его не будут могти под зарукою золотих сто двадцяти и нагороженем шкоды голим словом менованой. Якое продаючое добровольное зознане по прошению продавчого казалисмо до книг міских стародубовских записати и ест записано. З которых и сей випис под печатю урядовою и подписом рук нам майстрату стороні того требуючой ест видан.

Писан на майстраті стародубовском.

Царского сщєннѣйшого величества майстрату стародубовского войт з бурмистрами и райцами Демян Ермолаевич.

Прокоп Силенко, обозный и полковник наказный стародубовский.

Григорий Отвинович, писар майстратовий стародубовский, з книгами скориговал m[anu] p[ro]pria».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53259. Оригінал, завірений підписами і печаткою).

№ 19

Між 1710–1721 рр. – с. Левенка. – Скарга левенецьких козаків і селян до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможний пѣне гетмане длго призраительный нѣш пѣне патроне и добродію.

Со слезами объявляем велможности вѣшой когда будучи на розиску п. Чуйкевичом и будучи на пограничу, куди старинние люде, признавци нѣши, заводили, велив тие мѣста для признаки нам топо-рами рубати, где мѣлися копати копци. И по заводном признатю стариков, велѣл нам, мовячи: «При-ходите небожата завтра до мене рано. Подаю вам росписки и на тих признаках велю вам покопати копци». А на завтрашний день, когда рано пришлосмо, он, п. Чуйкевич, зганивши нас матерно, мо-вил: «На що вы як Тыхом порозроблял, тогда и вы почали упиратись?». Мы мовили: «Он нам не дал розробляти» и отишлосмо. Да написалисмо ему п. Чуйкевичу, самому такую супліку: «Пѣне Чуйке-вич. Ти ж велѣл за признатем нѣших стариков и знаки порубати и велѣл еси сего дня нам на тих зна-ках и копци копати и росписки подават нам. А понеже так своего здания не исполняеш, мы не на ко-го иншого, але на тебе самого будем велможному пѣну гетману ускаржатися». Тогда п. Чуйкевич ве-лѣл з Тыхомом (Олексійовичем – Ю.М., І.Т.) Завадовскому (стародубським полковим суддею – Ю.М., І.Т.) и Прокопу (Силенку – стародубський обозный, потім полковник – Ю.М., І.Т.) и нам казав бут тамо на пограниченні и вожками, далеко уступивши тих признаков, розмирати и розграничити. Мы, видѣвши их такое діло, нам укривжоное, и з жалю своего аж поросходилися и без нас розграничили и вини заручили тысячу золотих, хоч хто ступнем в чѣй кгрунт вступит и от своего крунту преч и на том мы, видячи себѣ немалую кривду и не имѣючи себѣ заступци и помощника, а другое, знаючи, же тяжко з пѣнами тягатися и тим розграниченным контентовалися крунтом чрез колко лѣт. Да он же, Тыхом, не маючи себѣ задосить, же и так нас укривжоно, але и заруку переломил да у разграниченое нѣше тридцять сажєн закопав. Тогда знову прекладалисмо со слезами жалобу. Ясневелможный пѣн гетман з милостивого своего респекту прислал высланного п. Карпіку. Высланный, распитавши тих же стариков, розѣхав по первых признаках, як его заводили тие ж признаки старинние, и заручили уже тысячу талярей до слушного часу, не укончивши суді. Онѣй же Березовский уже у три лѣта ста-нет чрез предреченную вину и заруку тысячи талярей розграниченние нѣши пахати кгрунти; и по тре-те слезне ускаржалисмо велможному пану гетману. Знову ж ясневелможный пѣн гетман по премного-му своему мѣсрдию послал их мѣсти пѣна бунчучного (Лизогуба – Ю.М., І.Т.) и пѣна Володковского и оние ж панове высланный з пѣном полковником и з полковими особами зѣхавши на крунта и учинили

розиск по дорог[...] уже розграничили. И на тоє мы приступили и руки подавали и на згоду пришли и того нам не попускают, не толко що не попускает, але много и турбуєт нас.

Ясневелможний всемлстивый Їш пн на тие крунта за Тимоха купчих отнюд не доводилося и не було и нікому Тимох не являв. Так теж и тепер не могут довестися и на том завязуємся: ежели бы могли довестися копії о тих крунтах, то не тилко от наших кругов чуждими себе чиним, леч и на здоровю каранни будем. Кроме его купчих, которие мїет на свої крунта, зовемиі Зміны. По сей плачливой суплице ншой просим бідние сѣтой справедливости, за якую поки діши в тілі ншем повинни будем Гсїда Бга блгаты.

Ясневелможности вїшой блгопризрителного Їшого пна патрона и добродїя нижайшие подножки атаман села Левенки з козаками и войт тамошний же з мужиками».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53253. Тогочасна копія).

№ 20

1711, листопада 2 (жовтня 22). – Воронїж. – Лист воронїзького сотника

Потапа Назарїевича Піскуненка осавулу артилерїї Івану Мануїловичу (?).

«Мсїці пне асаул артилерїї войскової, нам велце мсїцївий пне и ласкавий добродїю.

Товариш сотні моеї Іван Коваль плачливе просил нас о інстанціональний лист до в. мсїці добродїя таковий, чтобы в. мсїць добродїй, не розораючи под сей час зимний коштом его прифундованной лазні з свого мїстца, дал ему фольгу принамній до Сошества Стго Дха. Видячи (?) якое его жалостное прошение, а к тому выдачи в літех его подїйшост, сїю Їшу инстанцію до в. мс. добродїя вносячи, велце про[сїм] сей час зимний приказати ему на том мїстци прибути, респектуючи на его в літех подеїшлост и не меншее убожество, же отнюд не может чим поконтентоватись. Зачим теды и повторе в. мс. м. пна покорне просячи о тоє, долженствуем таковую учинност поволностю услуг нших в. мсїці добродїєви поветовати и отслуговати, зостаючи в. мсїці добродїя широзичливий прїтелі служит готови Потап Назарїевич, сотник воронїжский, во всем широзичливий прїтелі служит готов.

З Воронїжа октовр[ия] 22 1711 року».

Запис інішою рукою: «Ругановские справи (?) к (...)»*листи».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53253. Оригінал).

№ 21

1714, травня 1 (квітня 20). – Левенка. – Купча.

«Року тисяча сімьсот четвертогонадцат мсїца априля 20 д.

Ми, нижей на подписі менованние, Максим и Гришко, брати родние, на вічност чинимо сим нашим писанием, же продаемо в вічност пну Петру Корецкому власного своего поля частку з загонами и двором и сіножатми за коп 20, брали м[и?] жито сие в тоє время, як дорого поднялося, четвертку по копї брали жито. А остаток Михал, войт, грошей нам доплачовал якосми поле з своей волі. Бо я, Гришко, вже не хочаючи в Левенці жити, але на слободу, продавши (...)»*в якую то продажу ми, родние брати, вічне себе и дітками отдаляем. На що для ліпшой певности сим писмом ствержаєм з подписами крестом руками нашими.

Дїялося при людях зацних в Левенці при Шуті, козаку, при Купрію (?) и при іних войту Михалю. ++».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53279. Тогочасна копія).

№ 22

1716, травня 25 (14). – Мглин. – Випис із стародубських судових книг.

«Копия.

Року 1716 мсїя мая 14.

На урядї полковом перед нами Прокопом Силенком, судею, Семеном Березовским, асаулом полковим, особами стародубовскими, приточилася справа о отчині Матвія Плеваки, покойного жителя білогощанского, в ґрунті білогощанском именующомся между Хролом Матвієвичом Плевачонком и Максимом Семеновичем, передними жителями білогощанскими в той мері, иж покойний Матвій Плевако отчину свою за живота своего завивовши и продавши покойному Семену білогощанскому за сумму певную и сполна руками его отобранную, то ест за таляри два. Ствердил его, Семена, рукоданним своїм писанием вічними часы позосталиї. Теди потомок Плеваков по смерти отца своего доходил пред висше писанным урядом отчины своей отчистой на Максиму Семеновичу, хочаючи откупити, припозивал Максима сына Семенова пред уряд полковий. Прото подлуг децизїї суду полкового понеже уряд полковий, уважаючи на давное літ часу, чому (?) ведеться літ болш сорока и на ствержение писма данного Плеваком Семенові наказано Максимові, сукцесорові Семенову, бы уже в потомние часы міл промежку собою спокойное в той отчині уживанье, дати и вилічити коп пять ему, Хролу Плевачонку, и так, совито рахуючи, коп шестнадцять за тую отчину, то ест три полоси вироховавши сумми, яко и сам Хрол до того приступивши, вічними часы себе, жону и дітей своїх, ближних и крєвних и далних, отдалил и видідичил вечными часы Максиму теж Семеновичу тую отчину як хотя на свой пожиток оборочати вічними часы. Если ж бы хто з них міл о тую отчину право нарушати, на такого варується до шкатули полковой подватое (?) талярей сто.

Писан в Стародубі року и дня виш писанного.

В подлінной тако:

Прокоп Силенко, судия полковий стародубовский.

Семен Березовский, асаул полковий стародубовский.

Читал коморник повіта Стародубовського Іван Сорока и росписался, а вмісто его неграмотного по его прошенію руку приложил козак сотні Мглинской Федор Куриленко».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52437. Тогочасна копія. Внизу документа намальовано коло, всередині якого написано «мисто печат[и]»).

№ 23

1716, листопада 20 (9). – Купча.

«Року 1716 мѣся ноемврия 9 дня.

Я, Лисій Лісченок, чиню відомо сим моїм добровольним записом, иж продажем ґрунту своего власного, от брата отділенного, полосу, своей части належачой, прозиваемую Острою Кормою, як ліс нероблений, так и поле. Волно в нем розробляти Ярмолі, Василію и Климу Скобличенкам, обивателем селецким, з віранією (?) в той Кормі отчиною, рубежами свої идучая. Которую з братом перек(!) розсікли и граничит з Яном Бурим а з другого боку з Ярмаченками, за певную суму денег коп дванадцать доброй монети вічними часы. В которой той, мною проданий, ґрунт не повинни жена и діти мої втручатися и з приятелей моих, ближних и далних, и оних, вишписанных Скобличенков, турбовати. И они, Скобличенки, иміют яко своим власним владіти, и люб продати или даровати и як схотіти на свой пожиток обернути. И волно в том лісі коло річки яко в своем власном пасудки ставити. И ежели міл которий з обох сторон правний завод чинити, то на упорного вини панской докладаем талярей двадцат. Что для лучшего вироятія и певности и писмо сие им, Скобличенкам, даю с подписом руки моей власной при людех зацных и вири годных при Никиті Зінченку, при Ивану Гривенку, при Овфиму Гапоненку Верслиском, при Коньдратенку, Науму Заборскому и при иных людех, на тот час будучих.

Во увіреніе я, вишписанный Лисій, рукою своею крѣстное знаменіе кладу +».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53290. Тогочасна копія).

№ 24

1716, грудня 27 (16). – Гадяч. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до генерального хорунжого Івана Сулими.

«Мой велце ласкавий приятелю пне хоружий войсковый енеральный.

Відомо нам з цедульного в. мѣстиного донесенія, что ясне в Бѣгу преосвященный гспдн его млост отѣ Шумлянский, еѣсп перясловский, безчестія от Черняховского, писара тамошного полкового, его преосвященству пририканем нанесенного, туне оставити не хочет. Чого ради засівши в. мѣст з полковими тамошними особами составили декрет и сюда до нас оный для виденія прислали. Аже в той цидулі своей в. мѣст. доносиш, что его преосщенство декретальной екзекуції на его, Черняховского, не желает, только би дховную в церкві через три служби Божіі (лежанем перед амбоном) вионал пенітенцію, до чого и сам Черняховский, як в. мѣст обявляєш, пристаєт. Того ради, жеби тое не продолжалось, можна в том ему, Черняховскому, волно его преосщенства выполнить и оной задосит учинити, ижби и нас впред от том жадная не заходила турбация, прекладаем в. мѣсти и ему ж зичим доброго от Гсда Бѣга здоровья.

З замку нѣшого гадяцкого декаврия 16, року 1716.

В. мѣсти зичливий прѣтел Иоан Скоропадский, гетман Войска его пресвітлого вѣчства Запоро[зкого]».

Адреса: «Его царского пресвітлого вѣчства Войска Запорожского хоружому енеральному пну Ивану Сулимі, моему велце ласкавому приятелєві, подати».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 50802. Оригінал, завірений особистом підписом І. Скоропадського і печаткою. Запис на звороті: «Подан декав[рия] 20 стороны пна Черняховского»).

№ 25

1717, серпня 16 (5). – Лист-заповіт Якова Золотаренка.

«Честный отче Дамаскин, мой зичливый приятелю.

Узятий я по указу до Москви, прошу честности вашей: зволте поражать мою гспдиню, в чом будет потребоват. Приказую честности вашей всі ґрунта колесницкие, за гроши купленніі, зволте, честность ваша, обіхаты и оглядіти, где якие ест. Ежели послет Гспдъ мні смерть – половина на мѣстир за дѣшу мою, а половина жоні моєй, а двор жоні моєй у місті (Прилуки – Ю.М., І.Т.) зо всім набитком, що маєт в руках. А з моїх крєвних ніхто не повинен турбоват, а родному брату, що далем писмо на Голівщину, по волі вашой а отцем Дамаскином, ежели будет жону мою слухать, а братю с полем татарским яко хочете из гаєм Олшанским. Тое ознаймую, же я братові своєму и шеляга не виенен[...] як малем (?) и им давалем с потребу и отчизна вся ему осталась. Крімі далем на мѣстир Густинский, в Корсуні, на Росі куплений от Кандиби, млин на Вышших Буках за дѣшу отцеву и матчину. А з остатком як собі хотят и тое ознаймую, бо я и своего [...] нікто не повинен от ей отбират.

1717 року августа 5 д.

Яков Кондратович Золотаренко, рукою».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54361. Копія XVIII ст. Частково опубліковано в кн.: Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Київ, 1902. Т. 3. Полк Прилуцкий. С. 113–114).

№ 26

1718, серпня 13 (2). – Глухів. – Універсал генерального судді Івана Чарниша.

«Его црського прсвітлого вѣчства Войска Запорожского судия енеральный и на містцу ясновелможного застающий Иоан Чарниш.

Вам пну Петру Корецкому, знатному товаришови войсковому, нехай будет відомо, иж п. Евфимия Иванова Тимошенкова чрез суплічний свой лист апеллиовала перед суд войсковий енералний, прекладаючи, что в. мст. будто илєкротние ясневелможного его панской велможности указы и приватние листи прєслушавши, забранной в копах пашні скаржачой не поворочалєс. Що если в самой річи так було, як в скарзі предложено может бити, тое ему не похвално. Так повагою суду войскового енералного жадаєм забранние копи кому належит поворочати, не входячи в большую правную трудност. Если ж би и тому еше указові в слүшних оказавши и помянутого збожа не отдалєс, тогда по Покрові недел в дві обі сторони для окончєния заводу своего перед суд войсковой енералний в Глухові ставати повинни.

Дан в Глухові августа 2 року 1718.

Звышменованный судия».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53299. Тогочасна копія).

№ 27

1718, серпня 28 (17). – Кузнецк. – Купча.

«Року 1718 августа 17 дня.

Я, нижей на подписі руки моей менованный, чиню відомо, иж позичелем грошей доброй монєти копійками у Гаврилы Апанасовіча, жителя селецкого, коп двадцат з гривною. Которому то попускаю в інтерєсі ґрунту частку, прозиваемую Бувєвщину, и до того еше и полосу Жарь, до отданния грошей. А и тое докладаєм: ежели что деревня будет нововідланного в тих полосах, Гав[рилом] Панасутенком, то при отданнии денег плати за сосну виділанную шостак, а утєсанную шагов три. А за дуба виділанного и утєсанного гривна платит неотложно и пожня на урочищах Мачулах Корму и на дуброві у той части всюди косити на сіно траву позволяєтєся. А ежели я буду хоч сколько грошей отдават и отдавши всі денги, повинєн же буду за працу что розроблят дуброву ему, Гаврилі, заплатит, а поле при мні зостаєт. Як в дуброві, так теж и в лісі позволяєтєся ему, вишписанному Гаврилі, користоватися и ниhto ему з обивателєй кузнецких запрєтити не може, як мні самому, на что для лучшей віри и писмо сие даю с подписом руки моей властной при знаменіи крєста.

Лісий Лісєнєк яко неумієтний писати рукою своєю крєст кладу +.

Діялося в Кузнецох, в дворі Івана Панасутєнка, при Опанасу Семеновичу Ярмакову.

Року 1728 мєіця ноєврия 16 дня.

Я, Иван Панасутєнок, житєл кузнецкий, чиню відомо сим моім добровольним записом, иж зостаю виноват братовой своей Ирині и сином єі Тимоху и Дмитру Гавричєнкам, селецким обватєлєм, грошей коп дєсять, что визволяла мене из синами своїми за долг заставного поля в дєсяти копах в Хведора, Скокина зятя, на три года и она, братовая моя, з синами своїми по прошенію моему запозичивши коп дєсять денег в бывшаго городничего попогорского иєродиякона Помпєя мні в позику на малое время, и я тие гроши от братовой своей отобравши и Хведору, Савкину зятю, отдавши и братовой и сином єі на назначєнный близкий термін не отдавши, тое ж поле Жар в заставі до отданния грошей в інтерєсі попускаю. И ежели ж до трох год тих дєсять коп от вишписанного года не отдам, то в вічность тое поле братовой своей и сином єі попускаю и не должен буду и в потомние часи втручатися, також жена и діти мої.

Я, Иван Панасутєнок, подписуюся знаменієм крєстним +».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53290. Тогочасна копія).

№ 28

1728, листопада 27 (16). – Борговий запис.

«У Хведора, Савкина зятя, на три года и она, братовая моя, з синами своїми по прошенію моему запозичивши коп дєсять денег в бывшаго городничего попогорского иєродиякона Помпєя мні в позику на малое время, и я тие гроши от братовой своей отобравши и Хведору, Савкину зятю, отдавши и братовой и сином єі на назначєнный близкий термін не отдавши, тое ж поле Жар в заставі до отданния грошей в інтерєсі попускаю. И ежели ж до трох год тих дєсяти коп от вишписанного года не отдам, то в вічность тое поле братовой своей и сином єі попускаю, и не должен буду и в потомние часи втручатися, також жена и діти мої.

Я, Иван Панасутєнок, подписуюся знаменієм крєстним +».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53291. Копія XVIII ст.).

№ 29

1718, серпня 30 (19). – Глухів. – Універсал генерального Івана Чарниша.

«Его црєскаго прєвітлого влчства Войска Запорожского судия енералний и на містцу ясневелможного зостаючий Иоан Чарниш.

Вам пану Петру Корецкому, товаришові знатному войсковому, сим повторним яко тройственним позовним листом объявляєм, иж пн. Семен Березовский, асаул полковий стародубовский, з тєшею своєю яко заносит перед сим до нас жалобу, что ви так рок еше з поля их власного житные копи позабиралисте и тепєр забираєт еше хочєтє, на що видан им утискующим был до вас позовный лист. О яком листє бити и ви извєстны. Так и тепєр оны ж, жалобливые, суплікуют, доносячи, же что виражєно было в листі не тилко того исполнити, то єст забраное жито возвратити и во всем полюбовнє приміритис, ає еше над тое похвалки чинитє, хотячи по житних копах и яринниє забирати. Что если теж в самой річи єст, тєды весма такого зухвалного и нїбы самовластного поступку вашєго не похваливши (бо и рейментарских килкокротных листовных указов прєслушалєс), жадаєм и повагою суду войскового енералного приказуєм, абыстє як забранное жито вернули, так и тепєр внов забираєт не важилис. Овшем як своїм вам добре бы єдєн другому добре творити, а не труд-

ност затівати. А уходячи барзій того, як правно винний найдеться, до найменшого треба будет нагрожати и за преслушание рейментарских и судових листовних указов неотпустное понести наказание.

Дан в Глухові 19 августа 1718 року.

Звышменованный судия».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53300. Тогочасна копія. Запис внизу документа: «Копия сего позовного листу»).

№ 30

1719, вересня 15 (4). – Стародуб. – Випис з стародубських міських книг.

«Випис з книг міських стародубовских права майдебурского.

Року тисяча сімсот девятонадцат мѣся септеврия четвертого дня.

На майстраті его црського прѣтлаго влчства стародубовском перед нами Иваном Чарнолуским, сотником полковым, и полковником наказним стародубовским, Григорием Самойловичем, войтом, Ерофеем Середою, бурмистром, райцами, лавниками и всіми рочне засілими радными, его мѣст пн Петр Корецкий, знаменитий в Войску Запорожском товариш, против пнеи Ивановой Тимошенковой через старосту своего Самуїла Краковского, в Левенці зостаючого, протестовался в том, иж она, не уважаючи на заруку з суду войскового енерального тысячи тялярей 10, аби заводних кгрунтов не важилася орати и до оних интересоватися, положеную зорала и позасивала самоволно. Хотячи прето он, пна Корецкий, за таковое пнеи Тимошенковой самовластие где надлежати того искати права, просил, абы его протестация до книг міських старод[убовских] была записана, що казалисмо записати. З которых и сей випис при печати и подписах року ест выдан.

Писан [на] майстраті стародубовском.

Иваном Чарнолуский, сотник пол[ковый] и наказный пол[ковник] стар[одубовский].

Его црського прѣтлаго влчства майстрату старод[убовского] войт Григорий Самойлович з лавниками, з майстратом.

Григорий Отвіновский, писарь майстратовий старод[убовский], m[anu] p[ro]p[ri]a».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53301. Оригінал, завірений підписами і двома печатками).

№ 31

Між 1708–1721 рр. – Лист князя О.Д. Меншикова до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможный гїде гїдне гетмане Войск его црського величества Запорожских обоих сторон Дніпра, мой особливий благодїтель.

Бил челом села Случевска церкви архистратига Михайла священник Иван Фомин, что де хорунжий войсковий генерал Иван Сулима отнял у отца ево половину мельницы, которая на реке Воре, без всякой причины, а другую половину купил насилно. Чтoб тое отнятую половину ему паки возвратить, а за купленную денги у него принять, за что он общаетца детми при войску служит по прежнему и просил нас, чтоб о том вашей велможности предстатвоват. Чего ради вашу ясневелможност прошу, дабы изволили приказат от хоружова Ивана Сулима мельницу возвратит по прежнему ему, священнику Ивану Фомину, о чем и паки прося, остаюсь

Вашой ясневелможности доброжелательный и ко служению охотнїйший Александр Данилович Меншиков».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 50878). Оригінал, завірений підписом).

№ 32

1721, червня 24 (13). – Прилуки (?). – «Розиск» щодо конфліктної справи.

«Року 1721 мѣся июня 13 числа.

По розказаню его мѣсти пна Иоанна Марковича судї полкового прилуцкого любо мы, нижей подписанние, зехали были о починено в грунтах пней Марїї Якововой, бывшой сотниковні прилуцкой, шкод свідітелей виписовати, от кого бы и за чїм ся повелїнием оние починено. Однак так оная пні Якововая, яко и законники, розмислившися, жебы до большой трудности не приходити, не позволивши нам тих шкод списовати, получили между собою вѣчную згоду и помїрковане. И пустила помянутая пні Якововая мененним законникам покойним мужем еї на мнстир за дїшу его легованное з грунтов своих, между Колесниками, Будами, Сорочинцями и Поповою найдующийся кут, прозиваемий Пороховщина, з сіножатю, нивям, до его ж прилеглим, так же и в Будах сколько ест грунтов, кромѣ купленных теми ж законниками в (...) *мужа еї, пна Якова, пустила, то ест гай, прозиваемый Браном (?) з нивою и гаєм Олшанским, им же у вѣчную посессию и владїние. Тут же монах оѣц Дамаскин ознаямует тое, что гай, за греблею стоячий, ими ж, законниками, в покойного мужа еї куплений, пускает речоной пней Якововой во вѣчное владїние, где мїют оной подданіе селитися. Яковой их добровольной згоди вислухавши, казалисмо до уваги вышшой власти записати року и дня выше выраженных.

Федор Журавский, сотник наказный прилуцкий.

Павел Шын(?) Гирїй, бурмистр міський прилуцкий.

Иеромонах Геласий, на тот розиск от превелебного в Бгѹ его мѣсти отца игумена густинского зосланий.

По сем розиску ставши пні Якововая, так же и законники густинские, пред судом нашим полковым прилуцким, просили нас о подписане руки судейской и притиснением печати, дабы в потомние часы было твердо ненарушно. Яковому прошению чинячи задосит, на сем же розиску руку свою подписалем и печатью подтвердїлем.

Иван Маркович, судя полковий прилуцкий.

А ради вящшого достовірія я пні Якововая яко неуміетная писма крѣст сїтий рукою моею на сем розыску написалам +».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54361. Тогочасна копія).

№ 33

1723, лютого 4 (січня 24). – Стародуб. – Випис зі стародубських міських книг.

«Випис з книг міських стародубовских права майдебурского

Року Бжого тысяча семсот двадцят третьего, місця януария двадцят четвертого дня.

На майстраті его императорского всепресвітлішого влчства стародубовском, перед нами: Яковом Андрієвичом, бурмистром и войтовские діла правящим, Парфеном Щербиновичом, вторим бурмистром, Карпом Египцем, Иваном Малахievичом, райцами, лавниками и всіми рочне засідаючими урядовими особами, ставши персональне пп. Даниил и Григорий Новицкие з присланими до майстрату от его млсти пна Петра Корецкого, знатного бунчукового товарища и полковника наказного стародубовского, пном Филипом Данченком, хоружим сотни полковой, и Григорием Толстикевичем, скрибентом справ полковых, добровольне при очевистом сознанію и презентованих купчих, покойному родичу их на кгрунта заипутские данных, и построенный млин, при нем футора, подали от себе купчую на тие всі им владіемии ужитки, за волею пней родителки своей, для спокойного тими угодіями его млсти пну Корецкому владіния справованную ку записанно до книг міських стародубовских, которая такая в себі міет:

Року тысяча семсот двадцят третьего, місця януария второгонадцать дня.

Ми, нижей подписанные, Даниил и Григорий Новицкие, за совітним созволенію еи млсти пней Софии Новицкой, родителки пшой, кгрунта покойним оцем пшим Юрием Новицким, економом шептаковским, за Ипуттю куплею в разных людей набитие, а именно: Кириювщина, отчина цілая, з двором, огородом, помеж пляца полем пахатним и сінокосним и рибною ловлею або полі річки Ипуті, поля во всем кгрунте; другая отчина Трешовская з двором помеж Сапаенков, огородом, полем пахатним и сінокосним и рибною во всем кгрунті ловлею обопол річки Ипуті; третья половина отчини без полшости Лосевщины з двором поміж Исака, огородами, полем пахатним, сінокосним и рибною ловлею во всем кгрунті обопол річки Ипуті и отчиною бортною половиною плячу (!) во всем кгрунті в селі и при селі Жонцу пахатние и сінокосние отчини и рибних ловлей, як в купчих рукодайних и на майстраті составленных естъ выражено, в разных урочищах лежащие, з футором, двором и млином о двох колах з ступником, на річках Поконанці и Нежчанці сїтчим обополом річки Поконанці з берегами, як сами уживали и в держаню своем імліи, так отвели, продали и поступили в моц и вічистое держане его млсти пну Петру Корецкому, товаришеві знаменитому бунчуковому и наказному полковникові стародубовскому, пней малжонце и потомком их милостей, на вічност, за суму певную, исполно руками пшими отобранную, то ест за пят тисячий золотих монети копійчаной, осовито в правах писатися звиклой, волно ест теди его млсти пну Петру Корецкому, пней малжонце и потомком их, тими кгрунтами, от нас заведенними, оромими и сінокосними, отчиницкими, и озерами риболовными, футором з будинками, млином и валушнею обопол Поконі и всіми угодіями, яко своим властним спокойне владіти, користовать и пожитковать вічними часом, люб теж продаат, заменят и [на] який лутший пожиток свой обернуть, а ми, нижей подписавшиеся продавци, самих себе, жон и потомков своих от тих вижей специфікованных угодий вічне отдаляем, до которых интересоватися сами и потомки наши и в спокойном заживаню его млсти пну Петру Корецкому и его потомком чинит не міем [трудности?] и потомки наши не будут могли, но овшем од всякого суду, права нами заведенные грунта и млины обопол речки Поконянки должнисмо его млсти пна Петра Корецкого обороняти под закладом вини пати тисяч золотих и нагороженем шкоди, голим словом менованной, якую добровольную пшу продажу руками закріпляем. В Старод[убі] року и дня вижей специфікованных.

При сей же вишписанной вічистой записі, маючи в себе вечистую запис Озара Силченка на часть третти в грунту Кириковского, вручаем во вічное и спокойное владіние, як наша оного Озара купчая опіває, его млсти пну Петру Корецкому, полковникові наказному стародубовскому, зрекаючися вічне не упоминатися, так сами, яко и всі крєвние пши, и боронити сего в всякого суда и права должнй Новецкой. Вмісто родителки своей второй Софии Новицкой подписуюся Стефан Косович.

Якую купчую рукоданную, на урадї в голос читанню, мы уряд, вислухавши и за слушни (!) быти узнавши, казалисмо до акт пнішних стародубовских оную принять и на потомние часи во владіние его млсти пну Петру Корецкому, бунчуковому товаришеві, и его потомкам записати, якож ест и записано, з которых и сей екстракт виписавши, при печати урядовой и [з] подписом рук стороні, того требующой, естъ видан. Писан на майстраті стародубовском.

На подлінном тако:

его императорского всепресвітлішого влчства майстрату стар. бурмистр и войтовский уряд правящий Яков Андрієвич М. П.

Александр Григорович Злотников, писар майстрат[овий] старод[убовский].

(ІР НБУВ. Ф. II. № 18148. Копія початку XX ст. Запис копіста: «Рум[янцевская] оп[ись], п[олк] Старод[убовский], с[отня] Новом[линовская]. Т. 123»).

№ 34

1723, лютого 10 (січня 30). – Реєстр козаків Седнівської сотні, призначенних у «Терковский поход».

«Реєстр товариства сотні Седневской в Терковский поход означенного року 1723 мєся януар[ия] 30 д.

Василь Коршак наказний сотник.

Куренов Макитинских.

Иван Томила
Пархум Томила
Антун Козоріз
Семен Кряж
Науко Прокопенко
Максим Козоріз
Корній Кряж
Мина Кошовий
Алексій Кобенко
Герасим Отрущенко
Отрушко Семисав
Отрохим Семисав менший
Иван Скіпський
Роман Неплюєнко
Онис Смолок
Авдій Матирка
Степан Мелешенко
Грицько Скіпський
Федор Шкинь
Пилип Шкинь
Грицько Книр
Алексій Самоненко
Иван Григоренко
Кондрат Молочко
Петро Ярошенко
Есиф Красногоровка
Василь Чорнобровка
Павел Плошук
Степан Денисенко
Овдій Колинченко

Куреня Дирчинського

Василь Марченко
Иван Мехид (?)
Яков Фещенко
Петро Півень
Миколай Силенко
Сава Головатий
Семен Копил

Куреня Смяцького

Василь Вишгородко
Иван Есименко
Корній Корхов
Семен Малій
Семен Радченко
Данило Мищенко
Андрій Клименко
Степан Голоярченко
Веремій Лапа
Василь Маланченко
Максим Петришин зять
Прокуп Иллін зять

Куреня Поліського

Данило Комісаренко
Тимох Сердюченко
Савка Петрук
Василь Яковенко
Кирил Савенко
Мина Яковенко
Иван Оксionenко
Иов Демиденко
Есип Сердюченко

Куреня Клочковського

Павел Крошка
Онисим Тишковець
Захарія Шарпата
Отрушко Шарпата
Данило Прищип
Денис Максименко

Максим Зінченко
 Остап Стриж
 Процько Стриж
 Иван Шуренко
 Леон Шляхта
 Яцько Шляхта
 Алексій Постоляк
 Феодор Урядник
 Процько Урядник
 Окула Сергиенко
Куреня Черниговського
 Денис Алексієнко
 Андрій Кирієнко
 Максим Опанасенко
 Васил Білокунський
 Ефим Богданенко
 Роман Богданенко
 Петро Войцехович, сотник седневський».
 (ІР НБУВ. Ф. І. № 50811. Тогочасна копія).

№ 35

1723, лютого 14 (3). – Скарга Левка Гавренка, козака Конотопської сотні, наказному гетьману Павлу Полуботку.

«Велможний мїї пїне полковнику чернігівський і наказний гетмане з старшиною енералною, мні премилостивїйший пїне і великий добродію.

Ускаржаюся велможности вїшой на Ивана Глушенка, жителя гутянского, подданого рейментарского, что он, Глушенко, купивши своей на мене злости чрез тое, что он перве в мене част гаю купив, а другую свою я част дал ему в завидоване з них користоват для того, что я в селі Семяновці за мил три мешкаю. А потом, довідавшись я, що он пустошит, мусілем оному отказать, а другому тамошнему чїлвку в завидоване поручити, он не могл мні причини дати, гніваючис. Теди он за тое, что отдалем другому чїлвку в завидоване, застанет мене над вечор в гаю моем рубаючом дрова, посилает передом двоих чїлвк по нїм питаючися, а потим и сам приедет и говорит мні: «А що ти чиниш?». Отказалем: «Я у своем гаю дрова рубаю». А он мовит: «Для чого ти сам свое добро крадеш поночи». Я ему отказалем: «Волно мні коли хотя до своего доброго приехавши, не красти». А он мні сказал: «Вїдай, же певне велю тебе як злодія вбїти и на сані зложити, щоб и діти твої каялися и ногою не бували у гай». В тот час поступилем ему, жебы мене не бил, шкапу свою взяти, а хочай же люде з ним будучие ему перечили не брати шкапи моеї для того, что жадной вини не було, отказал: «Будет он виноват». И поехавши до села приехавши в село, прилудне ручилем я ему не ехати на тот поруб безправне в лїс, а он, попоївши тих же лудей, з ним будучих, но теу (?) взявши з собою и Степана Бабиченка, поміжника моего, и услїд починять шкоду напротив моего гаю в Бабыченковом дві березки невеликих вирубали, будто я вирубал сказали. А як готов умерти не відаю и на завтришний день для своего оправдания поднялем трох чїлвк тамошних на тот поруб, а он також взял от себе людей; обоопне люде постали и найшли дві березезки (!) зрубаних и познали що рука рубала не (...)»* и совїтовали ему шкапу мою, невинне взятую, без болшой турбации отдать. Он, не послухавши, не вернул, и вдалься з скаргою на мене до пїна сотника пїшого конотопского. А пїн сотник еше з ураду своего посылал двоих особ товариства городского, а имено Гри[ц]ка Бондаренка и Грицка, комисара сотенного, и еше два тамже згодилося у селі. И тие всі по смотреню порубу сказали, же невинне турбует мене кроме тих двоих березок чрез межу вирубаних спрека и за тие велїл пїн сотник его первим свїдкам если певне мні могут довести су(...)»* поправити или мні отвестися совистию, а он безчестие мні нагородити винен. Он теди права сотницкого не послухавши, вдалься зо мною и в старости своего подлипенского, а староста едно за своим чїлвком поблажует а над(...)»* радуєчися невинного мене винним учинив. З которими не могучи розправитися, мусілем турбовати при мое[ї] мизерности велможност вїшу. Всепокорствено прошу о видане висоцеповажного вїшого пїнского до пїна сотника конотопского мні указу о возвращене моеї шкапи и правной моеї утрати и жеби нас в Конотопи пїн сотник совсім (?) розсправил. За що должен за сщасливое пїноване велможности вїшой Гсда Б҃га блгати

Велможности вїшой моего премилостивїйшого пїна нижайший слуга и подножок Левко Гавренко, козак сотні Конопской, житель семяновский.

Февр[аля] 3 д. року 1723».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55000. Тогочасна копія).

№ 36

1725, липня 26 (15). – Прилуки. –

«Доношение» прилуцького обозного Михайла Огроновича та ін. в ГВК.

«В енералную войсковую канцелярию.

Доношение.

Указ з енералной войсковой канцелярії прошлого июня 16 до его мїсти пїна полковника пїшого присланный з тим вираженнем:

Писал в оную канцелярию з жалобою Михайло Иванович, прикажчик олшанский, на пїні судиїну полку прилуцкого Марковичеву (*дружина І. Марковича, полкового судді у 1719–1724*). Которий

обявил, что покойний муж еї, судия прилуцкий, у подданного гѣтжи графині Шереметовой ферт-маршалковой жителя олшанского Василия Карпенка невідомо за що забрал худобу и веліл ліси и гаї повирубуват. О чом хочай дважди уже писано з оной канцелярії, однак он, покойний судия, скар-жачого якобы не погодил. И чрез оный указ его мѣсти пѣну полковникові предлагается, дабы на суді полковом прилуцком о забранной худобі его, Василевой, и о порубкѣ гаю и лісу о учиненіи ему за то награждения з ним между пѣною судііною учинил надлежащую росправу. Которий указ его мѣсть пѣн полковник прилуцкий веліл против того всего отвѣт пѣні судііной учинити. На що пѣні судііна так отвѣтствовала:

Покойного ясневелможного пѣна гетмана Скоропадского засланны были таковыи указы (яких и пѣні держатся) абы посполитие люди що раз з иной маестности в другую под иншого державцу рады своей ползи, чим бы от дачи драгунской и прочіих общенародных тягlostей тим переходом себе свободжать не переходили. А буде который, преслушавши той указ, перейдет, то позволяет в них всі его пожитки державці во свое владѣние обобратъ и що хотя з ними чинити. По яком указу и не-божчик пѣн судя, муж еї, кды выш писанный Карпенко тайним образом з их маестности села Колес-ников в Олшаную на житло перейшол, веліл в его кгрунт иному человеку на мешкане перейты и его пожиткамы владіючи, всякие у того кгрунту отбуват повинности (якож и понні тот человек в его мешкаючи, кгрунті, оние отбывает). А худобы его, Карпенковой, которые річи по свідительству ата-мана, войта и протчіих колесницких людей небожчик пѣн судя до своего двора казал забрати, то пѣні судііна по смерти небожчиковой еще в маї мѣці оние ему, Карпенку, потдавала. А иние своі госпо-дарские річи помянутий Карпенко, яких тепер требует, договаривали ему, Карпенку, свідителі, же з Нежеровского их хутора приехавши з Олшанки, он, Карпенко, побрал до себе самоволно. Ліс и гаї як пред тим были цілие, то так и тепер найдуются, и оними пѣні судііна ему, Карпенку, не боронит владѣти. А що за его, Карпенка, у войта еї колесницкого не відаєт за що прикажчик олшанский еще в прошлый Великий Пост узавши их коня, по сей час не одаєт, то в том пѣні судііна просит милости. Которий еї против указу выш писанный отвѣт суд полковий прилуцкий до уваги и разсмотрѣния ене-ральной войсковой канцелярії подаєт.

Михайло Огронович, обозний полковий прилуцкий.

Михайло Мовчан и Григорий Панкович (*Панченко – Ю.М., І.Т.*), асаули полковыи прилуцкие.

Федор Галенкович, писар полковий прилуцкий.

Петро Носенко, сотник полковий прилуцкий.

Прил[уки] іюля 15 року 1725».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54362. Оригінал (?)).

№ 37

1733, червня 23 (12). – с. Волокитин. –

Запис на дверях Свято-Покровської церкви в с. Волокитин.

«Созидается храм сей во имя Покрова Пресвятыи Богородицы и святыи великомученицы Варва-ры...Афанасия Дорофеевича...а сооруди церкви сия майстром Козмою Хлопцем року 1733 июня 12».

(ІР НБУВ. Ф. 278. № 321. Копія 1929 р., зроблена мистецтвознавцем Є.Ю. Спаською. Запису передують її слова: «В селе на шестиугольных дверях старой волокитинской деревян-ной церкви сохранилась наполовину стертая вирізьблена (*це слово дописано українською мо-вою – Ю.М., І.Т.*) надпись – дата и имя мастера»).

№ 38

1734, липня 30 (19). – Глухів. – Лист гетьмана Данила Апостола

до баришівського сотника Семена Сулими.

«Пѣне сотнику баришовский.

Атаманню сотні в. мѣтиной с товариством и все посполство чрез поданную свою суппліку доно-сили нам, что писар баришовский Иосиф Антонов без общого их согласия и соизволения определен-ный в писара ратушными подводами насилно взимаемыми за своїми ездит нуждами, а діла их общена-родного ратушного не смотрит и не правит и народ, ходячи по дворах на в. мѣти возмущает, також и в проводники куда з Баришовки едет, самоволно козаков берет сверх же показанных тих обид коза-кам и посполству собою починенных он, Иосиф Антонов, еще выбіраєт будто по указу нашом на свою службу з диму по два алтини. Чого в них никогда не бывало, но всегда тамошніи сотні в. мѣтиной писари з доходов толко писарских доволни бывали. В чом оні жалобливий просили нашего разсмотрѣния и указу того ради предлагаем, абыс в. мѣст обжалованного Иосифа Антонова за тако-вые его предерзостные поступки и за починенные обывателем сотні в. мѣтиной аггравации од того ураду писарства баришовского одставивши, допросил бы оногo, кто именно таковий указ з войско-вой енеральной канцелярії ему выдал, який у него одобравши присилал в. мѣст. в нашу войсковую енеральную канцелярию без замедлѣния на місто ж отставленного писара Иосифа Антонова мієш в. мѣст. определит кого по общому всей сотні в. мѣтиной атаманні с товариством и посполства согласия и соизволения приказуем.

З Глухова юля 19 д. 1734 году.

В. мѣти ласкавий ея императорского величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гет-ман и кавалер Данило Апостол».

Адреса: «Пѣну Симеону Сулимі, сотникові баришовскому».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 50833. Оригінал, завірений особистом підписом Д. Апостола і печаткою).

№ 39

1742, березня 26 (15). – Борзна (?). – Купча.

«1742 года марта 15 дня я, нижей именованный, объявляю чрез сие кому сего тепер и в потомние часы будет відат надлежало, иж будучи я должен сотнику борзенскому гспдну Забілі пятнадцат рублей денег з полтиною и не иміючи уже весма чим заплатити, хочай мні оной сотник немалое время до отдачи денег и срок давал, за совітом жени и кривних моїх, близких и далеких, попустилем во вічне владіние дворище з огородом без хоромного строения ему, пну сотнику, и наслідником его, а оному дворища поміж огород Лазоровский з едной стороны оной же пна сотника, з другой от улицы [...поміжни?] ков не иміється и как он поча[...ули?]ці, то до улицы и окончился вровні з огородом его, пна сотника, а самого себе, жену и дітей мої от означеньного огорода вічне отдаляю. И всеконечне должен по празднице світлого Воскресения Христова, а именно світлицю, сінци и коморку в две недели знести и на своем собственном плещі поставит, а огорода з огорожею вічне вступить. Да зверх сего повинен вчинит вспомошествование сего літа, когда будет строїтись млин вітраний, и з тим майстром оной купно со всім зділат, на чом доброволно подписуюсь.

Житель борзенський Иван Савьченко, а вмісто его, неграмотного, по его прошенію диякон свя-
тотоникольский борзенский Герман Коваловский руку приложил».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 56421. Оригінал, завірений підписом).

№ 40

1743, лютого 23 (12). – Стародуб. – Лист бунчукового товариша Олексія Єсимонтовського до чернігівського архієпископа Амвросія Дубневича.

«Року 1743 мѣца феврала 12 дня.

Я, ниже подписавшийся, даю сию мою добровольную подписку их милостям пнам бунчуковому товаришу Алексію Єсимонтовскому и Маріі Афанасовой Єсимонтовской, вдовствующей обозной полковой стародубовской, в том, что аще мене Бг за благословением и рукоположением ясне в Бгу пресвященнїшаго епископа нашего черніговского Амвросія Дубневича удостоит бити парохиял-ным священником в державе их в селі Дегтяровци, то должен буду непременно и под више виражен-ным штрафом всякие доходи надлежащие взимат от парохиян з маестностей их же, пнов Єсимонтов-ских, по установи сей, на обороті сего писания изображенной, данной им же, пном Єсимонтовским, от отца моего, пнїшнего презвитора помянутого села Дегтяровки Петра Яковлева. В том и подпису-юся саморучно Мартин Петров, поповіч дегтяровский.

При сем постановлении будучи Иоан Андриевич, презвитер церкви архангела Михаила лопатин-ской (?), во свидѣлствіи подписуюся.

Якого доброго члѣва в стан законний малженский к дочері тоя бившой попаді и своим високо-святителским рукоположением удосто[віряю] оного за настоящаго презвитера до Спаса Святого цркви нашої (спа)ской на половинную часть парохии спаской, ежели возростет [...] сея ж попаді. А буди волею своею изомрет до возрасту своего, на всю парохию или как лутше и височайше вшой архипастрской святині зділается разсуждение. О чем вторичне и всепокорнїше святині просячи, и его ж мя архипастирскому блтсловенію вручаючи, н[авсе]гда пребиваю.

Преосвященства вшего нижайший бунчуковий товариш Алексій Єсимонтовский».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 52569. – Тогочасна копія).

№ 41

1745, травня 31 (20). – Стародуб. – Випис з полкової стародубської канцелярії.

«Выпись

з полковой стародубовской канцелярії бунчуковым товаришам Стефану и Михайлу Єсимонтов-ским.

Бя императорскому величеству били челом, а в полковой стародубовской канцелярії сего мая 17 дня бунчуковые товарищи Стефан и Михайло Єсимонтовские подали челобитную. В которой написали по ділу де братовой их Маріі Семеновой Єсимонтовской, в полковой стародубовской канце-лярії иміючомся, об отнятії якобы ими половинной часты села Дегтяровки с перевозом, потребно им письмо войскового товарища Михайла Бороздны к ним писанное, кое от них, Єсимонтовских, прошедшаго 743 году в юлі мѣцы при доношеніи их, Єсимонтовских, в оную полковую стародубов-скую канцелярию отправлено и пні оноє при том ділі иміється. И просили оные бунчуковые товари-щи Стефан и Михайло Єсимонтовские тім своїм челобитем в полковой стародубовской канцелярії з предписанного писма оного Бороздны выдать обыкновенную за руками судящих и печатью полко-вою выпис. А по слушаніи в полковой стародубовской канцелярії вышесписанного челобита в оной же полковой стародубовской канцелярії определено, справясь з наміненным писмом, дать з того просителям обыкновенную выпис. А по справки в полковой стародубовской канцелярії явилось яко оного бунчукового товарища Михайла Бороздны письмо при доношеніи о їх, Єсимонтовских, в пол-ковую стародубовскую канцелярию прошлого 1743 году сентября 20 дня прислано и при ділі под-лінное иміється, в котором так точно написано:

Благородные и достойнопочтенные мѣці пнове Єсимонтовские, мні милостивїише блвгодѣтелие и добродїи.

Получил я писание от в. мс. мс. пнства, в котором изволите объявлять, что гспдн полковник ста-родубовский Федор Максимович требует в. мс. мс. пнства под лице войсковой енеральной канцеля-рії в полковую стародубовскую канцелярию для отвітствия против челобита єї млѣсти пнѣи Маріі Семеновой Єсимонтовской, а моеї пні тещы, в той силі, что якобы в. мс. мс. пнствам, наруша по-койного отца своего духовницу, отобрали в єї млѣсти половинную часть села Дегтяровки з перево-зом. Тим же своїм писанием изволите требовать, не узнавая за собою такого діла (как истинно есть)

или (?) отобрав оное село в еї мѣсти или напрасно турбацию в. мс. мс. пѣнству чрез свою затѣвает челобитную на которое в. мс. мс. пѣнство писание сиею моею объявляете картою, что по наслѣдию жены моей, а вашей племянницы оное село Дегтяровку, видя я в крайнем суровою (?) разореніи от еї мѣсти пѣни тещи моей по саміи (?) на целой рок в волноты, дабы разогнанные люде могли знову на свої собратѣ жили, а по собрании оных как поднял по правам воспослѣдует мнѣ з еї мѣстною пѣнею тещою моею, кому достанется тому и будет. Что же в. мс.мс. пѣнства турбует, то весьма напрасно, о чем в суду, а прежде еї мѣсты объявит изволте. В протчем пребываю

Вашим благородіям, моїм милостивѣйшим благодѣтелем и добродѣям всепокорнѣйший слуга Михало Бороздна.

1743 году мѣца сентября 16 д.

По якому опредѣленію оным бунчуковым товарищам Стефану и Михайлу Есимонтовским в полковой стародубовской канцеляріи сия выпис дана 1745 году мая 20 дня.

Полковник стародубовскій Федор Максимович.

Обозный полковій Григорій Юркевич.

Судія полковій Андрей Рубецъ.

(ІР НБУВ. Ф. II. № 52578. – Оригінал, завірений власноручними підписами і печаткою).

№ 42

1746, вересня. – Ніжин (?). – Лист архімандрита Благовіщенського монастиря в Ніжині Германа до київського митрополита Рафаїла Заборовського.

«Митрополит рязанскій и муромскій при кончинѣ житія своего писменно своею собственною рукою завіщав разные в оном монастирѣ подѣлать строенія, кои же именнѣ строенія и как завіщав тѣх завіщаний при сем к вашему ясне в Богу преосвященству точниѣ сообщаю копіи. И на тѣ строенія келейных прислал был денег три тысячи и шестсот рублей, кои в монастирѣ Благовіщенском нѣжинском чрез нѣкоторое время по полученію и содержани были. Посля же указом его императорско-го величества из канцеляріи сѣйшаго правительствующаго синода к тогдашнему нѣжинскому архимандриту, а нѣжнему преосвященному коломинскому и каширскому Савви Шпаковскому, 1723 октября от 30 отпущенным, взято з тѣх денег двѣ тысячи рублей, да другим из сѣйшаго правительствующаго синода, 1724 годов августа 4 чисел отпущенным же, тысячу рублей да сверх того и имѣвшую в том нѣжинском монастирѣ знатную библиотеку до несколько сот разных на разных диалектах книг по указу ж к вѣшему ясне в Богу преосвященству из сѣйшаго правительствующаго синода 1731 года посланном, в Білаградскую епархію до преосвященнаго тогдашняго Досифея взято, коих указов, как о взятіи денег, так и библиотеки, також и реестра книгам, точниѣ к вѣшему ясне в Бгу преосвященству для разсмотрѣнія сообщаю копіи и по такимъ послѣдовавшим случаям, тоѣ его преосвященства писменное завіщание в неисполненіи состоит, а монастирѣ Благовіщенскій нѣжинскій и ветхій Рождественскій в крайное чрез ту обыду пришли оскудніе и разореніе. Того ради вашего ясне в Бгу преосвященства в нижайшой моей покорности прошу сие мое доношеніе и сообщенныѣ копіи, милостиво разсмотрѣв, куда надлежит о возвращеніи таковых денег в монастирѣ нѣжинскіѣ ради единого оных монастырей во всем оскудніи повелѣть писменно представить; також и о книгах библиотечных, взятых в Білаград, упомянуть дабы или тѣе книги по прежнему в монастирѣ нѣжинскіѣ, взятіе по реестру, возвращены были или за оныѣ книги сколько по оцѣнки надлежашей доведется, положено было, чтоб оныѣ [в] Благовіщенскій и Рождественскій ветхій монастирѣ по завіщанію преосвященнаго Стефана Яворскаго мощно было как починаю, так и протчїиѣ потребностями, снабдити и в большую обѣтшалость и оскудніе не поустыт. О сем нижайше донося о вышше писанном и паки с покорностию просим 1746 года септеврія ____ дня.

Ясне в Бгу преосвященства вѣшаго, мѣстиваго моего отца и архипастыря, всегдашній бгомалец и всепокорнѣйший слуга нѣжинскаго Благовіщенскаго мнстиря архимандрит Герман з братїею».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 730. Оригінал, завірений власноручним підписом. На окремому листі записи іншою рукою: «Діло о репарації нѣжинскаго ветхохого (!) монастиря повіта Ніж[инскаго] 1746 года № 47»; «Повіта Нѣжинскаго 1746 года под 47»).

№ 43

1769, травня 23 (12). – «Доношеніе».

«В суд земскій повіту Нѣжинскаго.

Покорное доношеніе

По иску гѣпдна полковника нѣжинскаго Петра Ивановича Разумовскаго на сотника второборзенскаго Алексія Виридарскаго о неуплатѣ должных им, сотником, по его писменному обязательству восьмьсот пѣтдесяты рублей денег и о протчем. С опредѣленія земскаго суда в силѣ прав малороссійских о явки его, Виридарскаго, на правной срок к отвѣту против више писаннаго иску сего году изшедшаго марта на 21 число позов послан. А чтобы и он, гѣпдн полковник Разумовскій, на тож число явился с правним доводом или вмѣсто себе представил повѣреннаго, в том к нему, гѣпдну полковнику Разумовскому, от оного суда февраля от 16 числа позов послан. По которому позову что он, гѣпдн полковник Разумовскій, отлучился в повеленой заграничной поход, ту явку учинить и в доказательствѣ бити по правам малороссійским извѣрил мнѣ откровенным листом. Какову явку в то 21е число марта я учинившы, при явочном доношеніи тот откровенной лист в суд земскій сообщил. А отвѣтик Виридарскій, прежде положеннаго в позовѣ срока, избѣгая по обязательству своему платежа, представил в суд земскій доношеніем якобы он с протчїиѣ полку Нѣжинскаго сотниками толко наряжен в заграничный поход, зачем будто и к отвѣту марта на и 21-е число било явитись невозможно. Однако в той своей отлучки в заграничной поход, как права малороссійскіѣ повелѣвают, никакого писменнаго вида в суд не сообщил. А притом и ним он, Виридарскій, внутр Малой Россїи в го-

роді Ніжині, а не в заграничному поході, находится. Почему то его, Виридарского, доношение не сут справедливое и по силі прав малороссийских за правиною (!) резон принято бити не может. И для того суду земскому вишеписанном донося, покорно прошу о битиі его, Виридарского, в Ніжині чрез ково подлежит учинить справку. И по справкы что и явится, разсмотря прописанное от его, Виридарского, присланое ради отволочки доношение, отставить, а за неявку его на завитиі правний срок и отвѣт по взятиі от стороны истца гсѣдна полковника Разумовского доказательства, вишеписанное о должних восмистах пятидесяты рублях ним, Виридарским, по обязательству денгах дело на основаніи малороссийских прав височайшими ея императорского величества указами подтвержденных решить и по сылі тех же прав учинить определѣние. 1769 году мая 12 д.

Истца полковника ніжинского гсѣдна Разумовского повірненний Ніжинского повіту коморнік Иван Божковский к сему доношенію руку приложил.

Запис на окремому аркуші: «Діла по иску удовы гсѣжі полковницы Пелагеі Разумовской на сотника умершого Алексія Виридарского в должних 850 рублях и значкового товарища Остапа Росош-ку за должние 40-ку рублей денег 1774 году генвара д.».

(ІР НБУВ. Ф. II. № 62994. – Оригінал, завірений власноручним підписом).

№ 44

1770, березня 15 (4). – Васьківці. – Лист Петра Скоропадського до Ганни Федорівни №.

«Гсѣдня моя Анна Федоровна.

Покорно вас гсѣдни моей прошу, сему подателеві иконописцу Ивану Жаховскому дозволит в своїх покоях, иміющуюсь у него мою работу, окончит за якое ваше бѣгодіаніе я имію во всяких случаях вам отслужить и бѣгодарить, в протчем пребываю с почтением.

Гсѣдня моя ваш покорной слуга Петр Скоропадский.

1770-го году марта 4. З Васковец.

(ІР НБУВ. Ф. II. № 20820. Арк. 3. Оригінал, завірений особистим підписом П. Скоропадського).

№ 45

1770, березня 31 (20). – Розписка Івана Ляковського.

«1770 марта 20 д.

Надписанное письмо к господину моему Данилі Андреевичу его високоблагородію Кандибі без битности его в дому от подданого его високородія Петра Михайло (!) господина Скоропадского жителя плотницкого Семена Бубличенка принял и в приѣмі оногo писма дал ему, Бубличенку, свидѣтельство.

Его високоблагородія господина Кандибі дворовой господар Иван Ляковский.

(ІР НБУВ. Ф. II. № 20821. Автограф).

№ 46

1770, квітня 2 (березня 23). – Васьківці. – Лист Петра Скоропадського до Андрія Мазаракі.

«Гсѣдръ мой Андрей Демянович.

На полученное мною от вас сего числа письмо сим объявляю, что маляр Шаховский по договору его со мною о діланіи внови строящияся, по коі плафонов в прошлом 1769-м году в октябрі мѣси при отезді моем в задесенские маестности являсь, коими объявил яко уже в придворной гсѣдна как дибн (?) церкві совсім окончил работу и ниякой претенсїи к нему, от него, Кандибі, не имѣется, просил меня для перевода означенних плафонов приказат дать сколько надобно подвор для привозу оних и окончания в хуторі моем степовом в комнатах. На якое его, Жаховского, прошение, я приказал прикаж-чику своему буди востребует помянутый Жаховский подвод, то отослат в Конотоп для перевозки тїх плафонов. По которому моему приказу он, прикажчик мой, и посилал. Но помянутой Жаховский на ті подводи забравши мою подяженную работу, слідуячи по безпутиці заехал к вам, в Талалаевку, и тамо показанную мою работу остановил в домі вашем, а подводи отпустил. А сам в вишепоказанной мой степовой хутор приехавши, осмотріл комнаты, что для діланія тїх плафонов неспособни, просил меня описанніи к вам даби ви не препятствовали в своїх новых комнатах тую мою работу окончить, почему я нам прежде вас, гсѣдра моего, просил так и нїні покорно прошу в своем домі ему, Жаховскому, не возбранят показанной моей работы во окончание показанной моей работы во окончание привест. За что вам гсѣдрю моему в благодарности моей навсегда пребуду.

Ваш гсѣдра моего покорной слуга Петр Скоропадский.

1770-го году марта 23. З Васковец».

(ІР НБУВ. Ф. II. № 20820. Арк. 1–2. Оригінал, завірений особистим підписом П. Скоропадського).

№ 47

1771, травня 7 (квітня 27). – Реєстр майна в с. Талалаївці А. Мазаракі.

«Реєстр что в селі Талалаеви в дому Андрея Демяновича Мазараки нижайшого подписавшогося меня имущества увезшаго содержится по нижей сего вся явствует 1771 году апреля 27-го.

Болшая скрыня зеленая заминена, в ней полерка (?) свойцев (?) 5, в оних меры (?) по 16 аршин, а аршинов по 8-ко мтог 6 48-по

письмо к господину моему Данилі Андреевичу его високоблагородію Кандибі без битности его в дому от подданого его високородія Петра Михайло (!) господина Скоропадского жителя плотницкого Семена Бубличенка принял и в приѣмі оногo писма дал ему, Бубличенку, свидѣтельство.

Его високоблагородия господина Кандиби дворовой господар Иван Ляковский.
(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 20822. Автограф).

№ 48

1775, лютого 15 (4). – Прилуки. – Лист прилуцького полковника Олександра Якубовича до графа П.В. Рум'янцева.

«Сиятелнїйший граф, мѣтивий гѣрь.

Не считите ваше сиятельство штоб прозба моя о переміні писаря полкового Шнурчевского простиралась по каким моїм к нему партикулярним недоброхотвом, но единственно к защищенію всѣх тѣх от вашего сиятельства учреждений, кої толко могут составлять в полку доброй порядок. Ибо сей старой ябедник разсверипивши не толь ділаєт во всѣх указних ділах замишательство и виводыт заразу в полку по древнему своему обыкновению, но и в интересах вашего сиятельства по отлучки моеї в Казанский поход дерзал от чрезвычайной своей необузданности ділать великіе препоны, в чем зсылаюсь на Ивана Яковлевича гѣдна Селецкого. А о вишшепрописанном за неисказанную мѣст почту, когда ваше сиятельство изволит приказать виизслѣдовать и что застарѣлое в необузданности состоянїи его не падает ни малѣйшей надежды к исправленію его жизни, когда л[ибо]. А тѣм и болѣе крайняя неспособность к ділам по его должности служит единственно к чувствительному без[...]ству. То есть сїи резоны убѣдили меня искать високой мѣсти от вашего сиятельства и о избавленїи меня и полку моего от такова члѣвика, которой всему обществу в тягость. Всенижайше прошу вашего сиятельства перемінить его с каким заблагоразсудит чином, толко удалитъ от писарской и всѣх полковых чинов должности для возстановленїя в полку моем спокойствїя. А как сего податель хоружий полковий Галінковский, заслугами отца его в сем полку и самым ним продолженными довольно оправдаєт свое достойнство к награжденію, то и вручаю его в високую вашего сиятельства мѣсть нижайше прошу об опредѣленїи его чином полковым писарем, в чем на високую вашего сиятельства мѣсть полагаюс. З особливим високопочитаніем по жизнь мою перебуду

Вашего сиятельства мѣстивого гѣдря всенижайший слуга Александр Якубович.

Ч. 4 февраля [1]775 году. Прилуки.

Коль скоро получил повѣренность от Ивана Яковлева о ділах вашего сиятельства парафиевских, то старался сколко сил моїх доказать мою услугу. Теперь еще смѣнние буличовским грунтам многіе помѣщики и разночинци прѣдают грунта, с которыми кому приказанно будет вступить в торг вашего сиятельства, нижайше прошу чрез сего подателя снабдить резолюціею.

Еще вашего сиятельства нижайше прошу о исключенїи с полку писаря Шнурчевского, как и о високой мѣсти и обіцать мнѣ изволили».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55568. Оригінал).

№ 49

1775, лютого 15 (4). – Прилуки. – Лист прилуцького полковника Олександра Якубовича до графа П.В. Рум'янцева.

«Мѣтивий гѣрь Петр Василиевич.

Податель сего, хоружий полковий Галінковский, бывший в Казанской экспедиции и ранений, отправлен от мене с прозбою к его сиятельству о награжденїи его чином полкового писаря в полк Прилуцкий на мѣсто умершого Шнурчевского, который как мнѣ, так и всему полку чрез своѣ неистовіе діла в тягость.

Я, почитая вас, мѣстивого гѣдря, искони моїм мѣстивцем, осмѣливаюсь трудыть всепокорнѣйшою моею прозбою о учиненїи ему, Галінковскому, в полученїи мѣстивой резолюціи многомощного вашего вспомошествованїя. За что вѣчною моею благодарностию вашему мѣстивому гѣдрю обязан буду быв(...)* всегда з должним почтением вам (?), мѣстивому гѣдрю, всепокорнѣйшей (?) слуга Якубович».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55567. Оригінал).

№ 50

1782, листопада. – Ніжин. – «Доношение» – чолобитна Палажки Розумовської цариці Катерини ІІ.

«Всепресвітлѣйшая державнѣйшая великая государыня императрица всероссийская Екатерина Алексѣевна, самодержица всероссийская государыня всемилостивѣйшая.

Бѣет челом вдовы полковницы Пелагеи Разумовской повѣренный ея Иван Иванов сын Бахтин.

1.

В судѣ генералном не рѣшено діло по аппеляціи войскового товарища Ивана Комашинскаго и жены его на рѣшеніе бывшаго земскаго повѣта Ніженскаго суда о долгѣ тысячи семисот рублей денег умершаго Ніжинскаго полку сотника Алексія Виридарскаго арміи и Ніжинскаго полку полковнику Петру Разумовскому, а по смерти его женѣ его вдовѣ полковницѣ Палагеѣ Разумовской незаплаченных ни от Виридарскаго, ни по смерти его и сынов онаго должника Петра и Александра Виридарских. Они ж, Комашинский, жена его и сыны онаго должника, за неявку свою в онѣй бывшій земскій суд по позыву потеряли річ в том земском судѣ, а в силу законов и в генеральном судѣ аппеляціонной річи имѣть не долженствуют. Но не слушаяся бывшаго земскаго ніжинскаго суда и не платя приговоренных денег, учинили аппеляцію, правами запрещенную.

2.

Для рѣшенїя ж в судѣ генеральном старых діл высочайшим указом положен срок.

И дабы высочайшим вашего императорского величества указом повелено было сию мою челобитную принять в суді генеральном и діло рішити.

Всемилоствійшая государыня прошу вашего императорского величества о сем моем прошении учинить рішение. Писана сия челобитная ноября дня 1782 года. К поданью надлежит в суд генеральный. Писал сим челобитную житель уезда Остерскаго села Суличевки (?) (назва села закреслена – Ю.М., І.Т.) Памфил Астафий Скопич.

1782-го года ноября ___ дня от меня, нижеподписавшейся, дан сей с подписанием моим с приложением герба моего печати и с подписью и печатью прошенного мною персонально свидителя открытый лист его превосходительства господина тайного совітника сенатора и кавалера Николая Ивановича Неплесева повіренному Ивану Бахтину явиться в суді генеральном и просить рішения по незаконной апелляции войскового товарища Ивана Комашинскаго и жены его на рішение бывшего земского ніжинскаго суда по иску моему на них и на сынов умершаго сотника Ніженскаго полку Алексія Виридарскаго о долгі онаго Виридарскаго мні немалой суммы денег и подават ему, Бахтину, с подписью своею прошениа на рішении ж в удовольствии или в неудовольствии подписаться, слагая ему сие повірение на изыскание и утрату.

Дан в Ніжині вышеписанных года, місяца и числа.

К сему открытому листу по персональному прошению ея высококордия гѣтжи полковницы Палагеи Семеновны Разумовской во свидѣтельство руку и печать приложил.

1782-го года ноября __. Сей открытый лист и изображеное в оном повірение от вдовы гѣтжи полковницы Палагеи Семеновны Разумовской в нижнем ніжинском суді персонально явлены, о чем оный суд сим и свидѣтельствуєт.

(ІР НБУВ. Ф. П. № 62989. Оригінал. Запис зверху документа: «Подана 1 декабря 1782 года»).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юрійвна – кандидатка історичних наук, наукова співробітниця Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Tarasenko Inna – Ph.D. in Historical Sciences, Research Fellow at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

Дата подання: 11 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 24 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко, І. Из новых документов до истории Сиверщины XVII–XVIII ст. (часть 24). *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 54–75. DOI: 10.58407/litopis.230107.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2023). Iz novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny XVII–XVIII st. (chastyna 24) [To new documents on the history of the Sivershchyna XVII–XVIII centuries (part 24)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 54–75. DOI: 10.58407/litopis.230107.

УДК 327(091)«1814/189»:930:929Надлер

Сергій Лиман

ВІДЕНЬСКА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ КАРЛОВИЧА НАДЛЕРА (1840–1894)

DOI: 10.58407/litopis.230108

© С. Лиман, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0371-7181>

Віденську систему міжнародних відносин досліджували вже її сучасники, серед яких особлива роль належить професору Імператорського Харківського університету Василю Карловичу Надлеру. **Метою та науковою новизною** статті є всебічний аналіз наукових робіт В. Надлера, які безпосередньо були присвячені вивченню історичних причин створення Віденської системи міжнародних відносин, її особливостей та значення, ролі відомих особистостей у тривалому переговорному процесі, що дозволив створити постнаполеонівський міжнародний порядок. **Методи**, які застосовувалися для досягнення мети дослідження: історико-порівняльний аналіз, систематизація та узагальнення, ретроспективний метод. **Висновки**. У статті доведено, що крім книги «Меттерніх та європейська реакція» (1882) аналізу Віденської системи міжнародних відносин В. Надлер частково присвятив багатомну монографію «Імператор Олександр I та ідея Священного Союзу». Хоча відмінності зовнішньополітичних планів Олександра I від імперської політики Меттерніха В. Надлер виклав дещо тенденційно, проте він у найкращих прогресивних традиціях сучасної йому історіографії намагався не перебільшувати ролі особистості в історії. Утім, для позначення нового міжнародного порядку В. Надлер зазвичай використовував назву «політична система Меттерніха», що вказувало на надзвичайно важливе значення австрійського міністра як організатора Віденського конгресу, гаранта виконання його рішень, головного ініціатора боротьби з будь-яким інакше думством у європейських країнах. У викладі В. Надлера Віденський міжнародний порядок спочатку розвивався саме в тому реакційному напрямку, який позначив Меттерніх, а справжнього удару «системі Меттерніха» завдала Грецька революція та Адріанопольський мирний договір 1829 р., що підтвердив автономію Греції.

Ключові слова: Віденська система міжнародних відносин, В.К. Надлер, Клеменс фон Меттерніх, зовнішня політика, дипломатія, Віденський конгрес, Священний Союз.

Постановка проблеми. Віденська система міжнародних відносин, що виникла на руїнах імперії Наполеона – унікальне явище всесвітньої історії. Вона проіснувала майже століття (1815–1914 рр.), створила на континенті баланс сил та політичну рівновагу, демонструвала свою стійкість в умовах різних викликів, а в роботі Віденського конгресу та формуванні його договірної бази брали участь правителі та дипломати всіх європейських християнських держав. В історіографії неодноразово звертали увагу на те, що ця система була добою «відносного миру»¹, вона побудувала принципово нові, в порівнянні з попередніми періодами, підходи відносин між європейськими країнами, які по суті можуть вважатися ціннісними підвалинами міжнародних відносин сучасного типу², більш гармонійні міждержавні відносини цієї системи дозволяють використовувати термін «Європейський концерт»³, а сам Віденський конгрес є «прообразом єдиної Європи»⁴, головною подією в історії дипломатії, яка змінила підхід до дипломатичної практики з двосторонньої

¹ Gervas S. What was the Congress of Vienna? 2014. Vol. 64. Is. 9. *History Today*. URL: <https://www.historytoday.com/archive/what-was-congress-vienna>.

² Дудко І.Д. Віденська система міжнародних відносин з погляду постнаполеонівських і постбіполярних часів. 2013. С. 44. *IRKNEU*. URL: <http://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/28884>.

³ Black J. A History of Diplomacy. London: Reaktion Books, 2010. P. 5.

⁴ Ціватий В.Г. Європейське відлуння і дороговкази Віденського конгресу: інституціональна та політико-дипломатичні витоки Європейського союзу (теоретико-методологічний аспект). *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2016. Вип. 15. С. 167.

на багатосторонню⁵. Дослідження обставин виникнення Віденської системи міжнародних відносин та її особливостей здійснювали вже її сучасники. Серед учених України в XIX ст. цю тему активно вивчав професор Імператорського Харківського університету В. Надлер (1840–1894). Проте справжній внесок Надлера в дослідження Віденської системи міжнародних відносин дотепер залишався поза науковими інтересами як вітчизняних, так і зарубіжних авторів.

Аналіз публікацій за темою. У вітчизняній історичній науці В. Надлер найперше відомий як багатогранний фахівець та добрий адміністратор⁶, представник передової позитивістської історіософії⁷, дослідник західноєвропейського, слов'янського, арабського середньовіччя⁸. Ще його учень В. Бузескул вказував на цю багатовекторність наукових інтересів В. Надлера⁹. Проте він і всі наступні дослідники різних граней творчої спадщини В. Надлера не робили спроб висвітлити здійснене Надлером дослідження особливостей Віденської системи міжнародних відносин та діяльності дипломатів провідних країн, хоча в бібліографічних покажчиках завжди були доступними для ознайомлення монографії В. Надлера «Олександр I та ідея Священного Союзу» й «Меттерніх і європейська реакція». Зробимо припущення, що існує сумна та не зовсім об'єктивна історіографічна традиція приписувати першій із цих робіт «тенденційність»¹⁰, хоча занадто критичні зауваження відомого сучасника В. Надлера історика П. Мілюкова найперше стосувалися зображення подій не 1815-го, а 1812 р.; саме концепція Вітчизняної війни дозволила автору рецензії назвати один із томів зазначеної монографії «історичним вінегретом»¹¹. Друга монографія В. Надлера не зазнала такої критики¹², історіографи іноді лише стисло констатували: «найбільшу популярність здобула його науково-популярна книга “Меттерніх і європейська реакція”»¹³, хоча насправді до жанру науково-популярної літератури вона не належала. Незважаючи на те, що книга була присвячена не правителю Російської імперії, а найвідомішому зарубіжному дипломату, на жаль, за кордоном ця монографія невідома. Наприклад, Енно Е. Крейсе свого часу писав, згадуючи зовсім інші прізвища фахівців: «Багатообіцяючий початок вивчення Меттерніха було покладено наприкінці XIX ст., коли було відкрито європейські архіви того періоду. Це дало можливість таким неупередженим вченим, як Адольф Беер, Едуард Вертхаймер, Август Фурнір, Вільгельм Онкен та Федір фон Демеліч, створити монографії та опублікувати документи, які залишаються досі основою дослідницької роботи з цієї теми»¹⁴. Наполягаємо: в цьому списку має бути й прізвище В. Надлера, що й буде доведено в нашій статті.

Зважаючи на вищевказане, *мета* нашого дослідження полягає у всебічному аналізі наукових робіт В. Надлера, які безпосередньо були присвячені вивченню історичних причин створення Віденської системи міжнародних відносин, її особливостей та значення, ролі відомих особистостей у тривалому переговорному процесі, що дозволив створити постнаполеонівський міжнародний порядок.

⁵ Marleku A., Emini A. The Role of Congress of Vienna in the Emergence of Multilateralism. 2016. Vol. 9. № 1. *Acta Universitatis Danubius. Relationes Internationales*. URL: <https://journals.univ-danubius.ro/index.php/internationalis/article/view/3349/3545>.

⁶ Лиман С.І. З історії німецької діаспори в Харкові у XIX ст.: проф. В.К. Надлер. *Схід–Захід*. Харків, 1999. Вип. 2. С. 131–146; *Каплин А.Д. В.К. Надлер – «историк-повествователь», историк-труженик. Віра і розум*. 2003. № 4. С. 333–336; Гончарук Т.Г., Новікова Л.В. Надлер Василь Карлович. *Професори Одеського (Новоросійського) університету*. Біографічний словник. Вид. друге, допов. Одеса, 2005. Т. 3: К–П. С. 367–370.

⁷ Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). 2-е вид., доп. та переробл. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2013. С. 294.

⁸ Копилов С.А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання трет. XVII – поч. XX ст.). Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. С. 245–247, 280; Лиман С.І. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая пол. 1880-х гг.). Харьков: ХГАК. С. 239–241, 369–370, 575; Чувпило Л.А. Востоковедение в Харьковском университете (1805–1917 гг.): дисс. канд. ист. наук. Харьков: ХНУ, 2002. С. 131–134.

⁹ Бузескул В.П. Всеобщая история и её представители в России в XIX – начале XX вв. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1929. Ч. 1. С. 125–129.

¹⁰ Вязигин А.С. Надлер Василий Карлович. *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905)*. Харьков, 1908. С. 307.

¹¹ Милоков П.Н. Новый историк 1812 г. *Русская мысль*. 1887. № 2. С. 150.

¹² Напр.: О.Є. Буднікова констатує наявність розбіжностей між В.К. Надлером, що негативно ставився до особистих і професійних якостей К. Меттерніха, і О.Д. Градовським, який вважав його обдарованим дипломатом. Див.: Буднікова О.Є. Взгляды и деятельность К. Меттерниха в контексте австрийского консерватизма; автореф. дисс. канд. ист. наук. Курек, 2007. С. 15.

¹³ Козлитин В.Д., Кунденко С.П., Пахомов В.Ф., Страшнюк С.Ю., Чувпило А.А. Изучение новой и новейшей истории зарубежных стран в Харьковском университете (1805–1990). *Вестник Харьковского университета*. Сер.: История. Харків, 1991. Вип. 24. № 357. С. 94.

¹⁴ Крейсе Э.Э. Политика Меттерниха. Германия в противоборстве с Наполеоном. 1799–1814. Москва: Центрполиграф, 2002. 383 с. URL: <https://www.litres.ru/enno-kreye/politika-metterniha-germaniya-v-protivoborstve-s-napoleonom-1799-chitat-onlayn/>.

Виклад основного матеріалу. Нашадок німецьких емігрантів Василь Карлович Надлер народився у 1840 р. в Харкові, в сім'ї провізора¹⁵. В дитячі роки він виховувався в приватному пансіоні Цобеля, а в 1857 р. обрав для свого навчання історико-філологічний факультет Харківського університету. Коло наукових інтересів майбутнього вченого сформувалося під впливом його учителя, професора кафедри загальної історії М.Н. Петрова, а також відомого славіста П.О. Лавровського¹⁶.

Після закінчення в 1862 р. університету В. Надлера залишили на кафедрі загальної історії для підготовки до професорського звання. Він готував магістерську дисертацію «Причини й перші прояви опозиції католицизму в Чехії й Західній Європі в кінці XIV та на початку XV ст.», яку захистив у 1864 р. Це дозволило В. Надлеру отримати посаду доцента кафедри загальної історії Харківського університету¹⁷. У 1867 р. він захистив докторську дисертацію «Адальтберт Бременський – правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV». У наступному 1868 р. він став екстраординарним, рік по тому – ординарним, а в 1890 р. – заслуженим професором¹⁸.

В. Надлер виявився й добрим адміністратором. Протягом 1869–1875 рр. він був секретарем, із 1875 по 1891 рр. – деканом історико-філологічного факультету Харківського університету¹⁹, а в 1877 р. – першим головою Харківського історико-філологічного товариства²⁰. В. Надлер очолював історико-філологічний факультет й у Новоросійському (Одеському) університеті, до якого перейшов у 1891 р.²¹ У 1893 р. він виконував обов'язки ректора цього університету²².

В. Надлер читав курси з різних розділів всесвітньої історії, і, за твердженнями його сучасників, був блискучим лектором²³. Хоча головним предметом його викладання залишалася історія середніх віків²⁴, у різні роки В. Надлер викладав також римську, російську, новітню історію (XIX ст.)²⁵. Ця тенденція збереглася й після його переходу до Новоросійського університету²⁶.

Якщо в 1860-ті рр. наукові інтереси В. Надлера головним чином були пов'язані з дослідженнями різних аспектів доби середньовіччя, з 1880-х рр. учений зосередився на вивченні міжнародних відносин першої чверті XIX ст. На наш погляд, це було своєрідною відповіддю В. Надлера на гострі та актуальні події в сучасній йому Європі, коли на очах тих, хто ще зберігав надію на життєздатність Союзу трьох імператорів, уже створювався Троїстий Союз Німеччини, Австро-Угорщини й Італії, а Франція та Російська імперія заради збереження політичної рівноваги Віденської системи робили впевнені кроки назустріч одна одній. Витоки цієї Віденської системи не могли не цікавити В. Надлера, який, як вже зазначалося вище, викладав разом із середньовічною історією також й історію XIX ст.

В. Надлер у двох монографіях досліджував причини й сам процес створення Віденської системи міжнародних відносин, роль у ньому відомих персоналій. Одна з них – «Імператор Олександр I та ідея Священного Союзу»²⁷, інша – «Меттерних та європейська ре-

¹⁵ Вязигин А.С. Надлер Василий Карлович... С. 282.

¹⁶ Митряев А.И. Надлер Василий Карлович. *Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь*. Москва: Наука, 1979. С. 247.

¹⁷ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 45. Оп. 8 (1894). Спр. 16. Формулярний список о службе заслуженного ординарного профессора императорского Новороссийского университета В.К. Надлера (копия). Арк. 64 зв.–66.

¹⁸ Там само. Арк. 65 зв.–66, 71 зв.–72.

¹⁹ Извлечение из отчёта о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1875 г. *Записки императорского Харьковского университета*. 1876. Т. 1. С. 2; Протокол заседаний Совета [Харьковского] университета 21 сентября, 12 октября 1878 г. *Записки императорского Харьковского университета*. 1878. Т. 4 (1879). С. 100.

²⁰ Приложения к отчёту о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1877 г. *Записки императорского Харьковского университета*. 1878. Т. 1 (1879). С. II.

²¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 8 (1894). Спр. 16. Формулярный список о службе заслуженного ординарного профессора императорского Новороссийского университета В.К. Надлера (копия). Арк. 71 зв.–72.

²² Там само. Арк. 73 зв.

²³ Бузескул В.П. Из истории Харьковского университета второй пол. 70-х гг. *Научные записки научно-дослідницької кафедри історії української культури*. Харків, 1927. № 6. С. 2–3; Вязигин А.С. Воспоминания о В.К. Надлере (некролог). *Харьковские губернские ведомости*. 1894. № 86.

²⁴ Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1871–1872 уч. г. Харьков: В университетск. тип-и, 1871. С. 3; Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1880–1881 уч. г. Харьков: В университетск. тип-и, 1880. С. 5.

²⁵ Вязигин А.С. Надлер Василий Карлович... С. 284.

²⁶ Гончарук Т.Г., Новікова Л.В. Надлер Василь Карлович... С. 368–369.

²⁷ Кожен том цієї монографії В.К. Надлер починав із присвяти Спадкоємцю – майбутньому імператору Миколі II: «С Высочайшего Соизволения Его Императорскому Высочеству Государю Наследнику Цесаревичу Великому Князю Николаю Александровичу всеподданейше посвящает автор». Як свідчить архівний «Формулярний список про службу», «Государь Император (Олександр III – С.Л.)» у 1886 р. прийняв екземпляр другого тому «Імператор Олександр I та ідея Священного Союзу» і «зблаговолив подякувати йому (В. К. Надлеру – С.Л.) за дарування цього видання». Так само відповіли на «дарування» харківського професора імператриця Марія Федорівна та Спадкоємець Микола Олександрович. Див.: ДАХО. Ф. 45. Оп. 8 (1894). Спр. 16. Формулярный список о служ-

акція». Харківський дослідник використав для їх написання широке коло письмових джерел, найперше – тексти міжнародних угод, дипломатичне листування, мемуари відомих державних діячів, зокрема мемуари К. Меттерніха²⁸.

Термін «система» В. Надлер постійно викривав для позначення того міжнародного порядку, що склався внаслідок Віденського конгресу 1814–1815 рр. При цьому харківський дослідник не вживав для позначення нової системи міжнародних відносин назву «Віденська», під якою вона відома всім сучасним дослідникам. В одних випадках він називав її «системою стабілізму», в інших – системою «нерухомості», у третіх – «австрійською системою», але найчастіше – «політичною системою Меттерніха»²⁹. У такий спосіб вчений вказував на особливу роль, яка належала у її створенні головному організатору Віденського конгресу. Термін «система Меттерніха» знайомий і сучасній науці³⁰, проте, наприклад, О. Буднікова вважає цією системою не міжнародний порядок, а політичні принципи Меттерніха як головного ідеолога та прибічника політики консерватизму³¹.

Незалежно від реальної ролі, яку відіграв К. Меттерніх як один із авторів Віденської системи, у двох фундаментальних монографіях В. Надлер надав австрійському міністру характеристики, які певним чином відрізнялися одна від одної. З одного боку, дослідник визнавав Меттерніха «видатним» державним діячем, послідовним керівником європейської реакції³². В іншому – всупереч історіографічній традиції, яка наголошує на винятково важливому значенні Меттерніха на Віденському конгресі, В. Надлер дав йому критичну характеристику: «приписуючи собі успіхи та результати, досягнуті іншими», Меттерніх «був лише брехуном і фанфароном», вирізнявся «надзвичайною легковажністю», виявляв «нищість», «займався серйозними справами лише мимохідь та уривками» і навіть ніколи не належав «до німецьких патріотів»³³. Такому «безпринципному» діячу В. Надлер протипоставив російського імператора Олександра I, який зображався як «великодушний визволитель Європи», талановитий політик і адміністратор, сповнений духом «істинної християнської любові та неупередженого миролюбства»³⁴. Але висока оцінка, дана В. Надлером значенню всієї державної, зокрема зовнішньополітичної, діяльності Олександра I не завадила йому визнати, що на Віденському конгресі «першу роль» грав французький міністр Ш. Талейран³⁵. Ця теза знайшла остаточне підтвердження й у сучасній науці³⁶.

Утім, В. Надлер належав до тих учених, які не перебільшували роль особистості в історії. Він відкидав думку, ніби «народи – це іграшки великих світу цього»³⁷. Ось чому В. Надлер вважав, що ні Меттерніх, ні інша особистість не є джерелом «нового могутнього потоку, що поніс за собою все європейське суспільство в момент закінчення війни за визволення», а той «загальний настрій», який охопив тоді це суспільство³⁸. В. Надлер не вживав термін «громадська думка», але вважав, що найвпливовіші політики – сучасники створення Віденської системи – багато в чому були виразниками цієї громадської думки Європи.

Саме в таких історичних умовах К. Меттерніх став «керівником нової політичної системи», хоча австрійський міністр, за висловом В. Надлера, «не був сліпим поборником старих дореволюційних принципів, а скоріше вихованцем наполеонівської епохи»³⁹. Із наполеонівської епохи Меттерніх, на думку дослідника, виніс «ту глибоку зневагу до народів та їх прагнень, ту ненависть до ідеології, ту неповагу до історичних прав націй, установ та осіб, якими вирізнявся він все своє життя»; ось чому поширену в науці думку про те, що Віденська система міжнародних відносин мала відновити в правах династії Європи

бе заслуженного ординарного професора імператорського Новоросійського університету В.К. Надлера (копія). Арк. 70 зв.

²⁸ *Memoires, documents et ecrits divers, laisses par le prince de Metternich, chancelier de cour et d'etat, publies par son fils, le prince Richard de Metternich*. Paris: E. Plon&Cie, 1881. 8 vol.

²⁹ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция. Харьков: В университетск. тип-и, 1882. С. XIII, XIV, XV, 40, 70, 135, 151, 169, 208.

³⁰ Напр.: Є.П. Кудрявцева визнає, що Віденська система міжнародних відносин часто називається в історіографії «системою Меттерніха». Див.: Кудрявцева Е.П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде. *Вестник МГИМО-Университета*. 2019. № 1 (64). С. 47.

³¹ Буднікова О.Е. Взгляды и деятельность К. Меттерниха в контексте австрийского консерватизма; автореф. дисс. канд. ист. наук. Курск, 2007. С. 21.

³² Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 6.

³³ Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза. Рига: Издание книгопродавца Н. Киммеля, 1892. Т. 5. С. 365, 420, 602, 641.

³⁴ Там само. С. 355, 356, 457.

³⁵ Там само. С. 364–365, 402.

³⁶ Хижняк И.А. Системы международных отношений в истории Нового времени. Київ: Освіта України, 2011. С. 97.

³⁷ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 5.

³⁸ Там само. С. 6.

³⁹ Там само. С. 9, 10.

та старі дореволюційні порядки В. Надлер вважає «абсолютно безпідставною»⁴⁰. Хоча Віденський конгрес справді відновив багато держав і династії⁴¹, загалом «про повагу до історичних прав володарів, станів і народів у Відні не йшлося»⁴².

Для обґрунтування своєї тези дослідник представив повну картину тих значних територіальних змін, які відбулися згідно з рішеннями Віденського конгресу⁴³: Італія знову була роздроблена після короткого періоду об'єднання за Наполеона, а у Німеччині «старе право та інтереси населення» були розтоптані «ще рішучіше й нахабніше»⁴⁴. Ці та багато інших змін мали підтвердити думку харківського вченого про те, що, хоча Віденська система мала встановити «на міцних підставах рівновагу сил у Європі» та гарантувати її на завжди «від нових завойовницьких прагнень Франції», загалом Віденський конгрес дотримувався цієї мети «суто зовнішнім чином», порушував «природні інтереси і священні права», «кроїв на власний розсуд країни, розривав національності, поєднував непослужане і роз'єднував те, що було пов'язане самою природою»⁴⁵. Така критична оцінка традиційних у європейській науці уявлень про підсумки Віденського конгресу та значення нової системи міжнародних відносин доповнювалася вміло описаною В. Надлером картиною внутрішньої реакції в кожній європейській країні. Подібно описував ці явища та роль у них Меттерніха Х. Инсаров (Раковський) – автор другої за часом в Російській імперії окремої книги, цілком присвяченої діяльності австрійського міністра⁴⁶.

В. Надлер не заперечував, що після катастрофи Наполеона, в Європі настала реакція, але вважав «легендою», а не історичною істиною поширену думку про те, ніби ініціаторами реакції були монархи антинаполеонівської коаліції, їхні міністри та оточення⁴⁷. Ці твердження про всеохопну реакцію дещо дисонують із твердженнями деяких сучасних авторів про те, що «попри переважний консерватизм політичної еліти, задіяної до формування Віденської системи міжнародних відносин, остання не стала стримуючим чинником ліберальних тенденцій, які набирали обертів у Європі»⁴⁸.

Священний Союз, створений за ініціативою Олександра I для підтримки Віденської системи Меттерніха. В. Надлер вважав цілком закономірним явищем за тих історичних умов, за яких він постав та існував; він мав важливе практичне значення для Європи, «послужив моральною основою того міцного політичного зв'язку, де зберігалися протягом трьох десятиліть мир і злагода серед європейських держав»⁴⁹. Те, що в історіографії Віденська система міжнародних відносин найчастіше ототожнюється із системою Священного Союзу, вказують й сучасні дослідники⁵⁰.

Важливими питаннями, які В. Надлер намагався вирішити, були питання про те, коли саме та під чий впливом у Олександра I виникла ідея Священного Союзу й як до цієї ідеї ставився Меттерніх. На думку В. Надлера, імператор «прийшов до своїх ідей цілком самостійно», а сама ідея дозріла остаточно у Відні й була висловлена офіційно наприкінці 1814 р.⁵¹ Його послання до правителів Австрії, Пруссії та Англії від 31 грудня 1814 р. мало на меті «зміцнити взаємні відносини між державами», «завершити справу внутрішнього умиротворення», оскільки імператор «припускав, що міжнародні відносини, як і внутрішня політика держав, повинні керуватися одними й тими само принципами євангельської любові та братерства»⁵². Подібно трактує підходи Олександра I сучасна американська дослідниця С. Гервас, яка вважає, що «російський погляд на мир у Європі виявився найпродуманішим», а «за іронією долі “релігійний” договір Священного Союзу звільнив європейську політику від церковного впливу, зробивши його основним актом світської ери “міжнародних відносин”»⁵³. Згідно з її думкою, Священний Союз «перейнявся ідеєю, натхненною Просвітництвом: ідеєю вічного миру»⁵⁴.

⁴⁰ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 9, 12.

⁴¹ Див.: Акт Венского конгресса. *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 г.* Санкт-Петербург, 1830. Т. 33 (1815–1816). Царствование императора Александра I. № 25863. С. 144–178.

⁴² Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 12.

⁴³ Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза. Т. 5. С. 368, 476–477.

⁴⁴ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 13.

⁴⁵ Там само. С. 12–13.

⁴⁶ Инсаров Х.Г. Князь Меттерних. Его жизнь и политическая деятельность. Санкт-Петербург, 1905. URL: http://az.lib.ru/t/rakowskiy_h_g/text_1905_mettternich.shtml.

⁴⁷ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 4.

⁴⁸ Дудко І.Д. Віденська система міжнародних відносин... С. 47–48.

⁴⁹ Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза. Т. 5. С. 642–643.

⁵⁰ Кудрявцева Е.П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде... С. 46. Порівн.: Додолев М.А. Венский конгресс в историографии XIX и XX вв. Москва: Ин-т всеобщ. истории РАН, 2000. С. 34.

⁵¹ Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза. Т. 5. С. 468–469.

⁵² Там само. С. 458.

⁵³ Ghervas S. What was the Congress of Vienna?...

⁵⁴ Ibid.

Відверта ідеалізація В. Надлером намірів Олександра I виражена в твердженнях історика про те, що імператор «не поєднував з актом Священного Союзу жодних прихованих думок і планів», у тому числі «для придушення законного прагнення народів до розвитку вільних установ»⁵⁵. Цю думку автора спростував подальший перебіг історичних подій, з-поміж іншого позиція Олександра під час революцій в Іспанії та Італії. В. Надлер намагався довести свою думку й власною інтерпретацією тексту Договору про Священний Союз⁵⁶, а також розбором інших документів, у тому числі Циркулярної ноти Олександра I від 25 березня 1816 р., та спочатку критичною позицією Меттерніха⁵⁷. Свій критичний погляд В. Надлер обґрунтовував тим, що Меттерних «як людина невірюща, порожня, легко-важна» «не визнавав жодних ідей і, подібно до Наполеона, ставився з глибокою зневагою до будь-якої ідеології», але при цьому, як ніхто інший, «намагався користуватися нею як знаряддям реакції»⁵⁸. У сучасній історіографії така позиція Меттерніха пояснюється тим, що сам він та його радник Ф. Генц вирішили, ніби «під містичними заявами про мир та братерську любов ховалися войовничі задуми царя»⁵⁹.

В. Надлер відкидав думку про те, що Священний Союз не мав ніякого практичного значення. Навпаки, як доводив харківський дослідник, саме цей союз став «моральною основою того міцного політичного зв'язку, на якому зберігалися протягом трьох десятиліть мир і злагода серед європейських держав»⁶⁰. Утім, навряд чи можна вважати згодою різні погляди лідерів європейських держав на ключові події історії періоду, що розглядається. Тим не менше й у сучасній історіографії фактично подібно до висновків В. Надлера стверджується, що саме «ідеологія Священного союзу лежала в основі Віденської форми існування міжнародних сил»⁶¹.

В. Надлер визнавав: Священний Союз виявився лише тимчасовою формою організації нового міжнародного порядку. Саме так його оцінюють і сучасні дослідники⁶². Однак, якщо «елементи ворожнечі, незгоди та смуту, нарешті, переважили над елементами порядку та миру, то цей сумний факт вказує лише на ту страшну силу, яку має в житті Європи дух, споконвіку ворожий високому і чистим принципам християнства», – вважав він⁶³.

Оскільки «печатка меттерніхівського генія» позначалася на всіх діях Віденського конгресу, а «дух Меттерніха витав над ним»⁶⁴, відповідальність за боротьбу з будь-яким інакодумством у країнах Віденської системи міжнародних відносин В. Надлер не зовсім обґрунтовано приписував одному К. Меттерніху. Як представник науки Російської імперії, що у період написання обох його монографій остаточно стала на шлях контрреформ, В. Надлер дещо тенденційно виклав відмінність зовнішньополітичних планів його країни від імперської політики Меттерніха. Ідеалом Олександра I вчений вважав «мир і спокій Європи», які можуть бути досягнуті «шляхом лагідного, мудрого та прогресивного режиму»⁶⁵. Проте Меттерніх, такий самий ворог будь-якої революції, як і Олександр I, мав «рано чи пізно підпорядкувати собі великодушні, але непрактичні тенденції російського володаря», а останній мав дійти висновку, що «система порядку та спокою» «несумісна з прогресивним політичним розвитком» і може існувати лише за умови «повного панування меттерніхівського режиму»⁶⁶. Натомість сучасні автори вважають, що відносини Австрії та Росії саме завдяки Меттерніху були достатньо міцними, особливо тоді, коли австрійський міністр повністю солідаризувався з іншим російським імператором – Миколою I – заради збереження існуючого ладу та протистояння «демонічній революції»⁶⁷.

Водночас, представляючи науку періоду контрреформ, В. Надлер все таки не шкодував темних фарб і критичних висловів для опису тієї «дикої», «безглуздої», «кровожерної», «божевільної» внутрішньої реакції та «нечуваного деспотизму», які встановилися після рішень Віденського конгресу в Австрії, Німеччині, Італії та Іспанії⁶⁸. Тим самим він визнавав закономірність та неминучість революційних виступів у деяких із цих країн. Зазначимо ще один важливий аспект: хоча Віденську систему міжнародних відносин В. Надлер найчастіше називав «системою Меттерніха», учений все таки цілком об'єктив-

⁵⁵ Надлер В. Император Александр I и идея Священного союза. Т. 5. С. 634.

⁵⁶ Трактат Братского Христианского Союза. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 г. Санкт-Петербург, 1830. Т. 33 (1815–1816). Царствование императора Александра I. № 25943. С. 279–280.

⁵⁷ Надлер В. К. Император Александр I и идея Священного союза. Т. 5. С. 639–640.

⁵⁸ Там само. С. 641.

⁵⁹ Парсамов В.С. Священный союз и его интерпретаторы. Россия и мир в XIX в. 2017. № 4 (97). С. 48.

⁶⁰ Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза. Т. 5. С. 642–643.

⁶¹ Кудрявцева Е.П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде... С. 46.

⁶² Ghervas S. What was the Congress of Vienna?...

⁶³ Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза. Т. 5. С. 643.

⁶⁴ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 11.

⁶⁵ Там само. С. 11.

⁶⁶ Там само. С. 10–11.

⁶⁷ Кудрявцева Е.П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде... С. 48.

⁶⁸ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 37, 42, 45, 52, 56.

но визнавав: «вплив канцлера далеко не був рівномірним у всіх європейських державах»⁶⁹.

У викладі В. Надлера Віденська система міжнародних відносин спочатку розвивалася саме в тому «реакційному» напрямку, який окреслив Меттерніх. Це корелюється з концепціями сучасних дослідників, зокрема П. Рахшміра, який у монографії, присвяченій діяльності австрійського міністра, наголосив: «завдяки дипломатичному мистецтву Меттерніха Австрія почала грати в Європі роль, що перевершувала її реальні можливості»⁷⁰. Панування цієї системи В. Надлер вважав безвідмовним доти, «поки бурбонська реставрація у Франції розвивалася в реакційному напрямку, – поки в Англії панували затяті торі, споконвічні друзі канцлера, – поки, нарешті, Росія та Пруссія покірно дотримувалися його помахів»⁷¹. Реальні та небезпечні виклики цій системі (Іспанська революція 1820–1823 рр., Неаполітанська революція 1820–1821 рр.) стали випробуваннями як для лідерів великих держав, так і для армій деяких із них, кинутих на придушення революцій після Другого конгресу Священного Союзу в Троппау.

Віддамо при цьому належне дослідницькій об'єктивності В. Надлера: він визнавав, що на той час Олександр I «вже остаточно перейшов у табір реакції»⁷². Стосовно цього питання харківський дослідник гостро полемізував із відомим німецьким істориком Г. Гервінусом, який вважав, що на Троппауському конгресі Олександр I виступив рішучим противником інтервенції та змінив рішення лише після отримання звісток про бунт Семенівського полку. «Уся ця розповідь, на нашу думку, не більше ніж легенда», – вказував В. Надлер, який вважав, що протиріччя між Олександром I і Меттерніхом почали згладжуватися вже під час Ахенського конгресу, а в Троппау вони вже були по суті одностайними і разом із Пруссією «проголосили принцип втручання»⁷³.

Незважаючи на існування багатьох спільних інтересів між Австрією та Росією, В. Надлер цілком об'єктивно показав суть протиріч Віденської системи вже у перші роки її існування. Він особливо виокремлював позицію Англії, яка стараннями свого міністра закордонних справ Д. Каннінга дистанціювалася від континентальних держав, насамперед у питанні про військове втручання до країн Південної Європи. Англія на початку 1824 р. «остаточно відійшла від Священного Союзу...», а Д. Каннінг навіть «зрадив» йому, «повів Англію зовсім новим шляхом»⁷⁴. Але справжнього удару Віденській «системі Меттерніха» завдала, на думку В. Надлера, Грецька революція⁷⁵ та Адріанопольський мирний договір 1829 р., який підтвердив автономію Греції⁷⁶. Ця революція в історичних умовах, коли грецьке питання було для Меттерніха «першочерговим» і навіть затьмарювало собою події Іспанської революції⁷⁷, призвела, з одного боку, до перерозподілу політичних сил у Європі, а з іншого – громадська думка представників різних соціальних груп Старого Континенту схилилася до підтримки національно-визвольної боротьби греків. Меттерніх, який тривалий час пригнічував будь-який визвольний рух у Європі, не зміг протидіяти грекам. «Прагнення європейських народів виявилось сильнішим за бажання певних особистостей, – вказував В. Надлер. – Метушлива діяльність Меттерніха тривала ще багато років і після Адріанопольського миру, але ніхто вже не надавав їй такого значення, як раніше»⁷⁸. Однак висновок вченого про те, що меттерніхівська «епоха реакції закінчувалася», оскільки «на грецькому сході загорялася зоря нового кращого життя для старої Європи»⁷⁹, все ж такі є перебільшенням. Наприклад, сучасник В. Надлера, автор науково-популярної статті «Меттерніх», Д. Пісарев вважав, що неспроможність політики Меттерніха виявилася внаслідок розгрому Австрії в австро-італо-французькій війні 1859 р. та об'єднання Італії в 1861 р.⁸⁰

Висновки. Віденська система міжнародних відносин досліджувалася ученими вже в XIX ст., а її створення та перші десятиліття існування зазвичай пов'язувалися з активною діяльністю міністра закордонних справ Австрійської імперії та її канцлера Клеменса фон Меттерніха. Автором першої у вітчизняній історіографії монографії, повністю присвяченої дипломатичній діяльності австрійського міністра, був професор Імператорського Хар-

⁶⁹ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 39.

⁷⁰ Рахшмир П.Ю. Князь Меттерних: человек и политик. Пермь: Изд-во Пермского университета, 2005. С. 243.

⁷¹ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 40.

⁷² Там само. С. 71.

⁷³ Там само. С. 76–77.

⁷⁴ Там само. С. 103, 140, 187.

⁷⁵ Проте, у сучасній історіографії наголошується, що певною перемогою Меттерніха стала відмова Росії підтримати Грецьке повстання в 1821 р. Див.: Кудрявцева Е.П. Два канцлера: Меттерних и нессельроде... С. 52.

⁷⁶ Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С. 224, 229.

⁷⁷ Там само. С. 107.

⁷⁸ Там само. С. 228–229.

⁷⁹ Там само. С. 229.

⁸⁰ Пісарев Д.И. Меттерних. *Писарев Д.И. Сочинения*. Изд. 5. Санкт-Петербург, 1909. Т. 1. С. 579.

ківського університету В. Надлер. Крім книжки «Меттерних та європейська реакція» (1882), аналізу Віденської системи міжнародних відносин він частково присвятив багатотомну монографію «Імператор Олександр I та ідея Священного Союзу». Для позначення цього постаніоналеонівського міжнародного порядку В. Надлер зазвичай використовував назву «політична система Меттерніха», що вказувало на надзвичайно важливе значення австрійського міністра як організатора Віденського конгресу, гаранта виконання його рішень, головного ініціатора боротьби з будь-яким інакодумством у європейських країнах. Хоча в своїй творчості В. Надлер надавав різні оцінки професійним якостям Меттерніха, перш за все саме з його ім'ям харківський дослідник пов'язував загальноєвропейську реакцію. У викладі В. Надлера Віденський міжнародний порядок спочатку розвивався саме в тому реакційному напрямку, який позначив Меттерніх, а справжнього удару «системи Меттерніха» завдала Грецька революція та Адріанопольський мирний договір 1829 р., що підтвердив автономію Греції. Хоча відмінності зовнішньополітичних планів Олександра I від імперської політики Меттерніха В. Надлер виклав дещо тенденційно, проте він у найкращих прогресивних традиціях сучасної йому історіографії намагався не перебільшувати ролі особистості в історії.

References

- Black, J.A. (2010). *History of Diplomacy*. London, England.
- Dudko, I.D. (2013). *Videnska systema mizhnarodnykh vidnosyn z pohliadu postnapoleonivskykh i postbipoliarnykh chasiv* [The Vienna system of international relations from the point of view of post-Napoleonic and post-bipolar times]. Kyiv, Ukraine.
- Ghervas, S. (2014). What was the Congress of Vienna? *History Today*. Vol. 64. Issue 9.
- Kozlitsin, V.D., Kundenko, S.P., Pahomov, V.F., Strashnyuk, S.Yu., Chuvpilo, A.A. (1991). *Izuchenie novov i novevshev istorii zarubezhnykh stran v Harkovskom universitete (1805–1990)* [The study of modern and novads history of foreign countries at Kharkov University (1805–1990)]. *Vestnik Harkovskogo universiteta. Seriya: Istoriya – Bulletin of Kharkov university. Series: History*, 357, P. 83–104.
- Krege, E.E. (2002). *Politika Metterniha. Germaniya v protivoborstve s Napoleonom. 1799–1814* [Metternich's policy. Germany in confrontation with Napoleon. 1799–1814]. Moscow, Russia.
- Marleku, A., Emini, A. (2016). The Role of Congress of Vienna in the Emergence of Multilateralism. *Acta Universitatis Danubius. Relationes Internationales*, 1. Vol. 9.
- Parsamov, V.S. (2017). *Svyaschennyiy soyuz i ego interpretatoryi* [Holy Alliance and its interpreters]. *Rossiya i mir v XIX v. – Russia and world in the XIX c.*, 4 (97), P. 45–60.
- Rahshmir, P.Yu. (2005). *Knyaz Metternih: chelovek i politik* [Prince Metternich: man and politician]. Perm, Russia.

Лиман Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри туристичного бізнесу та країнознавства Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (пл. Свободи, 6, м. Харків, 61022, Україна).

Lyman Serhii – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Tourism Business and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University (6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: s.lyman@karazin.ua

THE VIENNA SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS IN THE WORKS OF VASILY KARLOVICH NADLER (1840–1894)

The Vienna system of international relations was already studied by its contemporaries. among whom Vasily Karlovich Nadler. Professor of the Imperial Kharkov University, occupies a special place. The purpose and scientific novelty of the article is a comprehensive analysis of V.K. Nadler's scientific works, which were devoted to the study of the historical reasons for the creation of the Vienna System of International Relations, its features and significance, the role of famous personalities in the long negotiation process, which allowed the creation of the post-Napoleonic international order. Methods used to achieve the goals of the study: historical and comparative analysis, systematization and generalization, retrospective method. Conclusions. The article shows that V. Nadler, in addition to the book «Metternich and European Reaction» (1882), has partly devoted the monograph «Emperor Alexander I and the Idea of the Holy Alliance» to the analysis of the Vienna system of international relations. Although V. Nadler presented the differences between foreign policy plans of Alexander I and Metternich's imperial policy in a somewhat biased manner, he tried not to exaggerate the role of the individual in history in the best progressive traditions of his contemporary historiography. However, to refer to the new international order, V. Nadler usually used the name «Metternich's political system», which emphasized the extremely important role of the Austrian minister as the organizer of the Vienna Congress, the guarantor of its decisions, and the main initiator of the struggle against any dissent in European countries. In the presentation of V. Nadler, the Vienna international order first was developed precisely in the reactionary direction that Metternich outlined, and

the real blow to the «Metternich system» was dealt by the Greek Revolution and the Adrianople Peace Treaty of 1829, which confirmed the autonomy of Greece.

Key words: *Vienna system of international relations, V.K. Nadler, Clemens von Metternich, foreign policy, diplomacy, Congress of Vienna, the Holy Alliance.*

Дата подання: 18 січня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 лютого 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Лиман, С. Віденська система міжнародних відносин у творчості Василя Карловича Надлера (1840–1894). *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 76–84. DOI: 10.58407/litopis.230108.

Цитування за стандартом APA

Lyman, S. (2023). Videnska systema mizhnarodnykh vidnosyn u tvorchosti Vasylia Karlovycha Nadlera (1840–1894) [The Vienna system of international relations in the works of Vasily Karlovich Nadler (1840–1894)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 76–84. DOI: 10.58407/litopis.230108.

Олександр Асадчев

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО-ПЕДІАТРА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. І.В. ТРОЙЦЬКОГО

DOI: 10.58407/litopis.230109

© О. Асадчев, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6818-9207>

З-поміж великої кількості видатних уродженців Чернігівщини особливе місце посідає постать українського вченого-педіатра кінця ХІХ – початку ХХ ст., доктора медицини, професора, одного із засновників харківської педіатричної школи, Івана Віссаріоновича Троїцького, у біографії якого й дотепер існували білі плями. **Метою** статті є висвітлення періоду дитинства І.В. Троїцького, а також його становлення як вченого-педіатра. **Методологічно** дослідження здійснено на основі біографічного та хронологічного підходу. **Новизна** дослідження полягає в детальному вивченні життя та діяльності І.В. Троїцького за архівними документами, що дало змогу відкрити раніше невідомі сторінки його біографії.

Основним результатом дослідження є уточнення часу народження І.В. Троїцького, встановлення, у якому населеному пункті та в якій сім'ї він народився і виховувався, як отримав початкову освіту. Також було з'ясовано, що навчання в Чернігівській чоловічій гімназії Іван Віссаріонович завершив у 1873 р. із срібною медаллю. Того ж року він вступив до медичного факультету Київського імператорського університету Св. Володимира. Імовірно на його вибір – присвятити життя лікуванню дітей – вплинула велика дитяча смертність, особливо в сільській місцевості. Професор Троїцький був видатним історіографом педіатрії, основоположником вчення про епідемічний паротит. Усе своє життя Іван Віссаріонович присвятив охороні здоров'я матері та дитини. Значна частина його наукової спадщини була присвячена питанням лікування дитячих інфекційних хвороб. Його внесок у розвиток педіатрії в Україні є, безсумнівно, одним із найвагоміших.

Ключові слова: І.В. Троїцький, Радульська єдиновірська церква Покрова Пресвятої Богородиці, Чернігівська чоловіча гімназія, медичний факультет Київського імператорського університету Святого Володимира, медичний факультет Харківського імператорського університету, Міжнародний конгрес педіатрів, епідемічний паротит, інфекційні хвороби, охорона здоров'я матері і дитини.

Згідно з даними, розміщеними в першій редакції Української радянської енциклопедії, Іван Віссаріонович народився 22 жовтня 1854 р. (10 жовтня за старим стилем) на Чернігівщині¹. Деякі ж дослідники вважають, що датою його народження є 23 травня 1856 р. (за старим стилем)².

Достеменно відомо, що Іван Віссаріонович народився у 1854 р. в слободі Радулів Горішньохотівського повіту Чернігівської губернії (нині селище Радулів Чернігівського району Чернігівської області) у родині священнослужителя Радульської єдиновірської церкви Покрова Пресвятої Богородиці Троїцького Віссаріона Олексійовича³ та його дружини Олександри Олексіївни. На жаль, метрична книга Радульської єдиновірської церкви Покрова Пресвятої Богородиці за 1854 р. не зберіглася.

¹ Українська Радянська Енциклопедія: У 12 т. Київ, 1977–1985 / Голов. ред. УРЕ. Вид. 2-ге. 1984. Т. 11. Кн. 1: Стодола–Фітогеографія. С. 356; Українська Радянська Енциклопедія: У 17 т. Київ, 1959–1965 / Голов. ред. УРЕ. 1963. Т. 14. Споживання–Тумак. С. 553.

² Гальчук Т.С. І.В. Троицкий: К истории отечественной педиатрии. Москва: Медицина, 1969. С. 4; Майданник В.Г. Троицкий Иван Виссарионович. Факты известные и неизвестные. Киев: Логос, 2018. С. 5; Микиртичан Г.Л. К 150-летию со дня рождения И.В. Троицкого. *Вопросы современной педиатрии*. 2006. Т. 5. № 6. С. 112–116.

³ 3 грудня 1866 р. Віссаріон Олексійович – настоятель Радульської єдиновірської церкви Покрова Пресвятої Богородиці. Нагороджений у вересні 1867 р. набедреником (див.: *Чернігівські єпархіальні відомості*. 1867. № 18. 15 вересня. Частина офіційна. С. 667), указом Св. Синоду від 30.04.1875 р. – скуфією (див.: *Санкт-Петербургские сенатские ведомости*. 1875. № 104. 30 декабря. Приложение; *Чернігівські єпархіальні відомості*. 1875. № 17. 1 вересня. Частина офіційна. С. 342). Набедреник – складова богослужбового облачення православного священника. Нагороджуються священники за ревну й тривалу службу. Скуфія – головний убір православних духовних осіб усіх ступенів та звань. Являє собою невелику круглу шапочку. З 1797 р. фіолетова оксамитова скуфія дається представникам білого духовенства як нагорода – друга після набедреника.

20 травня 1867 р. в Радулі сталася пожежа, під час якої згоріла будівля церкви з усіма документами⁴. Проте, у сповідній книзі Радульської єдиновірської церкви за 1856 р., що зберіглася в Чернігівській консисторії, йому записано 2 роки.

Іван був другою дитиною в родині. Старша сестра Марія померла, коли Іванові виповнилося 3 роки. Менша сестра Зінаїда, 1856 року народження, здобула освіту і в 1875 р. стала наставницею Радульського начального училища⁵. Менший брат Веніамін, 1860 року народження, здобув юридичну освіту. У 1899 р. він мав чин надвірного радника, працював членом Чернігівського окружного суду по Городнянському повіту⁶.

У 1864 р. І.В. Троїцький вступив до Чернігівської класичної чоловічої гімназії. Навчання в Чернігівській чоловічій гімназії було платним – 15 карбованців на рік. До гімназії приймали дітей у віці 8–10 років, які мали знати Закон Божий, уміти читати та писати під диктовку російською мовою, читати тексти, написані церковно-

слов'янською мовою, виконувати чотири арифметичні дії з цілими числами. Отже, Іван Віссаріонович здобув по-чаткову освіту при Радульській єдиновірській церкві Покрова Пресвятої Богородиці, імовірно, у церковно-парафіяльній школі, яка була влаштована в будинку священника, церковного старости чи псаломщика на виконання указу архієпископа Чернігівського і Ніжинського Філарета (Гумілевського) від 3 серпня 1860 р. 25 серпня цей указ був оголошений в усіх церквах єпархії, згідно з яким в усіх парафіях священники з причтом мали відкрити до 1 жовтня школи для дітей відповідно до правил височайше затверджених для Олонецької єпархії. У разі відсутності окремих приміщень для шкіл, їх мали розмістити в будинках священників або причетників та навчати як хлопчиків, так і дівчат⁷.

І.В. Троїцький проявив себе допитливим та старанним учнем. Навчання в гімназії він закінчив із срібною медаллю у 1873 р.⁸ Того ж року вступив до медичного факультету Київського імператорського університету Святого Володимира⁹. Імовірно, таке рішення було прийняте під впливом того, що у весняно-осінній період 1871–1873 рр. у Чернігові здійснювалися заходи боротьби з епідемією холери¹⁰. Також на його вибір вплинула смерть старшої сестри Марії у п'ятирічному віці.

В університеті він вивчав фізіологію, фармакологію, терапію, хірургію, акушерство, жіночі та дитячі хвороби тощо. У спогадах І.В. Троїцький писав, що йому пощастило слухати лекції: з гістології, ембріології та порівняльної анатомії доктора медицини, ординарного професора¹¹, декана медичного факультету Петра Івановича Перемежжа, із терапії – професора Василя Тимофійовича Покровського, з акушерства та жіночих хвороб – професора Олександра Павловича Матвеева, з дитячих хвороб – доцента Олександра Лукича Ліпського. За успіхи в навчанні на старших курсах університету Іван Віссаріонович отримував спеціальну стипендію «імені її імператорської високості Великої Княгині Марії Олександрівни», доньки імператора Олександра II¹².

⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 127. Оп. 2-6. Спр. 189. Арк. 9.

⁵ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 1970. Арк. 390 зв.

⁶ Календарь Черниговской губернии на 1899 г. Чернигов: Тип. губ. правлен., 1899. Отдел IV. Адрес-календарь. С. 59.

⁷ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 4. Спр. 1371. Арк. 2. Цього року в Чернігівській єпархії були відкриті 759 церковно-парафіяльних шкіл, із яких 645 – у будинках і квартирах священно- і церковнослужителів. При єдиновірських церквах відкрили 8 шкіл, у яких навчалися 56 хлопчиків та 20 дівчат єдиновірців, а також 54 хлопчика та 8 дівчат розкольників. Див.: О распространении грамотности между поселянами Черниговской епархии. *Черниговские епархиальные известия*. 1861. № 3. Часть официальная. С. 124.

⁸ Столетие Черниговской гимназии: 1805–1905. Краткая историческая записка / Сост. Тутолмин М.Т. Чернигов: Тип. губ. правлен., 1906. С. 302, 391, 413, 475.

⁹ Медичний факультет Київського імператорського університету ім. Св. Володимира був заснований у 1840 р. У 1920 р. створено Київський інститут охорони здоров'я, який об'єднав медичний факультет університету ім. Св. Володимира, Жіночий медичний інститут, медичний факультет Українського державного університету. У 1921 р. Київський інститут охорони здоров'я перейменовано у Київську державну медичну академію, яка згодом стала Київським медичним інститутом. Див.: Історія університету / Національний медичний університет ім. О.О. Богомольця. *НМУ*. URL: <http://nmu.ua/zagalni-vidomosti/istoriya/brief-history/>.

¹⁰ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 3. Спр. 14412. Арк. 1; Столетие Черниговской гимназии... С. 412.

¹¹ Ординарний професор обирався Вченою радою університету та призначався куратором університету.

¹² Майданник В.Г. Троїцький Іван Віссаріонович... С. 6, 8, 16.

По закінченню університету з 7 червня по 22 вересня 1878 р. у зв'язку з російсько-турецькою війною І.В. Троїцький служив військовим лікарем запасу в Київському військовому госпіталі. З 16 грудня 1878 по 20 грудня 1881 рр. працював земським лікарем у селі Охрамієвичі Сосницького повіту Чернігівської губернії (нині село у Корюківському районі Чернігівської області). Зіштовхнувшись із жахливим становищем дітей у селі, він обрав боротьбу за їхнє здоров'я справою всього свого майбутнього життя, тобто обрав недостатньо вивчену на той час галузь медицини – педіатрію. За три роки роботи земським лікарем він опублікував у газеті «Врач» п'ять наукових праць з питань педіатрії¹³.

Узимку 1882 р. І.В. Троїцький удосконалював свої знання за кордоном, відвідував лекції в клініках м. Відня (Австро-Угорщина), зокрема, з акушерства – у клініці професора Брауна та педіатрії – у клініці Відерлофера. Одночасно працював у клініці професора А. Монті. Улітку того ж року переїхав до Санкт-Петербурга, де з травня 1882 по листопад 1883 рр. працював у Марійському родопомічному будинку лікарем-екстерном з амбулаторного прийому дітей, а також відвідував лекції у Санкт-Петербурзькій імператорській військово-медичній академії професорів Сергія Петровича Боткіна, В'ячеслава Авксентійовича Манассеїна, Миколи Івановича Бистрова. У цей час під керівництвом В.А. Манассеїна він пише докторську дисертацію¹⁴.

Після успішної здачі докторантських екзаменів 3 грудня 1883 р. у Санкт-Петербурзькій військово-медичній академії І.В. Троїцький блискуче захистив дисертацію на тему «Материалы к учению об эпидемическом перипаротите» та був удостоєний ступеня доктора медицини¹⁵.

Улітку 1884 р. він повертається до Києва, де із січня 1885 р. по червень 1890 р. працює ординатором Києво-Кирилівських богоугодних закладів та лікарем-консультантом у Подільському денному притулку покинутих дітей (1887–1900).

У вересні 1885 р. І.В. Троїцький починає займатися викладацькою діяльністю. Його запросили читати лекції та вести практичні заняття у Київському університеті Св. Володимира у якості позаштатного приват-доцента без оплати. У січні 1886 р. його затвердили приват-доцентом медичного факультету університету, у якому він читав лекції до травня 1903 р. Під час літніх канікул 1886–1888 рр. удосконалював знання в дитячих лікарнях Санкт-Петербурга, Москви, Берна (Швейцарія) та Австро-Угорщини¹⁶.

У грудні 1902 р. І.В. Троїцького було запрошено до медичного факультету Харківського імператорського університету, у березні 1903 р. його обрано професором кафедри дитячих хвороб університету, 6 червня 1903 р. – затверджено екстраординарним, а у 1908 р. – ординарним професором кафедри, яку він очолював до 1919 р.¹⁷

Під час роботи на кафедрі заснував та очолював наукову раду. Порушив питання про організацію дитячих стаціонарів, відповідної клінічної підготовки медичних кадрів. Він доклав чимало зусиль для заснування клініки дитячих хвороб Харківського університету, завдяки його клопотанням були зібрані кошти на будівництво приміщення для клініки, яку було відкрито у 1922 р., коли він уже працював у Катеринославі.

Восени 1919 р. І.В. Троїцький очолює тільки-но засновану кафедру дитячих хвороб на медичному факультеті Катеринославського університету, на базі якого був утворений медичний інститут, а з вересня 1920 р. – медична академія (нині Державний заклад «Дніпропетровська медична академія Міністерства охорони здоров'я України»). Кафедрою І.В. Троїцький керував до своєї смерті, а також виконував обов'язки директора Катеринославської дитячої клініки при медичній академії¹⁸.

Іван Віссаріонович багато років, окрім напруженої викладацької роботи, здійснював велику громадську та просвітницьку діяльність. Він заснував низку благодійних організацій для дітей, докладав зусиль щодо створення дитячих садків і санаторіїв. Так, у 1888 р. ініціював відкриття у Києві денних притулків для дітей робітничого класу, у 1891 р. заснував благодійне «Общество подаяния помощи больным детям в г. Киеве». З 1896 по 1903 рр. керував створенням дитячих літніх санаторіїв у Києві та Київській губернії.

На початку 1900 р. І.В. Троїцький ініціював створення Київського товариства дитячих лікарів та був його першим головою до 26 жовтня 1903 р.¹⁹ У березні 1902 р. став одним із засновників «Киевского общества содействия воспитанию и защите детей», яке того ж року заснувало перший у Києві зразковий народний дитячий садок.

¹³ Там само. С. 18, 20.

¹⁴ Там само. С. 23, 33.

¹⁵ Там само. С. 34.

¹⁶ Там сам. С. 47–48.

¹⁷ Там само. С. 91.

¹⁸ Майданник В.Г. Троїцький Іван Віссаріонов... С. 122.; Список медицинских врачей СССР на 1 января 1924 г. Москва: Народн. комиссариат здравоохран. Р.С.Ф.С.Р., 1925. С. 697.

¹⁹ Майданник В.Г. Троїцький Іван Віссаріонович... С. 68.

Після переїзду до Харкова створив: у 1906 р. Харківське міське відділення «Союза борьбы с детской смертностью в России» та довгий час очолював його, у 1912 р. – міське товариство педіатрів. Завдяки його наполегливості та беззаперечному міжнародному авторитету в колах педіатрів було створено також Міжнародне товариство дитячих лікарів.

Він домігся відкриття у 1893 р. в Києві, а у 1907 р. в Харкові закладів під назвою «Крапля молока», де видавали стерилізоване коров'яче молоко та харчові суміші дітям, які були на штучному вигодовуванні, «імушим за гроші, бідним – безкоштовно». Ці заклади стали прообразом майбутніх дитячих консультацій, яких було багато організовано за радянських часів.

Професор І.В. Троїцький був ініціатором і співорганізатором 1-го Всеросійського з'їзду дитячих лікарів у Петербурзі (грудень 1912 р.), на якому був обраний почесним головою та членом ради Всеросійського товариства дитячих лікарів.

Видатна роль належала йому в організації та підготовці 1-го Міжнародного конгресу педіатрів у Парижі (жовтень 1912 р.). Дорогою до Франції він серйозно занедужав і змушений був повернутися. Однак з'їзд надіслав йому тепле вітання з визнанням його заслуг. Він широко представляв вітчизняну науку за кордоном, брав активну участь, виступаючи з доповідями, у міжнародних медичних конгресах, що відбувалися у Римі (1894), Парижі (1900), Мадриді (1903), Лісабоні (1906). Підтримував постійні зв'язки з міжнародною медичною спільнотою.

Професор Троїцький І.В. був талановитим, високоосвіченим ученим-педіатром та надзвичайно високоосередованою людиною, досконало знав 14 мов. Його перу належать понад 150 наукових праць, у тому числі декілька посібників з питань фармакології дитячого віку, антенатальної профілактики²⁰, дитячої та шкільної гігієни, фізичної культури, монографій з історії медицини, зокрема, «Жан-Жак Руссо перед судом педіатрії ХХ века» тощо. Він обґрунтовував залежність стану здоров'я та структури захворювань дитини від комплексу факторів, що діють на різних етапах її розвитку, починаючи з внутрішньоматеринського періоду.

Значна частина наукової спадщини Івана Віссаріоновича була присвячена питанням боротьби з дитячими інфекційними хворобами (кір, скарлатина, дифтерія). Він був палким прихильником і пропагандистом профілактичного напрямку в педіатрії, зокрема, наголошував на необхідності здійснення заходів на рівні держави щодо охорони здоров'я матері і дитини, приділяв значну увагу шкільній гігієні, вимагав введення в навчальних закладах посади шкільного лікаря.

Професор І.В. Троїцького вважають основоположником вчення про епідемічний паротит. Він був видатним історіографом педіатрії. Життя Івана Віссаріоновича Троїцького – яскравий приклад самовідданого служіння своїй справі, своєму народу. Він присвятив його боротьбі за здоров'я і добробут матері та дитини. Його найвідоміші праці «Курс лекцій по болезням детского возраста» (1887, 1889), «Учение о детских болезнях» (1908, охоплює період понад дві тисячі років), «Гигиена детского возраста» (1912) стали першими в Україні вітчизняними підручниками з педіатрії, у яких він підкреслював значну роль навколишнього середовища, гігієни, умов харчування, фізичного виховання дітей для їх нормального розвитку. Його наукові праці друкувалися у «Київських университетских известиях», «Записках Харьковского университета», «Русском архиве», газетах «Врач», «Русский врач», «Медицинское обозрение», «Русская медицина» та іноземних медичних періодичних виданнях. Професор Троїцький широко відомий своїми науковими працями не тільки в Україні, але й за кордоном.

Помер Іван Віссаріонович 17(18) березня 1923 р. у Катеринославі (нині місто Дніпро)²¹.

²⁰ Антенатальна профілактика – вплив на організм дитини до її народження через організм матері.

²¹ Використані джерела: Вчені Харківського державного медичного університету: 1805–2005 / Харків. держ. мед. ун-т; ред. А.Я. Циганенко. Харків: «Легат, лтд», 2002. С. 84–85; Русская интеллигенция. Автобиографии и библиографические документы в собрании С.А. Венгеров: Аннот. указ.: В 2 т. Санкт-Петербург, 2001–2010 / РАН, Ин-т рус. лит. (Пушк. дом); ред. В.А. Мысляков. Санкт-Петербург: Наука, 2010. Т. 2: М–Я. С. 476; Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. Париж–Нью-Йорк: Молоде життя, 1980. Т. 9. Перевид. в Україні. Львів: [б.в.], 2000. С. 3262; Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Доп. Т. II-А: Пруссия–Фома. Санкт-Петербург: Тип-я АО «Брокгауз–Эфрон», 1907. С. 779; Історія кафедри педіатрії. Харківський нац. ун-т ім. В. Каразіна. Медичний факультет. URL: <http://medicine.karazin.ua/departments/kafedra-pediatric/Istoriya-kafedri-pediatric/>; Биографический словарь профессоров Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. проф. Н.П. Скворцова и Д.И. Багалея. Харьков: Тип-я «Печатное дело», 1905–1906. С. 207.

so established that Ivan Vissarionovych finished his studies at the Chernihiv Male Gymnasium in 1873 with a silver medal. In the same year he entered the medical faculty of the Kyiv St. Volodymyr Imperial University. Probably his choice to devote his life to the treatment of children was influenced by the high infant mortality rate, especially in rural areas. Professor Troitsky was the founder of the doctrine of epidemic mumps and an outstanding historiographer of pediatrics. Ivan Vissarionovich devoted his entire life to the protection of maternal and child health. Much of Ivan Vissarionovich's scientific heritage was devoted to the treatment of childhood infectious diseases. His contribution to the development of pediatrics in Ukraine is undoubtedly one of the most important.

Key words: I.V. Troitsky, Radulsk Single Faith Church of the Intercession of the Holy Virgin, Chernihiv Men's Gymnasium, Medical Faculty of Kyiv St. Volodymyr Imperial University, Medical Faculty of Kharkiv Imperial University, International Congress of Pediatricians, epidemic mumps, infectious diseases, maternal and child health care.

Дата подання: 4 січня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 10 лютого 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Асадчев, О. До 100-річчя з дня смерті видатного вченого-педіатра кінця XIX – початку XX ст. І.В. Троїцького. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 85–90. DOI: 10.58407/litopis.230109.

Цитування за стандартом APA

Asadchev, O. (2023). Do 100-richchia z dnia smerti vydatnoho vchenoho-pediatra kintsia XIX – pochatku XX st. I.V. Troitskoho [To the 100th anniversary of the death outstanding pediatric scientist of the end of the XIX and the beginning of the XX c. I.V. Troitsky]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 85–90. DOI: 10.58407/litopis.230109.

Оксана Капралюк

ГАЛУЗЕВІ ДРУКОВАНІ ВИДАННЯ УРСР ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. ДЛЯ НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ГАЛУЗІ

DOI: 10.58407/litopis.230110

© О. Капралюк, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2034-8958>

Мета статті – дослідити розвиток та розповсюдження друкованих видань з питань сільсько-го господарства в УРСР бібліотеками, Головним управлінням сільськогосподарської пропаганди, галузевим Міністерством, а також видавництвами впродовж першої половини ХХ ст. для науково-інформаційного забезпечення аграрної галузі. **Методи досліджень.** У процесі дослідження застосовували як загальнонаукові методи (історичний, системно-структурний, логічний), так і спеціальні (історико-порівняльний, предметно-хронологічний, ретроспективний). **Наукова новизна:** уперше в українській історіографії проаналізовано діяльність бібліотек, науково-дослідних установ, закладів освіти, Головного управління сільськогосподарської пропаганди, галузевого Міністерства з про-дукування та розповсюдження аграрних знань за допомогою друкованих видань (книги, журнали, газети, брошури, листівки, рекомендації тощо). Досліджено інформаційні ресурси впродовж пер-шої половини ХХ ст. за накладом, мовами, тематичним спрямуванням, категорією користувачів.

Висновки. За результатами дослідження з'ясовано, що у 20-х рр. ХХ ст. було прийнято низку важ-ливих постанов і директив для діяльності книгозбірень – головних закладів зі зберігання друкованих видань, зокрема «Про централізацію бібліотечної справи в РРФСР», «Про одноразовий грошовий збір у містах і селищах України для потреб культурно-освітніх установ», а також проведено кон-ференції, з'їзди та наради щодо розвитку бібліотек у країні – Першу Всеукраїнську нараду праців-ників (1923), Першу конференцію наукових бібліотек (1925), Перший Всеукраїнський з'їзд біб-ліотечних працівників (1926) – і наведено основні резолюції, прийняті за результатами їхньої діяль-ності. Установлено, що важливе значення для задоволення інформаційних потреб сільськогоспо-дарських фахівців мали крайові, обласні та районні газети. У 1938 р. їх налічувалося 1570, із них українською мовою – 600. У 1934 р. перелік галузевих журналів (за назвою) значно розширився і становив 152, а в 1938 р. – 181, зокрема українською мовою публікували такі видання, як «Колгосп-ниця України», «Соціалістичне тваринництво», «Колгоспне бджільництво», «Сад та город» та ін. Відмічалася тенденція й до збільшення накладів галузевих книг. Так, у 1929 р. їхній обсяг становив 56 млн, 1930 р. – 204 млн, а 1931 – 164 млн примірників. Установлено роль листівок як засобу агі-тації та мобілізації мас. Виявлено, що головні видавництва, зокрема Сельхозгиз, Культпросвіт-издат, а також обласні та крайові брали активну участь у випуску сільськогосподарської літера-тури. У продукуванні та розповсюдженні передового досвіду ведення аграрного виробництва, а також останніх досягнень науки та освіти важливу роль відіграло Міністерство сільського гос-подарства.

Ключові слова: сільське господарство, галузеві видання, науково-дослідні установи, інформа-ційне забезпечення, користувачі.

На сучасному етапі розвитку агропромислового комплексу України важливу роль віді-грає впровадження сучасних технологій та передового досвіду. Керівникам та фахівцям галузі необхідно постійно оновлювати свої знання, ознайомлюватися з новітніми ідеями та технологіями. Тому для подальшого розвитку аграрного сектору важливе значення на-бувають сільськогосподарські видання¹.

Історіографічний огляд. Питання історії та розвитку сільськогосподарської бібліогра-фії побіжно знайшли своє відображення в навчальному посібнику Л.М. Каразанової «Ос-новные этапы развития библиографии сельскохозяйственной литературы»² та інших пуб-лікаціях цього автора³. Інша дослідниця О.П. Довгопола здійснила екскурс в історію роз-витку сільськогосподарської бібліографії⁴. У своїх працях науковець В.В. Дерлеменко⁵

¹ Сокальський О.С. Організація бібліотечної справи. Харків, 1970. 239 с.

² Каразанова Л.Н. Основные этапы развития библиографии сельскохозяйственной литературы: учеб. пособие. Москва: МГИК, 1987. 48 с.

³ Каразанова Л.Н. Сельскохозяйственная библиография: основные итоги и задачи. Советская библиография. 1982. № 5. С. 11–20.

⁴ Довгопола О.П. Бібліографія сільськогосподарської літератури. Харків, 1972. 159 с.

наводить окремі відомості щодо розвитку сільськогосподарських видань, які пропагували досягнення аграрної науки, зокрема: «Сільське господарство» (1922 р.), «Бюлетень Наркомзему» (1922–1934 рр.) та ін. Окремі відомості віднаходимо в результатах досліджень щодо розвитку періодичних видань з історії агрономії в Україні 20–30-х рр. XX ст., проведених О.П. Анікіною⁶. Проте питання продукування та поширення сільськогосподарських знань та передового досвіду бібліотеками, науково-дослідними установами, Головним управлінням сільськогосподарської пропаганди, Міністерством сільського господарства за допомогою друкованих галузевих видань упродовж першої пол. XX ст. висвітлено фрагментарно, і поза увагою дослідників залишилися питання щодо системного аналізу розвитку журналів, книг, брошур, листівок, методичних рекомендацій та значення кожного виду інформаційного ресурсу в розповсюдженні аграрних знань, а також чинників, що впливали на їхній випуск.

Тому **метою статті** було дослідження розвитку та розповсюдження друкованих видань з питань сільського господарства в УРСР бібліотеками, Головним управлінням сільськогосподарської пропаганди, галузевим Міністерством, а також видавництвами впродовж першої пол. XX ст. для науково-інформаційного забезпечення аграрної галузі.

Методи досліджень. У процесі дослідження застосовували як загальнонаукові методи (історичний, системно-структурний, логічний), так і спеціальні (історико-порівняльний, предметно-хронологічний, ретроспективний).

Виклад основного матеріалу. У 1921 р. при Раді Народних Комісарів (РНК) РРФСР було створено Центральну міжвідомчу комісію із закупівлі та поширення іноземної літератури (Коміноліт), серед завдань якої значилося здійснення контролю за доставлянням до спеціальних бібліотек великих міст країни по 1 примірнику всіх закордонних передових наукових журналів і книг, а також регулярним одержанням усіх періодичних видань. Відповідно до Декрету РНК РРФСР «Про централізацію бібліотечної справи в РСФРР», опублікованого 3 листопада 1920 р., усі бібліотеки, незалежно від їхньої відомчої підпорядкованості, повинні були об'єднатися в бібліотечну мережу під керівництвом Наркомосвіти. З метою виконання вищезазначеного Декрету в Україні останній після погодження з урядом у листопаді 1921 р. створив Центральну міжвідомчу бібліотечну комісію (УЦМБК) у складі семи осіб. Свої постанови УЦМБК повинна була впроваджувати через бібліотечний відділ Головополітосвіти. Відмітимо, що станом на 1 січня 1922 р. в Україні функціонували 3067 бібліотек, у т.ч. у місті – 293, селі – 2774, книжковий фонд яких дорівнював 5831271 од. Упродовж 1921–1922 рр. уряд УРСР схвалив низку постанов, спрямованих на зміцнення матеріального становища книгозбірень. Так, 13 червня 1921 р. і 13 вересня 1922 р. були опубліковані документи РНК УРСР і Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) про забезпечення культурно-освітніх, виховних установ і шкіл приміщеннями, а вже 19 жовтня 1921 р. ВУЦВК видав постанову «Про одноразовий грошовий збір у містах і селищах України для потреб культурно-освітніх установ». Результати від виконання цих постанов було помітно вже наступного року. Так, станом на 1 січня 1923 р. кількість книгозбірень в УРСР збільшилася на 659 і нараховувала 3726, у т.ч. в місті – 377, селі – 3349, а їхній книжковий фонд зріс на 742629 од. і становив 6573900 примірників⁷. Важливе значення для подальшого розвитку бібліотек мав XII з'їзд РКП(б), що відбувся 17–23 квітня 1923 р. На ньому було зазначено важливість відновлення в селах бібліотек і хат-читалень, а також акцентовано на поєднанні культурно-освітньої роботи з питаннями сільськогосподарського виробництва⁸. Відмітимо, що станом на 1925 р. у бібліотеках України найбільшу кількість книг становили видання, написані російською мовою (73,2%), значно менше українською (19,4%), єврейською (2%), польською (1,4%) та іншими (4%). Державні та спеціальні книгозбірні у своїх фондах мали значну кількість книг, написаних німецькою, французькою та англійською мовами. У червні 1925 р. з метою централізованого комплектування сільських бібліотек Головополітосвіта підготувала і здала до друку зразок каталогу під назвою «Сільська бібліотека», який вміщував понад 900 назв книг. У 20-х рр. XX ст. значно зміцніла мережа спеціальних бібліотек, які були підпорядковані кільком головним управлінням Наркомосвіти. Так, у книгозбірні Сільськогосподарського наукового комітету України нараховувалося понад

⁵ Дерлеменко В.В. Розповсюдження сільськогосподарських знань та інформації в Україні у 20–80-х рр. XX ст. *Наукові записки Тернопільського держ. ун-ту*. 2002. № 1. С. 84–87. Педагогічна серія; *Дерлеменко В.В. Розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації*: [монографія]. Київ: ІАЕ УААН, 1999. 410 с.

⁶ Анікіна О.П. Періодичні видання як джерело з історії агрономії в Україні 20–30-х рр. XX ст. Автореф. дис... канд. іст. наук. Київ: Держ. наук. с.-г. б-ка, 2004. 21 с.

⁷ Єщенко Ф.О. Бібліотечна справа на Україні в роки відновлення народного господарства (1921–1925): матеріали до лекцій з курсу «Історія бібліотечної справи в СРСР». Харків, 1961. С. 1–15.

⁸ Там само. С. 18–27.

100000 книг⁹. Зазначимо, що значний внесок у подальший розвиток книгозбірень мали Перша Всеукраїнська нарада працівників книги (Харків, 1923), Перша конференція наукових бібліотек (Київ, 1925) та Перший Всеукраїнський з'їзд бібліотечних працівників (Харків, 1926)¹⁰.

Починаючи з 1920-х рр., розпочали свою діяльність пересувні (мобільні) бібліотеки з метою наблизити віддалених читачів до книги. Під час комплектування фондів таких книгозбірень ураховувалися інформаційні запити фахівців, які проживали у віддалених місцевостях. На жаль, на закупівлю видань для комплектування пересувних бібліотек було виділено недостатньо коштів, що впливало на якість їхніх фондів. Окрім того, не вистачало кваліфікованих бібліотечних фахівців. Незважаючи на усі негаразди та проблеми в діяльності пересувних книгозбірень, Головний політико-просвітницький комітет УСРР при Народному комісаріаті освіти (НКО) УСРР – Головополітосвіта та бібліотечна громадськість почали приділяти їм більше уваги¹¹. Зазначимо, що Головополітосвіту було створено в грудні 1920 р., проте лише з 1921 р. він офіційно розпочав свою діяльність. Серед завдань установи значилося й здійснення ідеологічного та політичного нагляду за культурою, наукою та освітою. Головою Головополітосвіта НКО УСРР було призначено А. Самохвалова¹². Упродовж першого півріччя 1925 р. бібліотечний підвідділ Головополітосвіта надав 400 книг кожному районному сільбуду для комплектування фондів пересувних книгозбірень. Мешканці міст також брали участь у поповненні фондів сільських бібліотек. Так, наприклад, за рахунок місцевих коштів й асигнувань товариства «Кульгзмички міста з селом» у першій половині 1925 р. книгозбірні сіл Одеської губернії отримали понад 65000 книг, що перевищувало кількість, надісланих за два попередні роки.

Відповідно до статистичних даних наприкінці 1925 р. в УСРР функціонувало 1014 бібліотек, що мали пересувні фонди. Так, 246 міських бібліотек мали 3609 пересувних пунктів, обсяг їхніх видань становив 339677, у 768 бібліотеках, що здійснювали інформаційне забезпечення сільського населення з використанням пересувної мережі, на 3913 пунктів припадало 226595 книг. Таким чином, фонди пересувних бібліотек, що обслуговували сільське населення, були меншими порівняно з тими, які здійснювали інформаційне забезпечення мешканців міст. 236 хат-читалень мали 416 пересувних пунктів з книжковим фондом 20448 примірників¹³. У Положенні про сільську бібліотеку зазначалося, що для її відкриття необхідно мати не менше 1 тис. од. видань, окреме приміщення та необхідне обладнання. Завідувача призначала селищна рада та затверджував районний відділ культури. На сільраду припадало близько 7 населених пунктів, які знаходилися на відстані кількох кілометрів від неї, тому інформаційно-бібліотечне обслуговування населення повинні були здійснювати як стаціонарні, так і пересувні книгозбірні. Зазначимо, що мобільні бібліотеки відігравали важливу роль в інформаційному забезпеченні фахівців, що займалися промисловим рибальством, лісозаготівлею тощо.

Серед сільського населення особливу популярність мали крайові, обласні та районні газети, кількість яких поступово збільшувалася й на початок 1939 р. дорівнювала 3991, у т.ч. районних – 3293, із них у сільській місцевості видавали – 2242, низових – 673 (входили до загальної кількості), у т.ч. газети машинно-тракторних станцій – 70, колгоспів – 552. Щорічний наклад галузевих газет становив 1813800. У 1938 р. їх публікували 51 мовою (включаючи мови народів, які населяли СРСР), найбільша їхня кількість виходила російською – 2493, українською – 600, узбецькою – 111, казахською – 115, білоруською – 89 та ін. У 1939 р. районні та низові газети виходили в УСРР у кількості 501 од., із них найбільше друкували в Київській та Дніпропетровській областях відповідно по 58 та 53, найменше у Сталінській – 19 та Сумській – 17. По інших областях республіки розподіл газет за їх чисельністю розподілився так: Полтавська – 45, Одеська – 43, Вінницька та Харківська по 42, Чернігівська – 39, Миколаївська – 37, Кам'янець-Подільська – 36, Житомирська – 30, Ворошиловградська – 24. Газети політвідділів радгоспів були складовою ланкою в системі інформаційного забезпечення населення з питань ведення сільського господарства, досягнень у галузі, передового досвіду, постанов тощо. Переважно радгоспи зер-

⁹ Бачалдин Б. Спеціаліст сільського господарства та бібліотека. *Бібліотекарь*. 1968. № 1. С. 32–37.

¹⁰ Сокальський А.С. Развитие библиотековедения на Украине. *Ленин и современные проблемы библиотековедения*. Москва, 1971. С. 127–129.

¹¹ Там само. С. 130.

¹² Стоян Т.І. Головлітвіська система радянської цензури 1920–1930-х рр.: організаційна структура та функції. *Науковий часопис / Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова*. Київ, 2008. Вип. 5. Серія 6: Історичні науки. С. 170–174.

¹³ Єщенко Ф.О. Бібліотечна справа на Україні в роки відновлення народного господарства (1921–1925): матеріали до лекції з курсу «Історія бібліотечної справи в СРСР». Харків, 1961. 46 с.; Таубина Е.І. Новое в организации информационной работы в помощь сельскохозяйственному производству. *Бібліотеки СССР. Опыт работы*. 1966. Вып. 31. С. 83–92.

нового та молочно-м'ясного напрямків виробництва готували та видавали газети. Понад 83% усіх районних газет виходили щодня або раз на три дні¹⁴.

Відмітимо, що для забезпечення інформаційних потреб селян та галузевих фахівців, окрім газет, формували й журнали, зокрема такі, як «Сельский хозяин», «Журнал земледельца», у яких висвітлювалися питання вирощування сільськогосподарських культур, механізації виробничих процесів, організації молочної ферми, переробки молока, вибору молочної худоби, годівлі, лікування хвороб тварин, отримання меду та багато ін. До 1917 р. вони були розраховані переважно на заможні верстви селян, а саме поміщиків, після – обсяг видань зростав і, крім журналів, на сторінках яких висвітлювалися питання з різних галузей сільського господарства, стали видавати також і вузькоспеціалізовані, а саме: «Химизация социалистического земледелия», «Тракторист-комбайнер», «Механизация и электрификация социалистического сельского хозяйства», «Селекция и семеноводство», «Плодоовощное хозяйство», «Коневодство», «Кролиководство» та ін., які знаходили своїх користувачів серед різних верств сільського населення¹⁵. У 1934 р. перелік галузевих журналів (за назвою) значно розширився і становив 152, а 1938 р. – 181 з накладом відповідно 7366 і 13085 примірників. Кількість видань із питань рослинництва дорівнювала 35, механізації – 64, тваринництва і ветеринарії – 33. Відмітимо, що журнали видавали різними мовами, із них українською – «Колгоспниця України», «Соціалістичне тваринництво», «Колгоспне бджільництво», «Сад та город» тощо. Поряд з масовими журналами з різних галузей сільського господарства виходили наукові журнали та праці науково-дослідних установ. У країні важливе значення в системі науково-інформаційного забезпечення сільського господарства відігравали книги, кількість яких упродовж 1730–1916 рр. сягала 25000 од. з накладом 45000 примірників, а у 1917–1938 рр. – відповідно 78188 і 921188. Наведемо назви низки книг, виданих до 1917 р., а саме: «Как сберечь скот в неурожайный год», «Что нужно делать хозяину при бескормице», «Как надо устраивать крестьянское хозяйство, чтобы не было нужды и голода» та ін. Упродовж 20–30-х рр. XX ст. наклад книг з питань сільського господарства систематично збільшувався й у 1929 р. становив 56 млн, 1930 р. – 204 млн, 1931 – 164 млн примірників¹⁶. Широке розповсюдження серед населення на селі мали видання спеціальних серій: «В борьбе за урожай», «Поход за урожай и коллективизацию», а також брошури, призначені для інформаційного забезпечення спеціалістів, залучених у посівній, збиранні врожаю та інших сільськогосподарських технологічних процесах. У наступні роки, у зв'язку зі збільшенням кількості фахівців на селі – трактористів, комбайнерів та інших спеціалістів – з'явився новий тип масової агротехнічної книги: підручники для трактористів та комбайнерів, довідники для бригадирів, посібники для спеціалістів вищої та середньої кваліфікації. Стосовно галузевої літератури з питань економіки сільського господарства, яка виходила до 1913 р., переважна більшість на своїх сторінках висвітлювала звіти земств, офіційні огляди щодо стану сільського господарства в окремих губерніях і т.п. Наклад видань не перевищував 500 примірників. З питань сільськогосподарських машин та знарядь упродовж 1913–1914 рр. було видано лише 3 брошури: дві про плуг та одну – сівалку. Проте вже до 1938 р. наклад видань з питань механізації зріс майже у 35 разів порівняно з 1913 р. і становив 3328 примірників, з рослинництва та тваринництва – майже у 6 разів. Відмітимо, що у 1913 р. більше половини всіх видань з рослинництва припадали на овочівництво та садівництво, переважно декоративне. Проте не було жодного спеціального видання з питань олійних культур, рису. Упродовж 20–30-х рр. XX ст. ситуація покращилася, кількість видань з питань зернових культур зросла і в 1928 р. і 1938 р. становила відповідно 77 і 129 назв, технічних – 168 і 397, олійних – 29 і 50, овочівництва та плодівництва – 103 і 202, кормових – 67 і 56, боротьби зі шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин – 221 і 226 назв. Стосовно питань тваринництва у 1913 р. близько 40% усієї літератури становили книги, які висвітлювали такі напрями галузі, як молочна справа, кролівництво, птахівництво та бджільництво¹⁷. У тому ж році було підготовлено та видано 3 книги, що торкалися питань цукрового буряка, тютюнного та лікарських рослин. Наприкінці 1930-х рр. було підготовлено та видано навчальний посібник для районних колгоспних шкіл «Агротехніка коноплі» та спеціальну працю Всесоюзного науково-дослідного інституту коноплі – «Конопля».

¹⁴ Сельскохозяйственная печать в цифрах / Под. ред. И.Ф. Кобылецкого. Москва, 1939. С. 44–48; Бачалдина С.П. О создании единой системы обслуживания специалистов сельскохозяйственного производства. *Советское библиотечное дело*. 1976. № 2. С. 43–57.

¹⁵ Сельскохозяйственная печать в цифрах... С. 44–48.

¹⁶ Там само. С. 43.

¹⁷ Сельскохозяйственная печать в цифрах... С. 23–35; Григорьева Л.П. Информационная работа в помощь специалистам народного хозяйства. *Советское библиотечное дело*. 1976. № 2. С. 93–99.

Відмітимо, що у 1913 р. сільськогосподарську літературу видавали переважно російською мовою (1434 назви), іншими – 29 книг за назвою. Проте у 1938 р. сільськогосподарські книги видавали вже 44 мовами народів Радянського Союзу, що становило 822 видання з загальної кількості 3316, а їх наклад дорівнював близько 5 млн примірників (84% від загального обсягу). У 1937 р. в СРСР кількість виданої галузевої літератури становила 4206 назв, США – 130, Великобританії – 190 та Німеччині – 633 назви¹⁸.

Головним державним видавництвом сільськогосподарської літератури в колишньому Радянському Союзі був Сільхозгіз, яке видавало науково-популярні книги та брошури, призначені для аграрних фахівців. Співробітники видавництва намагалися ознайомлювати читачів з виданнями вчених-класиків сільського господарства, тому систематично їх друкували. Так, у першій половині 1950-х рр. вийшли друком праці про А.Т. Болотова, М.Ф. Іванова, В.П. Горячкіна, В.В. Докучаєва, К.К. Гедройца, Д.Н. Прянішнікова, П.А. Костичева та ін. Значним попитом серед фахівців користувалася виробничо-технічна література з різних галузей сільського господарства, зокрема рослинництва та тваринництва, тому Сільхозгіз публікував такі видання великим накладом. Крім того, він видавав навчальну літературу для галузевих закладів освіти. Щороку публікувалися праці науково-дослідних установ, довідники, енциклопедичні словники та література з досвіду кращих колгоспів і радгоспів, економіки та організації виробництва в них. Упродовж 1952–1954 рр. Сільхозгізом було опубліковано 1248 видань з питань сільського господарства накладом 41 млн примірників. Виданням популярної літератури, плакатів, листівок та альбомів з аграрної тематики займався Культпросвітздат, а також обласні та крайові видавництва. У середині 1950-х рр. у колишньому Радянському Союзі видавалося понад 100 періодичних видань із сільського господарства загальним накладом близько 2,5 млн примірників¹⁹.

Чільне місце серед аграрної літератури відводилося й листівкам, підготовкою яких займалося як Головне управління сільськогосподарської пропаганди, так і місцеві органи. Вони слугували засобом агітації та мобілізації мас. Викладення матеріалу в листівках було лаконічним та чітким, переважно у формі закликів. Доведення до користувачів відбувалося швидко. Наприклад, якщо виникала потреба в заклику колгоспників до боротьби з борошнистою росою на зернових, то впродовж доби формували, редагували, друкували та доводили до відома колгоспників за допомогою листівки про зазначену проблему та способи боротьби з нею. До бригад їх доставляли переважно авіапоштою, машиною або мотоциклом. Важливе місце серед поширення галузевої інформації посідали й брошури, призначені для окремих категорій працівників сільського господарства. Вони випускалися місцевими виданнями під такими назвами, як наприклад «Библиотека колхозника», «Библиотечка животновода», «Памятка тракториста» тощо. Збільшення випуску галузевої літератури на місцях мало значний вплив на розповсюдження передового досвіду, оскільки на сторінках було висвітлено досягнення колгоспів, радгоспів, які розміщувалися в різних географічних зонах країни та мали особливості виробництва²⁰.

Галузеві науково-дослідні установи, виші, радгоспи та колгоспи мали значний досвід ведення господарства на науковій основі. Результати проведених ними наукових досліджень систематично висвітлювалися на сторінках галузевих видань. Так, у 1963 р. Міністерство сільського господарства підготувало та видало Рекомендації з сільськогосподарської пропаганди, де було зазначено про важливість призначення фахівця при установі та виші, відповідального за систематичне подання інформації про результати проведених наукових досліджень до розділу «Науково-технічна інформація» таких видань, як «Вісник сільськогосподарської науки», «Соціалістичне тваринництво», «Механізація сільського господарства» тощо. У виданні також відзначалося, що необхідно подавати інформацію до початку сільськогосподарських робіт. Наприклад, відомості про весняні роботи доцільно публікувати в березневих номерах журналів. Було акцентовано також на покращенні якості видання літератури – як за змістом, так і художнім оформленням. Кожні рекомендації необхідно було вивчати та перевіряти у виробничих умовах, а також підтверджувати їхню ефективність на практиці разом зі спеціалістами колгоспів та радгоспів. Щоб література, на шпальтах якої друкували передовий досвід, «не залежувалася» у магазинах, а потрапляла до читачів, необхідно було на кожну книжку, рекомендацію, плакат у газетах і журналах друкувати короткі повідомлення, а на фундаментальні праці публікувати рецензії²¹.

¹⁸ Сельскохозяйственная печать в цифрах... С. 61.

¹⁹ Осликовская Е.С. Сельскохозяйственная пропаганда. Москва, 1954. 74–80 с; Лукомская А.М., Зильберминц Л.В., Теплов Д.Ю. Библиография естественнонаучной, технической и сельскохозяйственной литературы. Москва, 1962. 223 с.

²⁰ Осликовская Е.С. Сельскохозяйственная пропаганда... С. 81–82.

²¹ Там само. С. 5–10.

Висновки. Отже, упродовж першої половини ХХ ст. відбувалося систематичне накопичення, продукування та поширення аграрних знань культурно-освітніми закладами, Головним управлінням сільськогосподарської пропаганди, галузевим Міністерством, а також видавництвами за допомогою друкованих галузевих видань, які були розраховані на різні категорії читачів залежно від фахової підготовки, статі, віку, займаної посади тощо. Кількість сільськогосподарської літератури поступово збільшувалася впродовж зазначеного періоду як за назвами, так і накладом з метою максимального забезпечення інформаційних потреб користувачів. Кожний вид друкованих видань слугував конкретній меті. На розвиток друкованих сільськогосподарських видань вплинули як суспільно-політичні, так і економічні чинники, зокрема: нова економічна політика, колективізація, спеціалізація галузі, плановість випуску видань.

References

Anikina, O.P. (2004). *Periodychni vydannia yak dzhereło z istorii ahronomii v Ukraini 20–30-kh rr. XX st.* [Periodicals as a source of the history of agronomy in Ukraine in the 20–30s of the 20th c.]. Kyiv, Ukraine.

Derlemenko, V.V. (2002). *Rozpovsiudzhennia silskohospodarskykh znan ta informatsii v Ukraini u 20–80-kh rr. XX st.* [Distribution of agricultural knowledge and information in Ukraine in the 20–80s of the 20th c.]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnoho universytetu – Scientific notes of Ternopil state university*, 1, P. 84–87.

Derlemenko, V.V. (1999). *Rozpovsiudzhennia silsko-hospodarskoï nauko-tekhnichnoi informatsii* [Spreading of agricultural, scientific and technical information]. Kyiv, Ukraine.

Stoian, T.I. (2008). *Holovlitivska systema radianskoï tsenzury 1920–1930-kh rr.: orhanizatsiina struktura ta funktsii* [Glavlitovskaya system of Soviet censorship in the 1920s–1930s: organizational structure and functions]. *Naukovyi chasopys – Scientific periodical*, 5, P. 170–174.

Капралюк Оксана Вікторівна – кандидатка сільськогосподарських наук, завідувачка відділу науково-методичної роботи та реферування Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН (вул. Героїв Оборони, 10, м. Київ, 03127, Україна).

Kapralyuk Oksana – candidate of agricultural sciences, Head of Department Science-Methodics Work and Abstracting of National Scientific Agricultural Library of NAAS (10 Geroiv Oborony Str., Kyiv, 03127, Ukraine).

E-mail: Oksanakapr@ukr.net

INDUSTRY PRINTED PUBLICATIONS OF THE USSR IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY FOR SCIENTIFIC AND INFORMATIONAL SUPPORT OF THE AGRICULTURAL INDUSTRY

The purpose of the article is to study the development and distribution of printed publications on agricultural issues in the Ukrainian SSR by libraries, the Main Directorate of agricultural propaganda, the sectoral Ministry, as well as publishing houses during the first half of the 20th c. for scientific and informational support of the agricultural industry. **Research methods.** In the process of research, both general scientific methods (historical, system-structural, logical) and special ones (historical-comparative, subject-chronological, retrospective) were used. **Scientific novelty:** for the first time in Ukrainian historiography, the activities of libraries, research institutions, educational institutions, the Main Department of Agricultural Propaganda, the sectoral Ministry for the production and dissemination of knowledge on agricultural issues were analyzed with the help of printed publications (books, magazines, newspapers, brochures, leaflets, recommendations, etc.). Information resources during the first half of the 20th c. have been researched by circulation, languages, thematic direction, category of users. **Conclusions.** According to the results of the study, it was found that in the 20s of the 20th c. a number of important resolutions and directives were adopted for the activities of libraries – the main institutions for the storage of printed publications, in particular «On the centralization of librarianship in the RSFSR», «On a one-time collection of money in cities and towns of Ukraine for the needs of cultural and educational institutions», as well as conferences, congresses and meetings on the development of libraries in the country – the First All-Ukrainian conference of book workers (1923), the First Conference of scientific libraries (1925), the First All-Ukrainian Congress of library workers (1926) and the main resolutions adopted as a result of their activities are presented. It has been established that regional and district newspapers were of great importance for meeting the information needs of agricultural specialists. In 1938, there were 1570 of them, of which 600 were in Ukrainian. In 1934, the list of journals (by title) expanded significantly and amounted to 152, and in 1938 – 181, including such publications in Ukrainian, as «Collective farm woman of Ukraine», «Socialist animal husbandry», «Collective farm beekeeping», «Garden and vegetable garden» and others. There was a tendency to increase the circulation of books. So, in 1929 their volume amounted to 56 million, in 1930 – 204 million, and in 1931 – 164 million copies. The role of leaflets as a means of agitation and mobilization of the masses is established. It was revealed that the main publishing houses, in particular, Selkhozgiz, Kultprosvetizdat, as well as regional and provincial ones, took an active part in the production of agricultural literature. It has been established that the Ministry of Agriculture played an important role

in the production and spreading of advanced experience in agricultural production, as well as the latest achievements of science and education.

Key words: *agriculture, industry publications, research institutions, information support, users.*

Дата подання: 27 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 29 січня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Капралюк, О. Галузеві друковані видання УРСР першої половини XX ст. для науково-інформаційного забезпечення сільськогосподарської галузі. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 91–97. DOI: 10.58407/litopis.230110.

Цитування за стандартом APA

Kapralyuk, O. (2023). Haluzevi drukovani vydannia URSR pershoi polovyny XX st. dlia naukovo-informatsiinoho zabezpechennia silskohospodarskoi haluzi [Industry printed publications of the USSR in the first half of the 20th century for scientific and informational support of the agricultural industry]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 91–97. DOI: 10.58407/litopis.230110.

УДК 821.161.2.09

П'єр Гонно

МОТИВИ ЗЛЕТІВ І ПАДІННЯ В КИЄВО-ПЕЧЕРЬСЬКОМУ ПАТЕРИКУ¹

DOI: 10.58407/litopis.230111

© П. Гонно, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2491-0174>

Мета дослідження. У статті аналізується мотив Вознесіння та Падіння, Світла та Темряви на сторінках видатної давньоукраїнської літературної пам'ятки – Києво-Печерського патерики. Також звертається увага на запозичення окремих сюжетів Києво-Печерського патерики з інших, більш давніших християнських літературних пам'яток і творів. **Методологічні засади** дослідження ґрунтуються на принципах наукової об'єктивності, системності та діалектичному підході. Відповідно до поставленої мети й завдань використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних методів дослідження. **Наукова новизна.** Шляхом аналізу тексту простежується вживання мотиву Вознесіння та Падіння, Світла та Темряви на сторінках твору. Як зазначено в ключовому розділі цієї агіографічної пам'ятки (слово / глава 14), лише зречення мирських цінностей відкриває подвижнику шлях до Спасіння. Автор доходить **висновку**, що ключ до Патерики міститься в 14-му розділі Послання Симона до Полікарпа, в якому освячується інверсія цінностей, властива зреченню від світу. Саме через аскетичне самоприниження людина підноситься до Неба, і саме з темряви печерної випромінюється Світло Спасіння. Водночас у процесі вивчення та перекладу цієї давньоукраїнської літературної пам'ятки важливе значення набуває виявлення джерел, використаних при її створенні. В окремих сюжетах Києво-Печерського патерики простежуються впливи та запозичення з відомого твору візантійської аскетичної писемності «Ліствиця», написаного наприкінці VI ст. християнським духовним письменником та ігуменом Синайського монастиря святим Іоаном Ліствичником.

Ключові слова: Києво-Печерський патерик, Києво-Печерська лавра, Антоній Печерський, Феодосій Печерський, Іоан Ліствичник, аскеза.

Мотиви злетів і падіння лежать в основі християнського бачення світу та питання спасіння. Вони особливо висвітлені в Патерику Києво-Печерському². Справді, текст упорядкований не лише за горизонтальною віссю часу, від отців-засновників Антонія (†1072) і Феодосія (†1074) до редакторів, єпископа Симона та ченця Полікарпа (бл. 1225). Він також упорядкований по вертикальній осі, яка йде з глибин печер, темряви, до висот Неба, до Світла.

Апофеоз і Вознесіння: Церква на небесах, стовп вогняний

Кілька цікавих фрагментів у Патерику Печерському повторюють біблійну та агіографічну картину світлих видінь, що пов'язують небо й землю та пророкують процвітання й розквіт монастиря. Вони зустрічаються, зокрема, у початкових розділах про будівництво монастирського храму та в завершенні Життя Феодосія. Успенський собор, збудований між 1073 і 1089 рр., був першою будівлею, зведеною на поверхні, на відміну від печерних келій, викопаних під землею, а його зведення було пов'язане з дивами; у його структурі також вдалося ідеально поєднати варязькі (скандинавські) та грецькі впливи.

¹ Доповідь була виголошена під час міжнародного наукового круглого столу «Києво-Печерський патерик: джерела та контекст», який відбувся 25 листопада 2022 р. в м. Париж (Франція) у рамках днів франко-українських наукових досліджень і був приурочений до 800-річчя з часу створення цієї давньоукраїнської літературної пам'ятки. Організаторами заходу виступили: Ecole pratique des hautes études (Paris) спільно з Інститутом історії України НАН України (Київ), Національним заповідником «Києво-Печерська лавра» (Київ) і Міжнародним інститутом афонської спадщини (Київ).

² Усі цитати наведені по виданню: Києво-Печерський патерик / Подг. текста Л.А. Ольшевской, перевод Л.А. Дмитриева, ком. Л.А. Дмитриева и Л.А. Ольшевской. Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко. Санкт-Петербург: Наука, 1997. Т. 4: XII век. 687 с. URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/default.aspx?tabid=4945>.

Сповідь Шимона-Симона (розділ / слово 1) розкриває нам через згадки про скитання та пророцтва історію зведення храму. Усе починається в Скандинавії, де жили два варяги Африкан і Якун. Африкан замовив статую Христа, яка відповідала латинським канонам, у золотій короні та золотому поясі. Коли Шимона, сина Африкана, дядько виганяє з його землі, він забирає корону та пояс із собою. Але статуя промовляє до нього й попереджає, що він повинен віднести цю корону «до визначеного місця, де святий Феодосій збудує церкву Моєї Матері»³. Злякавшись, Шимон тікає до моря. Він потрапляє в шторм і сприймає це як покарання за крадіжку коштовного пояса. Тоді він бачить на небі церкву, і голос згори каже йому: «У цій церкві, яку збудує святий чоловік в ім'я Божої Матері, ти будеш похований»⁴.

Пізніше, у 1068 р., Шимон збирався воювати проти половців разом із синами Ярослава Мудрого. Антоній Печерський передбачив їм поразку, але запевнив Шимона, що той врятується. Битву було програно, і саме тоді варяг пережив своєрідне вознесіння або воскресіння: лежачи на полі бою, серед убитих і поранених, «звівши очі до неба, він побачив величезну церкву, подібну до тієї, яку бачив на морі; тоді він пригадав слова Спасителя і сказав: “Господи! Визволи мене від цієї гіркої смерті молитвами Твоїєї Пречистої Матері та святих отців Антонія і Феодосія!” Одрозу невідома сила підняла його з мертвих, і рани його зцілилися, і він побачив тіло своє цілим та неушкодженим»⁵. Незабаром Шимон пішов шукати Антонія і розповів йому всю історію. Одкровення супроводжується наверненням: він «залишає латинство» і наvertsється разом зі своєю сім'єю (близько 3 000 душ) у православ'я, взявши ім'я Симон. Пояс став інструментом для вимірювання розмірів майбутньої церкви, а вінець був розміщений над святим престолом.

Будівництво монастирського храму описується не менш чудесним чином. Грецькі майстри-будівельники з Царгорода (Константинополя) раптом прийшли до Антонія та Феодосія, в них вони впізнали достойників, котрих Богородиця призначила опікунами церкви, яку Вона мала намір побудувати в Києві; для цього Богородиця дала золото на три роки, а також численні реліквії. Щоб допомогти майстрам зрозуміти, чого Вона очікує, показує їм «церкву, підвішену в повітрі»⁶.

Звичайно, ані Антоній, ані Феодосій у той момент не могли бути в Константинополі. Із тексту зрозуміло, що «імператриця» або «цариця» – це ніхто інший, як Цариця Небесна, Божа Матір, яка поклікала архітекторів до Влахернського храму, оголосивши їм: «Хочу дати Своє ім'я» майбутньому собору Печерському й подарувала їм чудотворну ікону, яка й стане тим образом, на честь якого буде здійснено посвяту. Вона також сповістила про майбутню смерть двох святих засновників Печерської обителі⁷.

На третьому етапі, через десять років після смерті Антонія (1072) і Феодосія (1074), прибувають малярі з Константинополя, яких також найняли в Греції два святі засновники, які вже померли. Побачивши здалеку монастирську церкву, малярі хочуть повернути назад, оскільки вона здається набагато більшою, ніж вони очікували, але Вища сила змушує їхній корабель пливати вгору за течією. Вони бачать у видінні церкву та ікону Успіння Богородиці й чують голос, що вони даремно опираються своєму покликанню, але якщо підкоряться, то отримають винагороду на небесах. Тож вони йдуть до Печерського монастиря, впізнають на іконі святих, які їх найняли, виконують свою роботу і закінчують життя в монастирі, як і було передбачено у видінні⁸.

³ Києво-Печерський Патерик (далі – КПП), слово 1: «Никаже, человек, сего възложи на главу свою, носи же на уготованное мѣсто, идѣже зидается церковь Матере моея от преподобнаго Феодосіа».

⁴ Там само: «И се видѣх церковь горѣ и помышляхомъ, каа си есть церковь? И бых (sic roug бысть) свыше глас к намъ, глаголюй: “Еже хощет създатися от преподобнаго въ имя Божіа Матере, в нейже и ты имаша положенъ быти”».

⁵ Там само: «Ту же и Шимонъ лежаше язвен посрѣдѣ их. Възрѣвъ же горѣ на небо, и видѣ церковь превелику, якоже прежде видѣ на морі, и възпомяну глаголы Спасовы, и рече: “Господи! Избави мя от горька сиа смерти молитвами пречистыа твоеа Матере и преподобную отцу Антоніа и Феодосіа!” И ту абие нѣкаа сила изъят его из среды мертвых, и абие исцѣлѣ от ранъ и вся своа обрѣтѣ цѣлы и здравы».

⁶ КПП, слово 2: «И видѣхомъ царицу и множество вои от ней, поклонихомся ей, и та рече к намъ: “Хощу церковь възградити себѣ в Руси, в Киевѣ, велю же вамъ, да възмѣта злата собѣ на 3 лѣта (...)”. Вда же намъ и мощи святыхъ мученикъ: Артеміа и Полиекта, Леонтьа и Акакіа, Арефы, Іакова, Феодора, рекши намъ: “Сиа положите во основаніи”. Взяхомъ же злато и лише потребы. И рече к намъ: “Изыдете наясно и видите величество”. И видѣхомъ церковь на въздусѣ».

⁷ Там само: «Царица же рече: “Сий Антоній, точию благословивъ, отходит свѣта сего на вѣчный, а сий Феодосій въ 2 лѣто по нем идет къ Богу”. (...) поклонихомся ей, и възпросихомъ: “О госпоже царице, каково имя церкви?” Она же рече яко: “Имя себѣ хощу нареши”. Мы же не смѣхом еа воспросити: “Како ти есть имя?” Сии же рече: “Богородичина будетъ церкви”, и дасть ти намъ сию икону. “Та намѣстнаа, – рече, – да будетъ”».

⁸ КПП, слово 4: «Въ другую же ночь видѣхомъ сию церковь и чудную икону намѣстную, глаголюще намъ: “Человѣди, что всуе мятетеся, не покоряющеся воли Сына моего и моея; и аще мене преслушаетеся и бежати восхощете, вся вы воземъши и с лодією поставлю в церькы моея. И се же да вѣсте, яко отгуду не изыдете, но ту в монастыри моемъ, остригшися, живот свой скончаете, и азъ вам дамъ милость в будущемъ вѣцѣ строителю сею ради Антоніа и Феодосіа”».

Цей ряд чудес можна підсумувати так: «від варягів і від самого Господа нашого Ісуса Христа ... та від святої глави Христової вінець ... Також від греків ікона і майстри-будівельники походять, а моці святих мучеників були поставлені біля підніжжя кожної стіни, де ці святі намальовані на стіні, над мощами». Присвячена Божій Матері церква також перебуває під захистом Трійці: «Отець благословив її згори, росою, вогненним стовпом, син дав їй міру від пояса Свого ... нарешті, Святий Дух чудесним вогнем викопав яму, де треба було закласти фундамент»⁹.

Життя Феодосія, справжнього подвижника віри, також осяяне чудесами, особливо перед смертю. Невідомий чоловік, що прогулювався темної ночі пагорбом поряд із Печерським монастирем, раптом побачив дивовижне світло, яке осяювало лише монастир. У його світлі Феодосій ревно молиться перед церквою. Тоді з даху церкви зринає велике полум'я, описує дугу, кінець якої впирається в пагорб, де трохи пізніше (1073 р.) Феодосій закладе фундамент Успенського собору. Вогняна дуга виднілася доти, доки чоловік не повернеться на те місце, де вона вперлася в землю; потім зникла¹⁰. У «Повісті врем'яних літ» дуже схоже видіння датоване 11 лютого 1110 р.: дуга починається від трапезної Печерського монастиря й закінчується на місці, де вже стоїть гробниця Феодосія¹¹. Автор цієї глави Печерського Патерика проводить порівняння з Житієм Сави Освяченого (439–532) і доходить висновку, що в обох випадках вогняна дуга сповіщає про те, що монастирський осередок прославиться¹². Можна також запропонувати порівняння з епізодом виходу з Єгипту в книзі Вихід: коли сини Ізраїля вирушили в путь, «Ягве йшов перед ними вдень у вигляді хмарного стовпа, щоб показувати їм дорогу, а вночі у вигляді вогняного стовпа, щоб давати їм світло» (Вих. 13:21)¹³.

У день смерті Феодосія, 3 травня 1074 р., монахи принесли його до монастирської церкви (ще недобудованої), щоб відслужити заупокійну службу. Несподівано до них приєднався натовп вірних, попереджених «ніби божественним об'явленням». Князь Святослав (якому Феодосій, як ми побачимо, не побоювався зробити догану) був неподалік, коли раптом побачив стовп вогню, що піднімався від землі до неба з боку монастиря. Святослав – єдиний, хто має привілей цього видіння, але він розуміє його значення і одразу ж заявляє тим, хто його супроводжує: «Ось, я вірю, що в цей день помер блаженний»¹⁴.

Затворництво та усамітнення: печерний аскетизм Антонія та Феодосія

Перша частина життєпису Антонія, натхненника Печерської громади, є відцентровою, проходить під знаком мандрів. Починаючи з Любеча, що на північ від Києва, Антоній подається у мандри (паломництво). Його приваблював грецький світ: «Одразу ж вирушив він у дорогу, йдучи шляхами Господніми, подвизаючись для нашого спасіння, і дійшов до Царгорода. Потім пішов на Святу Гору, відвідав усі святі афонські монастирі» і, нарешті, прийняв там постриг¹⁵. Однак двічі він чує поклик із Русі й повертається додому. Першо-

⁹ КПП, слово 3: «...от варягъ и от самого Господа нашего Иисуса Христа (...) и святя главы Христовы вѣнец (...). Также же и от Грекъ иконѣ пришедши с мастеры, и моци святыхъ мученикъ подо вѣсьми стенами положены быша, идѣже и сами написаны суть над мощи по стѣнамъ. (...) Разумѣйте, братиа, основание, начало еа: и Отець свыше благословилъ росою, и столпомъ огненнымъ, и облакомъ свѣтлымъ; Сынъ мѣру даровалъ своего пояса (...); Святий же Духъ огнемъ невещественымъ яму ископа на вѣдружение корення».

¹⁰ КПП, слово 8: «Есть бо мала гора, надѣлежащи надъ монастырьмъ тѣмъ, и челоуѣку тому туда въ нощи по ней ѣдущо, и се видѣти тому чюдо испльнь ужасты. Нощи бо сущи тьмѣнъ, свѣтъ же прѣчюднѣ тькъмо надъ монастырьмъ блаженааго, и се, яко възрѣвъ, видѣ прѣподобнааго Феодосия въ свѣтѣ томъ, посрѣдѣ монастыря прѣдъ църквию стояща, руцѣ же на небо въздѣвъшо и молитву къ Богу прилѣжно творяща. Таче тому зрящю и чюдящюся о томъ, и се ино чюдо явлѣшеся тому: пламень великъ зѣло отъ вѣрха църквынааго ишѣдъ и, акы комара сѣтворився, прѣиде на другый хѣльмъ, и ту тѣмъ коньцѣмъ ста, идеже блаженный отъць нашъ Феодосій църквѣ назмаена, начатъ зѣдати послѣже. Се же якоже и доннѣ есть на мѣстѣ томъ монастырь славнѣ. Сий же тако пламень тѣ явлѣшеся тому, яко дуга стоя единѣмъ коньцѣмъ на вѣрху църквынѣмъ, таче и другимъ на нареченѣмъ мѣстѣ, дондѣже тому заѣхавъшо за гору не видѣти того».

¹¹ Полное собрание русских летописей, т. 1, стлб. 284; т. 2, стлб. 260–261: «В то же лѣто бысть знаменье в Печерьскомъ монастыри февралѣ въ 11 день: явился столпъ огненъ отъ земли до небесе, а молния освѣтиша всю землю, и на небеси погромѣ въ часъ 1 нощи, весь миръ видѣ. Се съ же столпъ ста на трапезниці камянѣй, яко не видити хреста быше, и стоя мало, ступи на църковь и ста надъ гробомъ Федосьевомъ, и потомъ надъ верхъ съступи, акы ко вѣстоку лишемъ, и потомъ невидимо бысть».

¹² КПП, слово 8: «И се пакы подобно есть рещи, еже яко пишеться таково о святѣмъ и велицѣмъ Савѣ».

¹³ Heppell M. *The Paterik of the Kievan Caves Monastery*. Cambridge (Mas), Harvard University Press, 1989, p. 72 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature 1).

¹⁴ КПП, слово 8: «Благовѣрный же князь Святославъ бѣ не далече отъ монастыря блаженааго стоя, и се видѣ стѣльпъ огнь, до небесе сущъ надъ монастырьмъ тѣмъ. Сего же инъ нѣктоже видѣ, нѣ тькъмо князь единъ, и якоже отъ того разумѣти прѣставление блаженааго, и глагола сущимъ съ нимъ: “Се, якоже мню, дньсь блаженный Феодосій умре”».

¹⁵ КПП, слово 7: «Бысть убо нѣкъ благочестивый мужъ отъ града Любича (...). Челоуѣколюбивый же Господь възложи ему на сердце въ страну ити Гръческую и тамо остришися. Абие путному шествию устремився, странствуя за странствовавшего Господа и труждающаго нашего ради спасения, и достиже царствующаго града. И въ Святую Гору доиде и обшедъ святаа монастыря, яже на Офонѣ (...) и прииде въ единъ монастырь отъ сущихъ тамо монастыревъ, и моли игумена, дабы на нь възложилъ агглескъ образъ иноческаго чина».

го разу його змусило покинути рідну землю насильство, яке спалахнуло в 1015 р. після смерті Володимира й завершилося мученицькою смертю Бориса і Гліба. Антоній повернувся на Афон, але ігумен через певний час знову наставляє його йти на Русь. У 1051 р. Антоній повернувся до Києва й оселився в печері, яку залишив затворник Іларіон, щойно поставлений князем Ярославом на митрополита Київського. Таку само ситуацію ми бачимо і з Феодосієм, який дуже хотів вирушити на Святу Землю, але «благий Бог не попустив покинути країну цю, оскільки йому Він визначив бути пастирем овець Своїх»¹⁶. Феодосію вдалося вирватися з лещат грізної матері, але тільки для того, щоб приєднатися до Києво-Печерської обителі.

Покликання Антонія Печерського ґрунтується на низці споріднених філіацій. Володимир хрестив Русь, а його син Ярослав, прогнавши вбивцю Бориса і Гліба, ставить на чолі Руської Церкви русича Іларіона. Антоній є гідним наступником Іларіона в чернечому житті: «пішов він на гору, де був Іларіон, який викопав собі печеру невелику, і полюбив це місце, і оселився там». Але Антоній також глибоко пройнятий афонською духовністю і наслідуванням свого небесного покровителя, Антонія Великого, засновника чернецтва¹⁷. Незабаром до нього приєдналися інші брати, в тому числі Феодосій, які утворили братство «близько 12 членів», подібно до апостолів. «Вони викопали велику печеру, церкву і келії, які існують донині в підземеллі під старим монастирем». Постало справжнє печерне місто. Це було перше з довгої низки подібних дочірніх міст. З ініціативи Феодосія Печерський монастир прийняв устав константинопольського монастиря Студійського, «і від нього всі монастирі Русі запозичили устав»¹⁸. Отже, Печерська обитель є першим монастирем у хронологічному порядку, але також, і це не менш важливо, – в аскетичному порядку: «Справді, багато монастирів було засновано царем та боярами, і від багатств зведені, але вони не схожі на ті, які засновані на сльозах і пості, молитві й бдінні. Антоній не мав ні золота, ні срібла, але був багатий сльозами та постом»¹⁹.

Покликання Феодосія було здобуте ціною радикального розриву зі світом. Залишившись без батька у віці 13 років, цей юнак із заможної родини, який вже тоді вирізнявся побожністю й відразу до марнот світу, намагався звільнитися з-під влади матері, яка не соромилася використовувати свою незвичайну силу, щоб утримати його: «Бо була вона сильна і дебела тілом, як чоловік. Кожен, хто чув, як вона говорила, не бачачи її, був переконаний, що має справу з чоловіком»²⁰. Юнака жорстоко б'ють і заковують у кайдани, коли він намагається вирушити до Святої Землі. З іншого боку, його мати зриває з нього вериги, які він носить під одягом, щоб умертвити свою плоть. Ці сцени, які мають кілька акцентів досвіду, можна також прочитати як перший новіціат, під час якого герой-аскет уже демонструє цілковиту смиренність послушника (послушника)²¹.

Коли Феодосій повторив свою втечу, він пішов у Київ до Антонія. Антоній не приховував від нього надзвичайної складності аскетичного життя, але здогадувався, що Феодосій виявиться гідним цього завдання. Тоді молодий учень спустився в печеру й усамітнівся там на чотири роки. Цей епізод справедливо розглядається як *imitatio Christi*²². Печера справді є місцем гробу Господнього, але також, у православній традиції, – місцем Різдва Христового²³.

Так, як Спаситель провів три дні у «підземному царстві» між смертю і Воскресінням, Феодосій провів чотири роки під землею, перш ніж повернутися до світла. Його чекає зустріч із матір'ю, яка нарешті розшукала його, благала і погрожувала Антонію, щоб знову побачити сина. Феодосій лише неохоче погоджується, залишаючись непохитним у своїй відмові зректись чернечого покликання чи відкласти його до смерті матері. У цьому

¹⁶ КПП, слово 8: «Благий же Богъ не попусти ему отъйти отъ страны сея, егоже и-щрева матерья и пастуха быти въ странѣ сей богогласныхъ овецъ назнамена».

¹⁷ КПП, слово 7: «Антонию же пришедшу к Киеву, и прииде на холмъ, идѣже бѣ Иларионъ печерьку ископа малу, и възлюбѣ мѣсто то, и вселися в нем (...). И прослу якоже и Великий Антоние».

¹⁸ Там само: «И събрася братии к нему яко числом 12. К нему же и Феодосий пришед, пострижесе. Ископаша печеру велику, и церковь, и кѣлиа, яже суть и до сего дѣни в печере под вѣтхым монастирем (...) Феодосию же, приишшу монастирь (...) и нача взыскати правила чернечскаго; и обретеся тогда честны иннок Михаилъ, монастыря Студийскаго (...). И нача его въпрашати о уставѣ отцевъ студийскихъ, и обрете у него, и исписа (...). Все съ уставлениемъ Феодосий сие то избобрѣтъ, предасть монастирю своему; от того монастыря приаша вси монастыре русини уставъ. Тѣмже почтенъ есть монастырь Печерський, иже прѣвие всѣхъ и честію выше всѣхъ».

¹⁹ Там само: «Мнози бо монастырєвє от царя, и от боярь, и от богатства поставлєни; но не суть таковыи, яковыи суть поставлєни слезами и пощеніємъ, молитвою и бдѣніємъ. Антоніє бо не имѣ злата ни сребра, но стяжа слезами и пощеніємъ».

²⁰ КПП, слово 8: «...бѣ бо и тѣлѣмъ крѣпка и сильна, якоже и мужъ. Аще бо кто и не видѣвъ єя, ти слышаше ю бесѣдующю, то начынаше мнѣти мужа ю суша».

²¹ Børtnes J. *Visions of Glory: Studies in Early Russian Hagiography*. Oslo, Solum Forlag, p. 59 (Slavica Norvegica 5).

²² Ibid., p. 39–40, 62–63.

²³ Børtnes J. *Visions of Glory*, p. 62, resumming Onasch K. *Kunst und Liturgie der Ostkirche in Stichworten: unter Berücksichtigung der Alten Kirche*. Wien, H. Böhlau, 1981, p. 345.

він був радикальнішим за Сергія Радонезького, який у XIV ст. погодився служити батькам до їхньої смерті, перш ніж прийняти постриг. Феодосій залишає матері єдиний вихід, щоб вона могла його бачити: самій прийняти постриг, на що вона погоджується²⁴. У процесі цього вона також входить у нове життя і стає ученицею свого сина.

Оповідь починається із серії протистоянь між матір'ю та Антонієм, а потім з її сином, і спогляданням слідів, які аскетичні випробування наклали на обличчя Феодосія: «вже обличчя його змінилося від тяжкої праці й стриманості, вона обіймала його й гірко плакала». Але зустріч завершується панегіриком, в якому знову присутня тема Світла. Феодосій тепер – «святий Никифор, що переміг злих духів у печері». Вільний від усіх мирських турбот, він може подвоїти свою ревність і стати одним із трьох світочів, які освітлюють печери, разом з Антонієм та іншим його учнем – Никоном²⁵. Цикл поховання й воскресіння повторюється щороку. Феодосій, навіть ставши ігуменом громади і наділивши її правилом (уставом), на час Великого посту відходить у «потаємне місце» і залишається там до Вербної неділі²⁶.

Зішестя в пекло? Небезпеки *devotio immoderata*

Особливо екстремальним наслідувачем Феодосія є Іоанн Затворник. Він накладає на себе надлюдські випробування, щоб подолати плотські бажання, що його переповнюють²⁷. Монах-відлюдник вдається до крайнощів, навіть до власного поховання. Він прожив тридцять років у печері святого Антонія, страждаючи від голоду й спраги, обтяжений ланцюгами. Ба більше, протягом Великого посту він замурував себе живцем, залишаючи вільними лише руки й голову. Потім на нього нападає страшний і дуже лютий дракон, полум'я якого спалює бороду й волосся подвижника, але він долає це випробування, тож у день Пасхи його осяє божественне світло.

У монастирській літературі не бракує парадоксальних ситуацій, коли братія, досягнувши високого ступеня досконалості, зазнає падіння через брак смирення. З огляду на це особливо красномовною є 4 глава «Святої Ліствиці» «Про блаженний і завжди похвальний послух». У ній Іоанн Ліствичник докладно нагадує: «якщо хтось відмовляється приймати докори, справедливі чи несправедливі, той сам відрікається від власного спасіння». Він наводить кілька прикладів літніх монахів, які погоджуються на те, щоб їхній настоятель зводив випробування до найскромніших завдань або публічно принижував їх²⁸. Увесь Печерський патерик, який походить від послання Симона до Полікарпа, можна читати як роздуми над цією главою Іоанна Ліствичника.

Монах Микита, «прагнучи слави людської, задумав зробити велике діло, але не заради Бога». Він попросився в затворники й проігнорував застереження ігумена Никона. Після здійснення свого бажання Микита став жертвою фальшивого ангела, який вдавав, буцімто молиться за нього, і переконував його присвятити себе тільки святому читанню²⁹. Незабаром Микита починає практикувати лише Старий Завіт, який, як йому здається, знає напам'ять, а від Нового відвертається, і його вважають пророком через кілька пророцтв, які справдилися. На щастя, більш досвідчена братія, врешті-решт, виганяє з нього біса й відкриває йому очі на природу пророцтв. Тоді він усвідомлює, що всі його старозавітні знання розтанули, як сніг на сонці. Це не завадило йому стати згодом архієпископом Новгород-да (1098–1108/9).

Історія про Ісаака Затворника, яка є давнішою (до неї апелювали, намагаючись переконати Микиту), розвиває ту само тему набагато докладніше³⁰. Історія працює на інверсії знаків, але вся увага зміщується убік того, що було втрачено розуміння єдиного безальтернативного знака – знака хреста. Багатий купець Ісаак відрікається від світу, роздає своє

²⁴ КПП, слово 8: «Се, чадо, велимая вься тобою сътворю, и къ тому не вьзвращаюся въ градъ свой, нъ яко Богу волящю, да иду въ манастирь женъ, и ту остригъшися прочая пребуду дньи своя. Се бо от твоего учения разумѣхъ, яко ничтоже есть свѣтъ сий маловременный».

²⁵ Там само: «...бѣ бо уже лице его измѣнилось отъ многаго его труда и вьздържания, и, охопивъшися емь, плакашеся горко (...). Сий убо отьць нашъ Феодосій свѣтлый побѣдоносць показася въ пещерѣ на злыя духы. По остриженіи же матере своея и по отврѣженіи всякоя мирьскыя печали большими труды паче наченъ подвижатися на рьвение Божіе. И бѣ видѣти свѣтила три суца въ пещерѣ разгоняща тьму бѣсовьскую молитвою и алканиемъ: мѣню же преподобнаго Антонія, и блаженааго Феодосія и великааго Никона».

²⁶ Там само: «И се же якоже бѣ отьходя въ постыныя дньи въ прѣжѣреченую пещеру и оттуду пакы многашды, якоже того не вѣдущо никомуже, въ нощи вьставъ и, Богу того съблюдающю, отходяше единъ на село манастирьско, и ту уготованѣ суци пещерѣ въ ськръвенѣ мѣстѣ, и никомуже того вѣдущо, прѣбываше въ ней единъ до Вѣрьбныя недѣля».

²⁷ КПП, слово 30.

²⁸ Climaque Jean. *L'Échelle sainte*, p. 74, 64–65 (Histoire de Laurent).

²⁹ КПП, слово 25: «Сей, жалаа славимъ быти отъ чловѣкъ, дѣло велие не Бога ради замысливъ и нача просити у игумена, да в затворъ внидет (...). И глагола ему бѣсѣ: “Ты убо не молися, но буди почитаа книги, и сими обрящещися съ Богомъ бесѣдуа, да отъ нихъ подаси слово полѣзно приходящимъ к тебѣ. Азь же присно буду моля о спасеніи твоємъ Творца своего”».

³⁰ КПП, слово 36.

майно бідним, одягає волосяницю. Він практикує піст і стриманість із надзвичайною суворістю, замурує свою келію. Антоній особисто приходить годувати його через маленьке віконце. Ця аскеза триває сім років. Символічне число вказує на те, що чоловік дійшов до своєї межі, але як тільки йому здається, що він досягнув своєї мети, він стає жертвою жорстокого підступу диявола. Посеред ночі світло, сліпуче, як сонце, осяє келію Ісаака, двоє прекрасних юнаків, яких він приймає за янголів, сповіщають про пришествя Христа й закликають вклонитися йому. Ісаак робить помилку й підкоряється наказу. Одразу ж демони показують, ким вони є насправді, і змушують його до пекельного танцю, який триває всю ніч. Принагідно автор (й ілюстратор, у випадку Радзивілівської хроніки, рукопису кінця XV ст.) детально описує музичні інструменти, які супроводжують цей пекельний танок, оскільки вони, цілком закономірно, заборонені в літургії. Вранці Ісаак майже мертвий, недієздатний. Антоній, а потім Феодосій піклуватимуться про нього, обмиватимуть його, як новонароджене дитя чи старого, що не тримає сечу, і пройде два роки, перш ніж Ісаак знову зможе хоч якось володіти своїм тілом. Протягом цих двох років він нічого не їстиме, не питиме й не скаже жодного слова.

Реабілітація Ісаака буде повільною й проходитиме через виняткове приниження й парадоксальну святість. Не покидаючи монастиря, відлюдник стає своєрідним гірвагом (від італ. *gigovag* – бродити), споглядальником-різноробочим. Той, хто прагнув зустрітися з Христом у глибині своєї печери, приймає насмішки хлопчиків-кухарів, але все одно молиться з тією ж інтенсивністю. «Після смерті Феодосія, коли Стефан зайняв його місце, Ісаак сказав: “Ти обдурив мене одного разу, дияволе, коли я стояв на одному місці, відтепер я більше не буду замикатися в печері, але здолаю тебе благодаттю Божою, ходячи по всьому монастиреві”. Він знову одягнув свій плащ, а поверх нього тісний одяг, і почав чинити юродство в ім’я Христа. Почав допомагати кухарям і працювати для братії, а на утрєню приходив раніше за всіх і стояв твердо і непорушно [в церкві]. Коли прийшла холодна зима з лютьми морозами, він стояв у стоптаних сандалях, так що його ноги часто примерзали до кам’яної підлоги, але він не ворушив ними до завершення співу на утрєні»³¹. Він балансував на межі можливого: «робив ніші» для інших братів та ігумена, а також збирав навколо себе мирян, змушуючи їх носити чорні рясни, чим наражав себе на докори й побої братії. Іноді він страждав від рецидивів хвороби у вигляді галюцинацій: «Вийшов великий натовп з кирками і лопатами, кажучи: “Засиплемо цю печеру і поховасмо його там!” Інші ж говорили: “Вийди, Ісааку, поховують тебе”. Він же відповів їм: “Якби ви були люди, то прийшли б удень, а ви – тінь, і ходите в тіні”. Він наклав хресне знамення, і вони зникли. Іноді вони лякали його, приймаючи вигляд ведмедів або диких звірів, або левів, іноді повзали, як змії, іноді були жабами, мишами, всілякими плазунами, але нічого не могли йому зробити»³². Наприкінці своїх митарств Ісаак нарешті помер у мирі, і настоятель поховав його в печерах разом із першими братами.

Висновок

Ключ до Патерика міститься в 14-му розділі Послання Симона до Полікарпа. Він завершується прекрасним риторичним пасажем, який ще раз освячує інверсію цінностей, властиву зреченню від гріховного світу. Саме через приниження людина підноситься до Неба, і саме з темряви печерної випромінюється Світло Спасіння: «Господь знає таємниці, і істинно кажу вам: всю цю славу і честь я скоро вважав би за сміття, якби тільки був кинутий, як сміття, в монастирі Печерському і потоптаний народом або якби був одним із убогих перед дверима преподобної Лаври (Вих. 58:7) і став би жебраком (Вих. 58:7), це було б для мене краще, ніж оці скороминуші почесні. Один день у домі Божої Матері краший за тисячу років (Пс. 89:5; 2П. 3:8), і я волів би жити там, ніж перебувати в оселі грішників (Пс. 83:10). Істинно кажу тобі, брате Полікарпе, де ти чув про більше чудес, ніж у цій святій обителі Печерській? Що може бути блискучішим за цих божественних отців, які засяли, як промені сонця, по всьому всесвіту?»³³

³¹ КПП, слово 36: «Феодосію же представившуся и Стефану игуменьство примѣшу, Исакий же рече: “Се уже престлих мя еси, дияволе, сѣдѣша на едином мѣсте, отселе уже не имам в печерѣ затворитися, но имамъ ты побѣдити благодатію Божиєю, ходѣя в манастири”. И паки облечеса въ власяницю и на власяницю свиту тесну, и нача уродство творити. И нача помогати поваромъ и работати на братію, и на заутреню преже всѣхъ входя и стоаше крѣпко и непоколебимо. И егда же приспѣваше зима и мрази лютии, стоаше же въ плесницахъ раздражныхъ, яко многѣжды примерзашу нозѣ его к камени, и не подвизася ногама, дондеже отпояху утрєною».

³² Там само: «Иногда же паки приходяху к нему, страхъ творяще ему в мечтѣ, яко се многъ народъ с мотыками и лыскары, глаголюще: “Раскопаемъ печеру сию и сего загребемъ здѣ”; инии же глаголаху: “Изыди, Исакие: хотятъ загрести”. Онъ же глаголаше к нимъ: “Аще бысте человекѣ были, то во дньне ходили бысте, а вы есте тма и въ тмѣ ходите”; и знаменався крестомъ, и исчезашу. Иногда же страшаху его въ образѣ медвѣжьи, овѣгда же лютымъ звѣремъ, овогда львомъ, иногда же змиа пользаху, ово ли жабы, и мыши, и всякъ гадъ – и не възмогаша ничтоже сътворити ему».

³³ Там само: «И съвѣсть тайнаа Господь: и истинно глаголю ти – яко всю сию славу и честь въскорѣ яко каль вменихъ быхъ, и аще бы ми ся смѣтиемъ пометнути в Печерскомъ монастырѣ и попираему человекѣ, или едино-

References

Kievo-Pecherskij paterik / Podh. teksta L.A. Olshevskoi, perevod L.A. Dmytryeva, kom. L.A. Dmytryeva y L.A. Olshevskoi [Kievo-Pechersky patericon / Preparatory work. text by L.A. Olshevskaya, translated by L.A. Dmitrieva, com. L.A. Dmitrieva and L.A. Olshevskaya.]. *Biblioteka literatury Drevnej Rusi – Library of Literature of Ancient Rus'* / Pod red. D.S. Lihacheva, L.A. Dmitrieva, A.A. Alekseeva, N.V. Ponyrko. (1997). T. 4: XIIth century. Saint Petersburg, Russia.

Гонно П'єр – доктор історичних наук, професор університету Сорбонна, керівник відділу досліджень PSL, Практична школа вищих досліджень (École pratique des hautes études, EPHE, Париж, Франція).

Gonneau Pierre – Doctor of Historical Sciences, Professor at the Sorbonne University, Head of Research PSL, École pratique des hautes études (EPHE, Paris, France).

E-mail: pierre.gonneau@sorbonne-universite.fr

MOTIVES OF RISE AND FALL IN THE KYIV PECHERSK PATERIKON

Purpose of Research. The article analyzes the use of the motif of Rise and Fall, Light and Darkness on the pages of the outstanding ancient Ukrainian literary monument - the Kyiv Pechersk Paterikon. Attention is also paid to the borrowing of some of the plots of the Kyiv Paterikon from other older Christian literary monuments and works. Scientific novelty. The text analysis traces the use of motifs of Rise and Fall, Light and Darkness in the work. The key chapter of this hagiographic monument (chapter 14) indicates that only the overturning of earthly values opens the way to the ascetic's salvation. According to the author's conclusion, the key to the Paterik is contained in the 14th chapter of Simon's Epistle to Polycarp, which consecrates the inversion of values inherent in renunciation of the world. It is because of ascetic self-abasement that man rises to heaven, and it is out of the cavernous darkness that the Light of Salvation radiates. At the same time, in the study and translation of this ancient Ukrainian literary monument it is important to identify the sources used in its creation. Author concludes that some subjects in Kyiv Pechersk Paterikon are borrowed from the well-known Byzantine ascetic writings "The Ladder of Divine Ascent", written at the end of VIth century by Christian spiritual writer and abbot of Sinai monastery St. John Climacus.

Key words: Kyiv Pechersk Paterikon, Kyiv Pechersk Lavra, Antony of Pechersk, Theodosius of Pechersk, John Climacus, asceticism.

Дата подання: 20 січня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 лютого 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гонно, П. Мотиви злетів і падіння в Києво-Печерському патерику. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 98–104. DOI: 10.58407/litopis.230111.

Цитування за стандартом APA

Gonneau, P. (2023). Motyvy zletiv i padinnia v Kyievo-Pecherskomu pateryku [Motives of Rise and Fall in the Kyiv Pechersk Paterikon]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 98–104. DOI: 10.58407/litopis.230111.

му быти от убогих пред враты честныя лавры и сътворитися просителю, – то лучши бы ми врѣмenna сиа *чест-ти*. Единъ день въ дому Божиа Матере паче 1000 лѣт, и в немъ изволилъ быхъ пребывати паче, нежели жити ми в селехъ грѣшничихъ. И вѣистину глаголю ти, брате Поликарпе: гдѣ слыша сихъ дивнѣйши, в томъ въ святемъ монастырѣ Печерскомъ чудеса? Что же ли божественнѣйшихъ сихъ отцевъ, иже в конецъ вселенныа просиаша, подобно лучамъ солнечнымъ?»

ГРАФІЧНІ ЗАСОБИ ВИДІЛЕННЯ НАЙБІЛЬШ ЗМІСТОВНИХ ОПОВІДЕЙ У ЛАВРЕНТІВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ¹

DOI: 10.58407/litopis.230112

© В. Блохіна, С. Шуміло, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8514-3630>; <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

Мета статті – розглянути особливості графіки в тій частині Лаврентіївського літопису, яка написана уставом (перші 40 сторінок), зокрема такі способи виділення окремих слів чи абзаців, як написання ініціалів, виокремлення деяких літер всередині слова, використання кіновару для написання дати тощо. Використані **методи** спостереження та текстуального аналізу. **Новизна** статті полягає в тому, що графічні засоби виділення вперше співвіднесені зі змістом літописних оповідань та розглянуті в зв'язку з тим, що було важливим для переписувача та художника. Уперше зроблені припущення щодо відображення певних аспектів світобачення переписувача та художника на графічному рівні Літопису. Так, розглянуті засоби виділення окремих слів у таких фрагментах Літопису, як розповідь про морський похід князя Ігоря, поширення християнства на Русі, виникнення словосполучення «Руська земля» та початок літочислення в Літописі тощо. Використані в літописному тексті ініціали поділені на дві групи (великих і малих) та проаналізовані в таких фрагментах, як підписання договору Святослава з греками, розповідь Костянтина-Філософа про Христа, правління Ольги та ін. В окрему групу виокремлені ініціали, для яких книжник залишив помітне місце на пергамені, а художник, вимальовуючи буквицю, не використав усього місця, через що виникла порожнеча на початку глави. Така порожнеча, зокрема, є в оповіданні про похід князя Ігоря на греків та візит Ольги до Царгорода.

Зроблені **висновки** про те, що на прикладі Лаврентіївського літопису можна побачити, як аналіз написання буквиць, окреслення дат, виділення імен допомагає більш глибоко зрозуміти картину світу середньовічного книжника та ставлення тогочасної людини до політичних або релігійних подій. Можна простежити й поступове усвідомлення русичами себе як єдиного народу, оскільки з'являється бажання створювати літописні оповіді та фіксувати історичні моменти.

Ключові слова: Лаврентіївський літопис, уставне письмо, княгиня Ольга, князь Святослав, князь Ігор, Костянтин-Філософ.

Книжкова графіка є яскравою та невід'ємною частиною середньовічної культури. Оздоблення давньої книги, тобто написання ініціалів (буквиць), не-літерні графічні позначки, виділення окремих букв та слів можна розглядати не тільки в мистецтвознавчому аспекті, але і як джерело для історичних досліджень. Графічне оформлення середньовічного тексту може дати багато інформації про свідоме сприйняття книжником тогочасної історико-політичної ситуації, про бажання писця висловити своє ставлення до тих чи інших подій у державі, до процесу літописання та в цілому – до феномену книги. Різноманітність рукописних графічних елементів, їх функцій, їхня естетика та еволюція графіки також вказують на культурний та соціальний розвиток суспільства.

Вивченню питання, пов'язаного з середньовічною графікою та оздобленням рукописних книг, присвячено чимало наукових студій. У дослідженнях окреслено віхи розвитку орнаментального оформлення, описані особливості шрифтів та книжкової графіки. Одними із перших у цій галузі в українській науці були роботи Данила Щербаківського² та Іларіона Свенціцького³. Значний внесок у вивчення книжності зробив Яким Запаско, який у працях «Орнаментальне оформлення української рукописної книги»⁴, «Пам'ятки книжного мистецтва. Українська рукописна книга»⁵, «Ошатність української рукописної книги» та інших⁶ дослідив зовнішній вигляд, матеріал, письмо, мовні особливості давніх рукопи-

¹ Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики. До 600-річчя митрополита Григорія Цамблака (1364–1420)», яка відбулася 28 грудня 2020 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

² Щербаківський Д.М. Оправа книжок у київських золотарів XVII–XVIII ст. Київ: Український науковий інститут книгознавства, 1926. 51 с.: іл.

³ Свенціцький І. Прикраси Галицьких рукописів XVI ст. Жовква, 1922–1923.

⁴ Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. Київ. Академія наук УРСР, 1960. 171 с.: іл.

⁵ Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. Львів: Світ, 1995. 478 с.: іл.

⁶ Запаско Я.П. Ошатність української рукописної книги. Львів: Фенікс, 1998. 135 с.; Запаско Я.П. Мистецькі рукописні пам'ятки України / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1997. 80 с.; За-

сів. Низка статей та праць Віталія Мітченка⁷ присвячена аналізу естетичних властивостей скоропису.

Серед сучасних досліджень оздоблення рукописних збірок привертають увагу праці палеографа Ольги Іванової⁸ та історика бібліотечної справи Людмили Гнатенко⁹. Ними проаналізовано досить великий корпус рукописних богослужбових збірок (Міней, Тріодей та Октоїхів) із зібрання Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

У світовій науці найбільш ґрунтовними є розвідки Олександра Свіріна «Искусство книги Древней Руси XI–XVII вв.»¹⁰, Віри Лихачової «Искусство книги: Константинополь XI в.»¹¹, періодичне академічне видання «Древнерусское искусство. Рукописная книга»¹², а також праця сучасного британського історика Саймона Франкліна «Письменность, общество и культура в Древней Руси»¹³.

Щодо українських істориків, які досліджували літописання, варто виділити Леоніда Махновця¹⁴, Петра Толочка¹⁵ та Олексія Толочка¹⁶.

У названих монографіях розглянуто комплекс питань, пов'язаних із середньовічною давньоруською книгою, і особливу увагу приділено саме оздобленню. Показово, що більшість цих робіт, особливо перші, опубліковані винятково в мистецтвознавчих виданнях. На жаль, графічні елементи книги майже ніколи не розглядалися як об'єкт історичного дослідження, попри те, що візуальні засоби виділення можуть дати інформацію про деякі аспекти історичних подій та розповісти про ставлення сучасників до них.

Пропонуємо розглянути графічні засоби виділення найбільш змістовних оповідей на прикладі перших сорока аркушів Лаврентіївського літопису, написаних уставом¹⁷.

Лаврентіївський літопис – рукопис, створений у 1377 р. на замовлення суздальсько-нижгородського князя Дмитрія Костянтиновича групою невідомих переписувачів на чолі з ченцем Нижньгородського Печерського монастиря Лаврентієм¹⁸.

паско Я.П. Рукописна книга як джерело вивчення народного мистецтва минулого. 1957. С. 108–115: рис. Окремий відбиток із зб.: Народна творчість та етнографія. 1957. Кн. 2, квітень–червень.

⁷ Мітченко В.С. Мистецтво скоропису в просторі українського барокко. *Український світ*. 1992. № 1. С. 24–25; Мітченко В.С. Естетика українського скоропису. *Український світ*. 1992. № 2. С. 34–35; Мітченко В.С. Естетика українського рукописного шрифту. Київ: Грамота, 2007. 207 с.: іл.

⁸ Іванова О.А. Кодикографія східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. Київ, 1992. 153 с.; Іванова О.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альбом / О.А. Іванова, О.М. Гальченко, Л.А. Гнатенко; редкол.: Л.А. Дубровіна (голова) та ін. Київ, 2010. 791 с.

⁹ Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог: Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження: Палеографічний альбом. Київ: НБУВ, 2012. 154 с.: 52 іл.

¹⁰ Свирин А.Н. Искусство книги Древней Руси XI–XVII вв. Москва, 1964. 300 с.: ил.

¹¹ Лихачева В.Д. Искусство книги: Константинополь XI век / АН СССР. Науч. совет по истории мировой культуры; Ин-т истории искусств М-ва культуры СССР. Москва: Наука, 1976. 182 с.

¹² Древнерусское искусство. Рукописная книга [т. 7] / Редкол. В.Н. Лазарев, О.И. Подобедова, С.О. Шмидт; Ред.-сост. тома: О.И. Подобедова, Г.В. Попов; [АН СССР. Ин-т истории искусств М-ва культуры СССР, Археографическая комиссия АН СССР]. Москва: Наука, 1972. 368 с.: ил.

¹³ Franklin S. Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300. Cambridge: University Press, 2002. URL: <https://www.amazon.com/Writing-Society-Culture-Early-c-950-1300/dp/0521813816?asin=0521813816&revisionId=&format=4&depth=1>. Переклад з англійської: Франклін С. Письменность, общество и культура в Древней Руси: (около 950–1300 гг.) / [пер. Д.М. Буланина]. Санкт-Петербург, 2009. 547 с.: ил., факс.

¹⁴ Літопис руський / Пер. з давньоруської Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.

¹⁵ Толочко П.П. Літописи Київської Русі. Київ: Киевская Академия Евробизнеса, 1994. 88 с.

¹⁶ Толочко О.П. Происхождение хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волынской летописи. *Paleoslavica*. Cambridge, Mass., 2005. Vol. 13, no 1; Толочко О.П. Приписки зверей к миниатюрам Радзивилловской летописи и проблема происхождения рукописи. *Ruthenica*. Київ, 2005. Т. 4. 497 с.; Толочко О.П. «Показующе им истинную веру»: летописное обрамление руско-византийского договора 911 г. *Dubitando: Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski* / Edited by Brian J. Boeck, Russell E. Martin and Daniel Rowland. Bloomington: Slavica Publishers, 2012.

¹⁷ Лаврентіївський літопис. *РНБ*. Ф.п. IV. 2. Арк. 1–40.

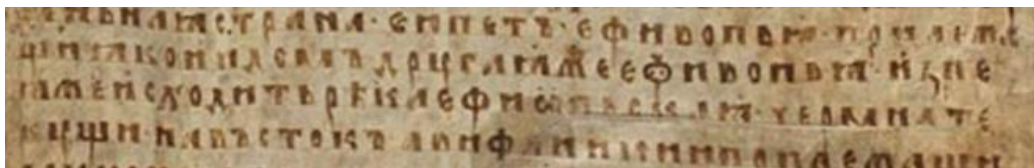
¹⁸ До початку XVIII ст. хроніка належала Богородице-Рождественському монастирю в місті Владимир. У 1792 р. рукопис придбав Олексій Мусін-Пушкін – державний діяч, історик та археограф. Згодом літопис був подарований Олександром I, і в результаті переданий до Публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі, де зберігається донині. Вперше текст був виданий у 1846 р. у складі «Полного собрания русских летописей». Низка науковців займалися вивченням рукопису, серед них першим був І. Тихомиров, який визначає джерела Лаврентіївського літопису: «сказання» і «замітки про походи». І. Тихомиров називає декілька місць створення списку: Владимир, Ростов, Суздаль... А. Шахматов спирається на ці роздуми, коли припускає, що Лаврентіївський літопис був створений на основі більш ранніх зводів. Для визначення цих давніх протографів Літопис було зіставлено з різними редакціями іншими хронік того часу. Аналіз показав збіги з Іпатіївським літописом. Шахматов пояснював це взаємозв'язком та взаємовпливами традицій північноруського та давньоукраїнського літописання XII–XIII ст. та зробив висновок, що літературним джерелом Іпатіївського та Лаврентіївського літописів був загальнооруський звід – Поліхрон – початку XIV ст. Для сучасності загальноприйнятою є гіпотеза М. Приселкова про те, що у двох зазначених хроніках відображено великокнязівський літописний звід 1305 р. Дослідженням рукопису також займалися відомі історики та текстологи, такі як І. Беляєв, В. Костомарович, А. Наносов, Я. Лурье тощо. Усі вони зробили вагомий внесок у процес дослідження рукопису. Див.: Лурье Я.С. Летопись Лаврентиевская. Словарь

Лаврентіївський літопис закарбував на своїх аркушах події до 1305 р. Попри деякі втрачені сторінки, цей рукопис є цінним історичним джерелом, оскільки він містить «Повість врем'яних літ» за другою редакцією Сильвестра, Суздальський літопис, а також «Повчання Володимира Мономаха». Протягом усіх оповідей акцентовані теми патріотизму та роздуми русичів¹⁹ щодо походження та майбутнього рідної землі.

Рукопис написаний на пергамені двома шрифтами – уставом (перші 40 аркушів, які ми й розглянемо) і напівуставом (інші 173 аркуші).

Почати аналізувати графічні елементи пропонуємо з виділення книжником окремих слів, зокрема власних назв. Переписувач свідомо акцентує увагу на власних назвах, всіляко виділяючи їх (використовує інший колір, графічні позначки) для того, щоб показати – саме ця постать заслуговує на особливу увагу читача.

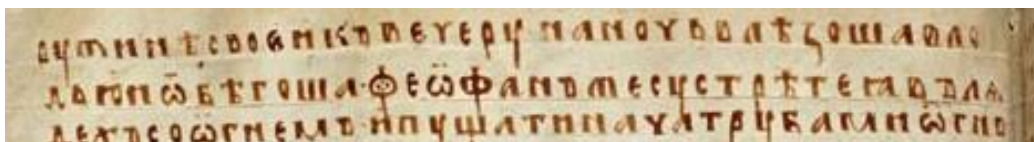
Цей момент привертання уваги читача також є в багатьох інших творах давньоруського часу, і він є безпосереднім візуальним виявом ставлення книжника до описуваних подій. Прикметно, що раніше назви та імена не писали з великої букви – не було такого правила, точніше, правил орфографії взагалі ще не існувало як сталого кодексу. Якщо книжнику хотілось акцентувати на якійсь власній назві, він робив великою літеру в середині слова. Це не часто трапляється в уставних рукописах, але в Лаврентіївському літописі є слова з такими буквами. Найчастіше це літери «омега», «он», «дзело» та деякі інші. У Лаврентіївському літописі переписувач особливу увагу приділяє букві «ферт»: на першому аркуші, на початку біблійної оповіді про опис територій світу, позначено слово «Ефиповью» – Ефіопію – з характерними крапками всередині літери:

Арк. 1: «Хамови же яся полуденная страна: Сюпетъ, Ефиповья, прилежащая ко Индомъ, другая же **Ефиповья**, из неяже исходитъ рѣка ефиповская Чермна...»

Причину такого виділення нам не вдається виявити, але й випадковим ми не можемо його вважати, оскільки в інших словах ця літера написана без крапок, а якщо трапляється з крапками в нашому тексті, то, як правило, це слугує логічній акцентуації слова.

Та сама літера виділена в іменах людей. Наприклад, у фрагменті тексту про морський похід князя Ігоря на греків 941 р. згадано противестіарія Феофана, якому було доручено знищити руські кораблі так званім «грецьким вогнем»:

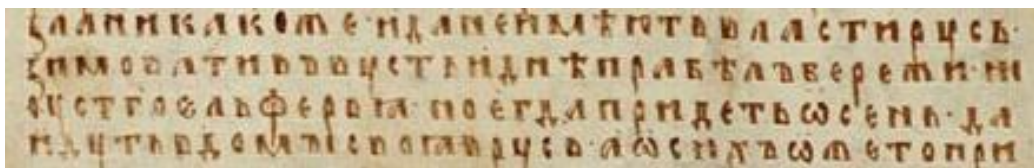
Арк. 10 зв.: «ружинъ своей къ вечеру, на ночь влъзоша в лодью и отбъгоша. **Феофанъ** же сусстрѣе я въ лядехъ со огнемъ, и пуцати нача трубами огонь на лодье руския...»

На той час цей дивний, схожий на блискавку вогонь був жахаючим та незрозумілим для русичів, і тому цілком імовірно, що саме через виділення імені візантійського головнокомандувача книжник хотів передати наступним поколінням пам'ять про страх перед новим видом зброї та людиною, через яку русичі зазнали поразки.

Під час написання імені святого Єльфер'я писець також використовує елемент виділення літери «ферт» крапками:

книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.) // АН СССР. ИРЛИ; Отв. ред. Д.С. Лихачев. Ленинград: Наука, 1987. 493 с. URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4282>.

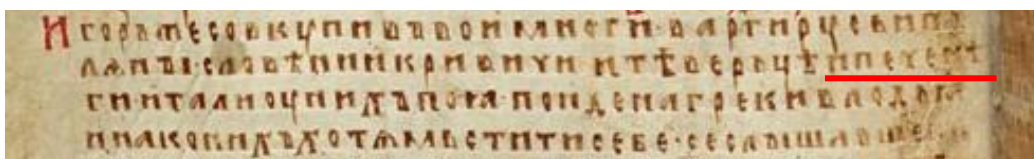
¹⁹ Використовуємо термін «русичі», наслідуючи Л.Є. Махновця: Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. С. 9, 23, 33, 210 та ін.

Арк. 13: «И да не имѣють власти Русь зимовати въ вустѣхъ Днѣпра, Бѣльбережи, ни у святаго **Ельферя**, но егда придетъ осень, да идуť въ дома своя в Русь...»

Якщо в сюжеті з Феофаном можна говорити про наголошування на військово-політичному аспекті розповіді, то тут – на релігійному, адже єпископ Єльфєрій відіграв провідну роль у поширенні християнства на території Херсонесу, тобто стояв біля витоків християнізації слов'ян.

На одній зі сторінок Літопису є своєрідне виділення згадки про печенігів. Слово «печеньги» написано впритул рядка, попри те, що його можна було перенести на новий, і це помітно виділяє слово на сторінці:

Арк. 10 зв.: «Игорь же совкупивъ вои мнози – варяги, и русь, и поляны, словѣни, и кривичи, и теверьце, и **печеньги** и тали у нихъ поя, поиде на Греки въ лодѣхъ на конихъ, хотя мѣстити себе».

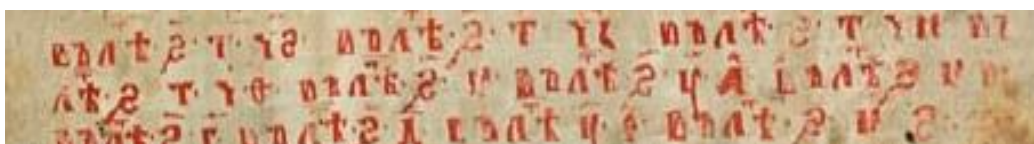
Показово, що літера «ять» вимальована з посиленням перехрестям, точніше, з послабленим нижнім колом, що значно привертає увагу до слова. Можливо, у цьому відображено емоційне ставлення книжника до ворожого кочового народу, який тривалий час наводив страх на русичів, а тепер виступає на війну разом із ними.

Серед графічних засобів виділення на особливу увагу заслуговує позначення кожного року в Літописі. Перша дата, яку названо в рукописі, – 852 р. – саме в цей рік було вперше згадано Русь²⁰. Також у цей час князь Михаїл, – той самий, завдяки якому розпочалася проповідь християнства серед слов'ян (865 р.), – починає правити в Болгарії:

Арк. 6 зв.: «Индикта 15 день, наченшо Михаилу царствовати, **начася прозывати Руска земля**. О семь бо уи дѣхом, яко при семь цари приходиша Русь на Царьгородъ, яко же пишется в лѣтописаньи гречѣстѣмъ...»

Далі всі дати в Лаврентіївському літописі, як і в багатьох інших, скрупульозно й чітко окреслені в послідовному порядку; навіть якщо деякі роки не мали визначних подій, їх зафіксували у вигляді хронологічного ланцюга: «Року 6396 (888). Року 6397 (889). Року 6398 (890). Року 6399 (891)» тощо.

Арк. 8 зв.

²⁰ «Року 6360 (852), Индикта 15 день, наченшо Михаилу царствовати, начася прозывати Руска земля. О семь бо увидѣхом, яко при семь цари приходиша Русь на Царьгородъ, яко же пишется в лѣтописаньи гречѣстѣмъ...»: Лаврентіївський Літопис. Арк. 6 зв.

Саме ця особливість відрізняє давньоруські літописи від візантійських хронік: хроніки мали на меті закарбувати виключно важливі події життя імперії, їх автори могли навмисно пропускати ті роки, у які нічого особливого не відбувалось. Давньоруські переписувачі не дозволяли собі таких пропусків. Наступний рік вони завжди записували червоним чорнилом, а деякі визначні дати фіксували з нового рядка.

Знаменно, що такий феномен відчуття хронології є наслідком прийняття слов'янами християнства. Низка дослідників зазначає, що для більш ранніх епох було характерне інше сприйняття часу – *спіральне*, яке засновано на уявленні давніх людей про постійне обертання часу, подібне до регулярних рухів небесних тіл або циклічних біологічних ритмів, що свідчить про процес ототожнення ритмів навколишнього світу та плину часу²¹.

Після поширення християнства серед слов'ян ми бачимо зовсім інший підхід до розуміння часу. Його усвідомлюють як вектор, оскільки з'являється уявлення про три основні етапи буття згідно з біблійними книгами: існування світу до Різдва Христового, народження Христа (початок нової ери), очікуваний кінець світу. З того періоду змінюється сприйняття часу слов'янами, адже кожен рік стає значущим, оскільки час – не безкінечний. Саме таке ставлення змушувало книжників виділяти роки кіноваром і не пропускати жодного з них.

Ще один елемент графіки, який привертає увагу, – ініціали, або буквиці. Аналізуючи графічне виконання ініціалів, можна простежити таку закономірність: окрім того, що оздоблені перші літери мали естетичне значення, вони також слугували виділенню найбільш важливих військово-політичних або релігійних подій. Пропонуємо розглянути цю закономірність детальніше.

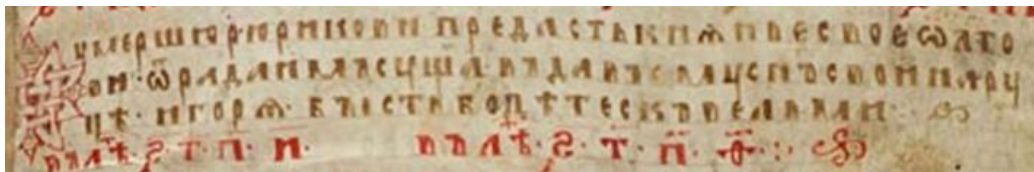
Військово-політичні події, які книжник окремо виділив найбільш ошатними ініціалами, такі:

Похід візантійського царя Михаїла на болгар:

Арк. 7: «Року 6365. Року 6366. Михаилъ царь изиде с вои брегомъ и моремъ на болгары. Болгаре же увидевше, не могоша ста ти противу, креститися просиша и покоритися грекомъ. Царь же крести князя ихъ и боляры вся и миръ створи с болгары...»

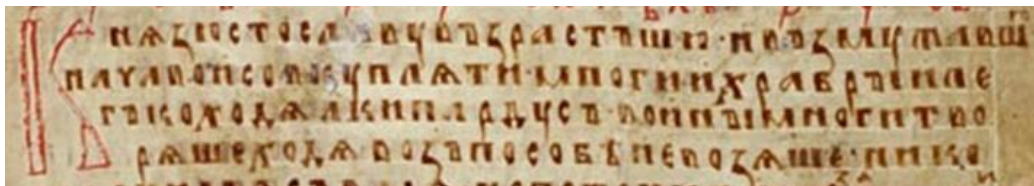
Смерть Рюрика:

Арк. 8: «Умершу Рюрикови предасть кня[же]ньное свое Олгови, от рода имъ суца, вѣдавъ ему сынъ свой на руць, Игоря, бысть бо детескъ вельми...»

²¹ Докладніше див.: Шуміло С. Категорія часу у світобаченні середньовічної людини: вплив мовної картини світу на морфологію дієслова. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 124–129.

Початок правління князя Святослава:

Арк. 19: «Князю Святославу възрастѣиу и възмужавиу,
нача вои совкупляти многи и храбры и легько ходя, аки пардусъ, войны многи творяше...»

Підписання ним договору з греками:

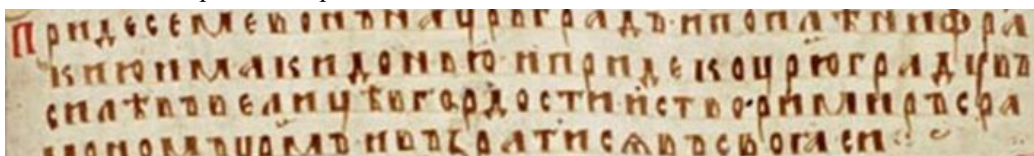
Арк. 22 зв.: «месяца июля, индикта въ 14, року 6479. Азь Святославъ, князь руский,
якоже кляхъся, и утвержаю на свѣщанъ семь роту свою хочю имѣти миръ и свершену любовь
со всякомъ и великимъ царемъ гречскимъ съ Васильемъ и Костянтиномъ,
и съ богодохновеными цари...»

Походи Олега на племена східних слов'ян:

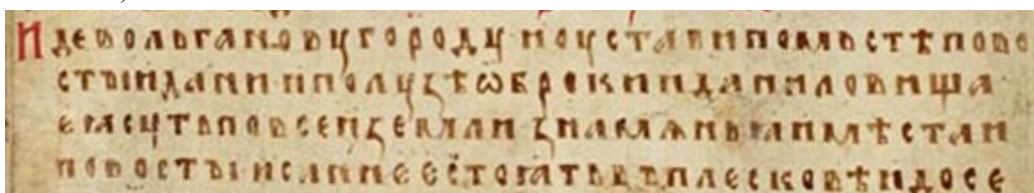
Арк. 8 зв.: «Поча Олегъ воевати деревляны, и примучиво и имаша на них дань по чернѣ кунѣ.
Року 6392. Иде на съверяне, и побѣди съверяны, и възложи на нь дань легьку, и не дастъ имъ
козаромъ да ни платити, рекъ: “Азь имъ противень, а вамъ не чему”. Року 6393. Посла
к радимичемъ, рька: “Камо дань даете?” Они же рьша: “Козаромъ”. И рече имъ Олегъ...»

Походи болгарського царя Симеона:

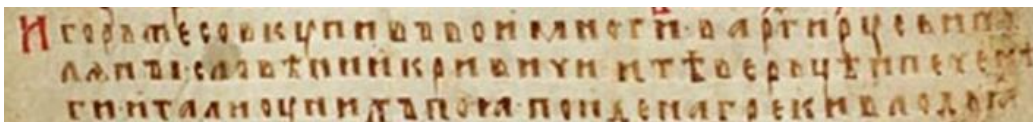
Арк. 10: «Приде Семевонъ на Царьградъ, и поплъни Фракию и Макидонью, и приде ко Царюграду
въ силѣ въ велицѣ, в гордостѣ, и створи миръ с Рамономъ царемъ и възратися въсвояси...»

Походи Ольги з метою встановлення системи уроків (фіксованої кількості данини для населення):

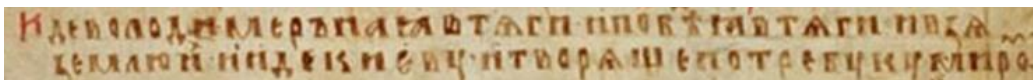
Арк. 17: «Иде Вольга Новугороду. И устави по Мьстѣ повосты и дани,
и по Лузе оброки и дани, ловища ея суть по всей земли, знамяня и мѣста и повосты...»

Походи князя Ігоря:

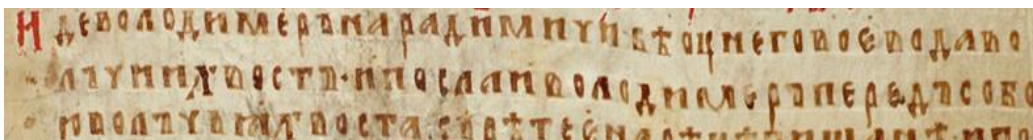

Арк. 10 зв.: «**И**горь же совкупивъ вои мнози - варяги, и русь, и поляны, словѣни, и кривичи, и тѣверьце, и печенѣги и тали у нихъ поя, поиде на Греки въ лодѣяхи на конихъ, хотя мѣстити себе...»

Походи Володимира Великого:

Арк. 26: «**И**де Володимеръ на явѣяги, и побѣд[и] явѣяги, и взя землю их...»

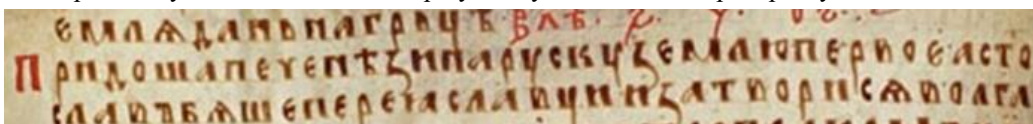
Арк. 27: «**И**де Володимеръ на радимичи. Бѣ у него воевода Вольчий Хвостъ, и посла и Володимеръ передъ собою Вольчѣя Хвоста, и сѣрѣе е на рѣце Пищанѣ...»

Братовбивство Ярополком Олега:

Арк. 23: «**П**оиди Ярополкъ на Олга, брата своего, на Деревѣску землю. И изиде противу его Олегъ, и вполчится, ратившися полкома, побѣди Ярополкъ Олга. Побѣгшию же Ольгу с вои своими въ градъ, рекомый Вручий, и бѣше чересь гроблю мостъ ко врато...»

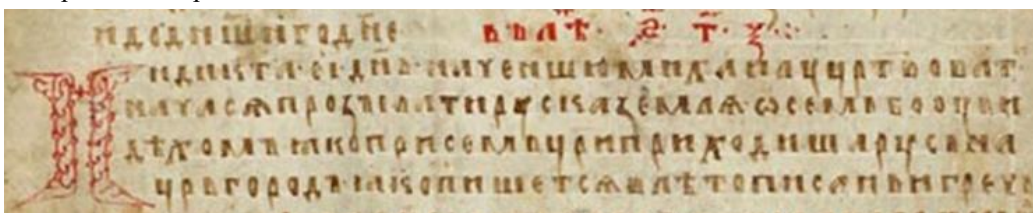
Окремоу буквицею позначено першу появу печенігів на території Русі:

Арк. 19 зв.: «Року 6476. **П**ридоша печенѣзи на Руску землю первое, а Святославъ бѣше Переяславци...»

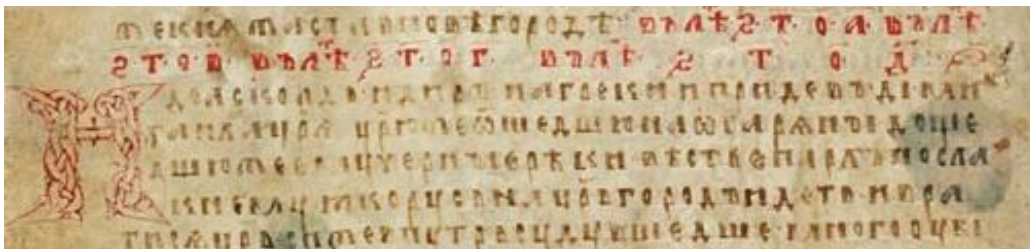
Оповіді релігійного характеру включають в себе:

Правління царя Михаїла:

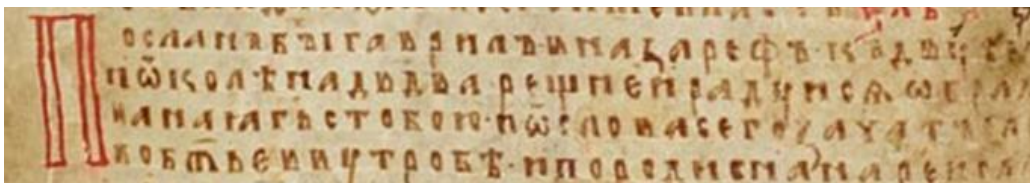
Арк. 6 зв.: «**И**ндикта 15 день, начению Михаилу царствовати...»

Похід Аскольда та Діра на греків, після якого вони, імовірно, хрестилися:

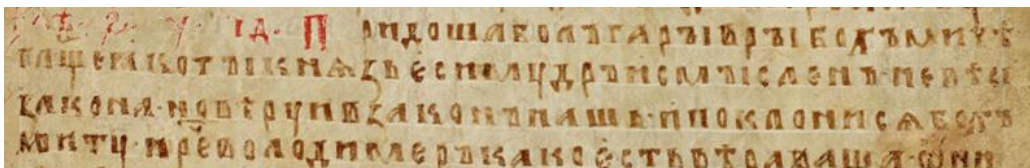
Арк. 7 зв.: «Року 6371. Року 6372. Року 6373. Року 6374. **Иде** Аскольдъ и Диръ на греки, и приде въ 14 Михаила царя. Царю же отишедю на огаряны, дошедю же ему Черные рѣки, вѣсть епархъ посла к нему, яко русь на Царьгородъ идетъ, и вратися царь...»

А також культовий момент оповіді Філософа, який прийшов переконувати князя Володимира прийняти християнську віру, розповідь про звістку Діві Марії:

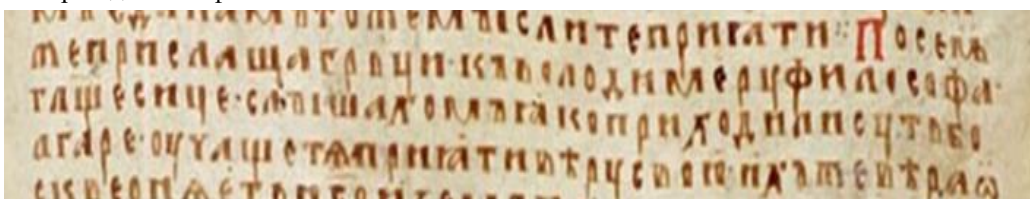
Арк. 34 зв.: «**Посланъ** бысть Гаврилъ в Назарефъ къ девице Марьи, от колѣна Давидова, реци ей: “Радуйся, обрадованая, Господь с тобою!” И от слова сего зачатъ Слово Божье в вутробѣ, и породи Сына, нарече имя ему Иисусъ...»

Про візит болгар до Володимира з пропозицією прийняти іслам:

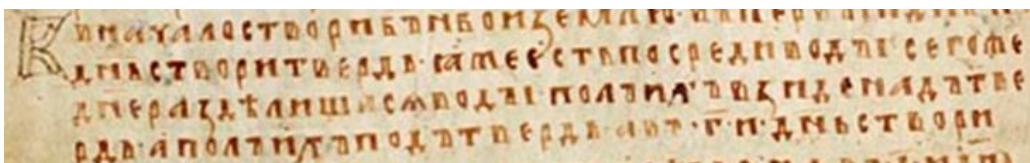
Арк. 27: «Року 6494. **Придоша** болягари в[е]рѣ Бохъмичъ, глаголюще, яко: “Ты князь еси мудръ и смысленъ, не вѣси закона; но вѣруй в законъ нашъ и поклонися Бохъ миту”...»

Прихід Філософа:

Арк. 28: «**Посемъ** же прислаша грѣци къ Володимеру философа, глаголюще сице: “Слышахомъ, яко приходили суть болгаре, учаще тя прияти вѣру свою”...»

Своєрідним є фрагмент про створення Світу. Тут літописець імовірно не хотів залишати місце для ініціала – не вважаючи за потрібне виділяти цей момент, але художник вирішив інакше – і вмальовував ініціал:

Арк. 28 зв.: «**В** в начало створи Богъ небо и землю въ первый день. И [в] 2-й день створи твердь, яже есть посреди воды. Сего же дне раздѣлишася воды, полъ ихъ взиде надъ твердь, а полъ ихъ подъ твердь...»

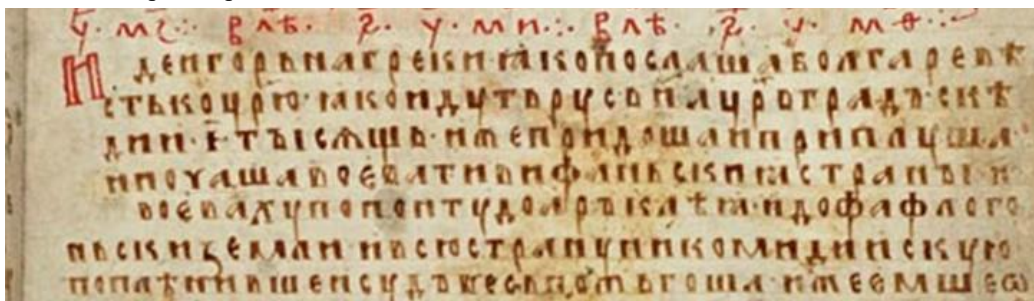
Усі наведені моменти були записані з нового рядка, виділені ошатним ініціалом та червоним кольором.

Отже, серед історичних фактів найбільш важливими для літописця були події державного характеру або з історії християнізації Русі.

У Лаврентіївському літописі ініціали можна умовно поділити на дві групи: великих та малих буквиць; останніх майже у два рази більше, ніж перших.

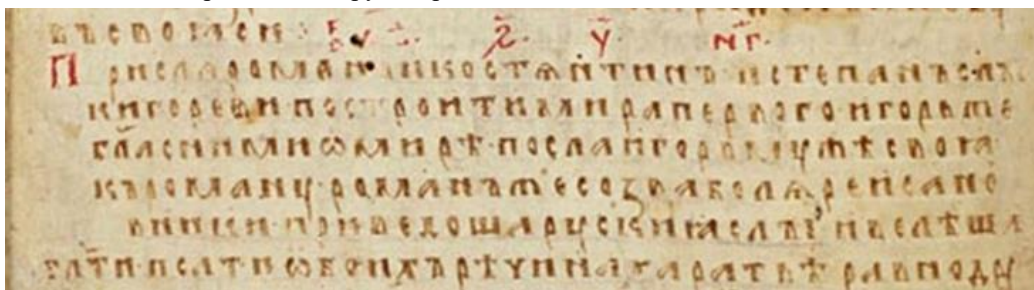
Згадаємо, що будь-який рукопис, як правило, створювався в декілька етапів різними групами людей. Спочатку книжники, один чи кілька, займалися переписуванням тексту й залишали пропуски для графічного оформлення. Після цього новостворена книга потрапляла до рук художників, які мистецьки оформлювали та оздоблювали рукопис. Ця особливість у створенні книги є провідною, оскільки буквиці виділяють знаменні події, що мали значення як для переписувача, так і для художника. Інколи оздоблювач не повністю використовував залишене місце для «вмальовування» ініціалу, тому під час дослідження Літопису ми окремо виділили категорію «пропущені місця для буквиць», яка демонструє невідповідність залишеного місця до розміру ініціалу. Такі явища трапляються в оповідях про:

Похід Ігоря на греків:

Арк. 10: «6447. Року 6448. Року 6449. **Иде** Игорь на Греки. **Яко** послаша болгаре вѣсть ко царю, **яко** идуть Русь на Царьградъ, съдйи 10 тысящ. **Иже** придоша, и прилуши, и почаша воевати Вифаньския страны, и воеваху по Понту до Аркля и до Фафлогоньски земли, и всю страну Никомидийскую поплнише, и Судъ весь пожьгоша...»

Укладення мирного договору 945 р.:

Арк. 11: «Року 6453. **Присла** Романъ, и Костянтинъ и Степанъ слык Игореву построити мира первого. **Игорь** же глагола с ними о мирѣ. **Посла** Игорь мужъ своя къ Роману. Романъ же созва бояре и сано вники. **Приведоша** руския слы, и вельша глаголати псати обоихъ рѣчи на харатѣ...»

Похід Ігоря на деревлян:

Арк. 14 зв.: «Року 6453. **В** се же лѣто рекоша дружина Игореву: «Отроци Свѣньгъжи изодѣлися суть оружьемъ и порты, а мы назѣ. **Пойди**, княже, с нами в дань, да и ты добудеши, и мы». **Послуша** ихъ Игорь, и де в Деревя в дань, и примышляше къ первой да[н]и, **насиляше** имъ и мужи его...»

Візит Ольги до греків:

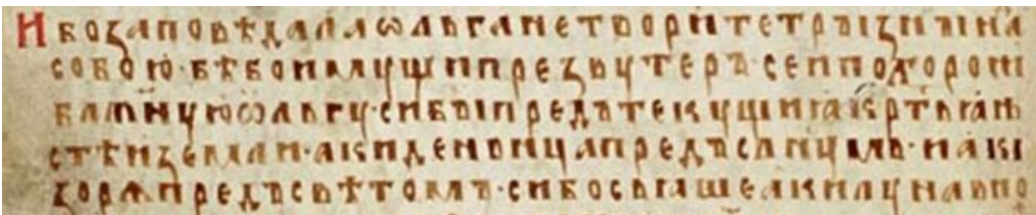

Арк. 17 зв.: «*Иде Ольга въ Греки и приде Царюгороду. Бъ тогда царь имянемъ Цѣмскій; и приде к нему Ольга, и видѣвъ ю, добру суицу зѣло лицемъ и смыслену, удививъся царь разуму ея, бесѣдова к ней и рекъ ей: “Подобна еси царствовать въ граде с нами”...*»

У чому причина таких пропусків? Можна припустити, що художник не достатньо володів мистецтвом прикрашання ініціалів та поспішав ближче до кінця Літопису, а, отже, не завжди враховував побажання писця. А можливо, художник не поділяв задуму переписувача про важливість тих чи інших подій і тому прикрасив ці тексти лише маленькими буквицями.

На перший погляд, у виділенні подій буквицями є логіка, але залишаються питання щодо цього, оскільки деяким подіям, на наш погляд, приділено не так багато уваги, як належало б:

Смерть княгині Ольги:

Арк. 20 зв.: «*Ибо заповѣдала Ольга не творите трызны над собою, бѣ бо имущи презвутьер, сей похорони блаженую Ольгу. Си бысть предѣ текуция крестьяньстѣи земли, аки день[и]ца предѣ солнцемъ и аки зоря предѣ свѣтомъ...*»

Чи прихід Філософа та початок розмови з князем Володимиром:

Арк. 28: «*Посемъ же прислаша грѣци къ Володимеру философа, глаголюще сице: “Слышахомъ, яко приходили суть болгаре, учаще тя прияти въру свою”...*»

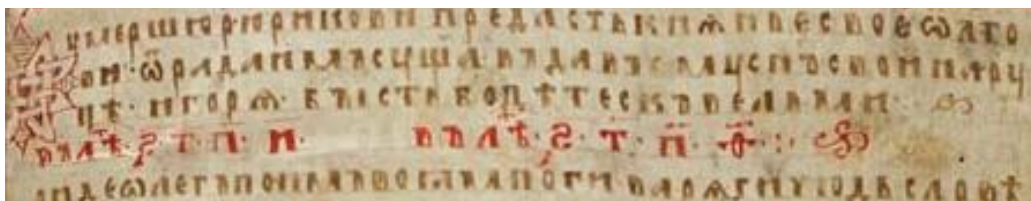
Ольга – одна з провідних постатей у давньоруській історії, перша правителька-жінка на Русі. Мудра, освічена, красива (так її описують літописці), вона проводила активну зовнішню та внутрішню політику. Княгиня ще задовго до 988 р. намагалась впровадити християнство як державну релігію. І хоча не було масової підтримки, нащадки високо оцінили її зусилля: уже в другій половині X ст. Ольга сприймається русичами як свята, а в XIII ст. її офіційно канонізують.

Грецький Філософ – також важлива постать для нашої історії, позаяк саме його розповідь про християнство впливає на остаточний вибір Володимиром державної релігії для Русі. Залишається під знаком питання, чому художник не приділив уваги цим подіям, які мали непересічне значення для давньоруської історії.

Проаналізовані елементи оздоблення рукопису є лише маленькою часткою з величезної кількості прикладів нестандартних графічних рішень, які притаманні середньовічній книзі. Усі вони ще потребують ретельного вивчення з історичного та, можливо, філологічного погляду. На прикладі Лаврентіївського літопису ми побачили, як аналіз написання буквиць, окреслення дат, виділення імен допомагає більш глибоко зрозуміти картину сві-

ту середньовічного книжника та ставлення тогочасної людини до політичних або релігійних подій. Можна простежити й поступове усвідомлення русичами себе як єдиного народу, оскільки з'являється бажання створювати літописні оповіді та фіксувати історичні моменти.

Для книжкової графіки Середньовіччя характерна ще й певна забута естетика: виділення окремих, не перших, літер у слові, вставка візуально красивих позначок, які не несуть смислового навантаження, а тільки естетичне, підкреслення певних подій через оздоблення ініціалів, висловлення власного ставлення автора до певного явища через графічне посилення тої чи іншої літери (як у слові «печеніги») тощо. Цей архаїчний підхід до створення книги, який протягом сотень років утратив свою актуальність та зараз закарбований лише у давніх, цінних рукописах, ще очікує на увагу науковців.

Арк. 8.

References

- Franklin, S. (2002). *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300*. Cambridge, UK.
- Hnatenko, L. (2012). *Slovianska kyrylychna rukopysna knyha KhII–KhIII st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: katalog: kodykoloho-paleohrafichne ta hrafiko-orfohrafichne doslidzhennia: paleohrafichnyi albom* [Slavic Cyrillic handwritten book of the 12th–13th centuries. from the funds of the Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskvi: catalog: codicological-paleographic and graphic-orthographic research: paleographical album]. Kyiv, Ukraine.
- Ivanova, O. (1992). *Kodykohrafiia skhidnoslovianskoi rukopysnoi knyhy i kodykolohichna model struktury formalizovanoho opysu rukopysu* [Codicography of the East Slavic manuscript book and the codicological model of the structure of the formalized description of the manuscript]. Kyiv, Ukraine.
- Ivanova, O. (2010). *Slovianska kyrylychna rukopysna knyha XVI st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: naukovyi katalog: paleohrafichnyi albom* [Slavic Cyrillic handwritten book of the 16th century. from the funds of the Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskvi: scientific catalog: paleographical album] / O.A. Ivanova, O.M. Halchenko, L.A. Hnatenko; redkol.: L.A. Dubrovina (holova) ta in. Kyiv, Ukraine.
- Mitchenko, V. (1992). *Mystetstvo skoropysu v prostori ukrainskoho barokko* [The art of cursive script in the space of the Ukrainian Baroque]. *Ukrainskyi svit – Ukrainian world*, 1. P. 24–25.
- Mitchenko, V. (1992). *Estetyka ukrainskoho skoropysu* [Aesthetics of Ukrainian cursive script]. *Ukrainskyi svit – Ukrainian world*, 2. P. 34–35.
- Mitchenko, V. (2007). *Estetyka ukrainskoho rukopysnoho shryftu* [Aesthetics of the Ukrainian handwritten font]. Kyiv, Ukraine.
- Shumilo, S. (2021). *Katehoriia chasu u svitobachenni serednovichnoi liudyny: vplyv movnoi kartyny svitu na morfolohiiu diieslova* [The Category of Tense in a Medieval Human's Outlook: Influence of Linguistic Worldview on Verb Morphology]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3. P. 124–129.
- Tolochko, O. (2005). *Prirysovki zverej k miniaturam Radzivillovskoi letopisi i problema proiskhozhdeniya rukopisi* [Drawings of animals to the miniatures of the Radziwill chronicle and the problem of the origin of the manuscript]. *Ruthenica*. V. 4. Kyiv, Ukraine.
- Tolochko, O. (2005). *Proiskhozhdenie khronologii Ipat'evskogo spiska Galiczko-Volyn'skoi letopisi* [The origin of the chronology of the Ipatiev list of the Galicia-Volyn Chronicle]. *Paleoslavica*. Cambridge, England.
- Tolochko, O. (2012). «Pokazuyushhe im istinnuyu veru»: letopisnoe obramlenie rusko-vizantijskogo dogovora 911 g. [“Showing them the true faith”: chronicle frame of the Russian-Byzantine treaty of 911]. *Dubitando: Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski* / Edited by Brian J. Boeck, Russell E. Martin and Daniel Rowland. Bloomington, USA.

Блохіна Владислава Вячеславівна – студентка Навчально-наукового Інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Blokhina Vladyslava – student of the O.M. Lazarevskyi Educational and Scientific Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines, T. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium”.

E-mail: younglostrod@gmail.com

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, головна редакторка наукового журналу «Сіверянський літопис», наукова редакторка альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svitlana – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

GRAPHICAL MEANS OF HIGHLIGHTING THE MOST MEANINGFUL STORIES IN THE LAURENTIAN CHRONICLE

The purpose of the article is to consider the features of graphics in the part of the Laurentian Chronicle written in the Uncial script (first 40 pages), in particular, such methods for highlighting individual words and paragraphs as writing initials, highlighting some letters within a word, using cinnabar to write the date, etc. The methods of observation and textual analysis were used. The novelty of the publication lies in the fact that graphical highlighting means were for the first time correlated with the contents of the Chronicle stories and are considered in relation to what the copyist and the artist deemed important. For the first time, assumptions were made about representation of certain aspects of the worldview of the copyist and the artist on Chronicle's graphical level. Thus, the means of highlighting individual words were analyzed in the following fragments of the Chronicle: a story about Prince Igor's marine campaign, spread of Christianity in Kyivan Rus, emergence of the word combination “Rus land” and the beginning of chronology in the Chronicle, etc. The initials used across the text of the Chronicle have been divided into two groups (uppercase and lowercase) and analyzed in a number of fragments encompassing the signing of the treaty with the Greeks by Svyatoslav, Constantine the Philosopher's story about Christ, Olga's reign, etc. A separate group is composed of the initials for which a prominent space was left on the parchment by the copyist, but which was not entirely used by the artist drawing the initial letter, which led to an empty space at the beginning of the chapter. Such space is present, for instance, in the story about Prince Igor's campaign against the Greeks and Olga's visit to Tsargorod.

Conclusion. The example of the Laurentian Chronicle demonstrates that the analysis of writing the initials, outlining the dates and highlighting the names contributes to a deeper understanding of the picture of the world of the medieval copyist and the attitude to political or religious events of his contemporaries. We can also note the Rusychi's gradual self-awareness as a people which inspired the desire to create chronicles and record historic moments.

Key words: Laurentian Chronicle, Uncial script, Princess Olga, Prince Igor, Constantine the Philosopher.

Дата подання: 15 вересня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 25 жовтня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Блохіна, В., Шуміло, С. Графічні засоби виділення найбільш змістовних оповідей у Лаврентіївському літописі. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 105–116. DOI: 10.58407/litopis.230112.

Цитування за стандартом APA

Blokhina, V., Shumilo, S. (2023). Hrafični zasoby vydilennia naibilsh zmistovnykh opovidei u Lavrentiivskomu litopysi [Graphical means of highlighting the most meaningful stories in the Laurentian chronicle]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 105–116. DOI: 10.58407/litopis.230112.

УДК 75.041.5:[069:7(450)]

Вікторія Величко

ПОРТРЕТ РОКСОЛАНИ В КОЛЕКЦІЇ ГАЛЕРЕЇ УФФІЦІ (ФЛОРЕНЦІЯ, ІТАЛІЯ)

DOI: 10.58407/litopis.230113

© В. Величко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-3249-7616>

Портрет Гасекі Гюрем Султан (Роксолани) на час російсько-української війни розміщено на вході в експозицію в Галереї Палатіна (Palatina) у палаці Пітті у Флоренції. Стаття містить відомості про історію портрету, зроблених із нього копій, їхнє переміщення та експонування. Розвідка актуалізує проблему знайомства Західної Європи з українською культурою, що важливо й для українських дослідників, які працюють у царині культури епох Відродження та Бароко.

Ключові слова: Галерея Уффіці, портрет Роксолани, Анастасія Лісовська, Оттоманська Порта, історія України.

Ця публікація за жанром є подорожніми нотатками, що в епоху всесвітньої мережі, коли дослідження та відкриття можна робити не виходячи з дому, може видатися анахронізмом, проте саме через величезний обсяг інформації деякі події залишаються поза увагою, натомість побачене може спонукати до подальших поглиблених пошуків. Таким поштовхом для мене стала несподівана зустріч із портретом Роксолани роботи флорентійського майстра XVI ст. Крістофано дель Альтіссімо (Cristofano dell'Altissimo) з колекції галереї Уффіці, що виставляє Галерея Палатіна (Palatina) у палаці Пітті у Флоренції з березня 2022 р. Побачити його окремо на вході в експозицію було несподіванкою, і тільки згодом я дізналася, що галерея експонує портрет Роксолани на знак підтримки України. В інтерв'ю директор Галереї Айке Шмідт зазначив, що портрет експонуватиметься там «до повної перемоги України у війні»¹. До того ж завдяки співробітникам Галереї змінилася інформація щодо походження Роксолани. Якщо раніше тереном її

народження вказувалася Польща, то тепер розлога експлікація розповідає про Анастасію Лісовську, яка походила з «Рутенії в Україні, що входила на початку XVI ст. до Польського королівства», та її непересічну роль в історії Османської імперії.

¹ Gli Uffizi contro la guerra: esposto il ritratto della principessa ucraina Roxelana [Уффіці проти війни: в експозиції портрет української княгині Роксолани]. *Intoscana: Il portale ufficiale della Toscana*. 24 Marzo 2022. URL: <https://www.intoscana.it/it/articolo/gli-uffizi-contro-la-guerra-esposto-il-ritratto-della-principessa-ucraina-roxelana/>.

Якщо звертатися до історії згаданого жанру подорожніх нотаток, то доцільно згадати Вадима Щербаківського, який мандрував Італією в повоєнний час і у Флоренції звернув увагу на пам'ятки, пов'язані з українською історією, зокрема – на портрет «нашої Роксолани», який він закріпив у галереї Вазарі. Це повідомлення має особливу цікавість для нас, бо з нього ми дізнаємося, що на початку 1950-х картина знаходилася ще в знаменитій портретній галереї Вазарі, яка веде від палаццо Беккіо через Уффіці до палацу Пітті, але вже в 1970-ті вона була перенесена до основної будівлі Галереї. Зараз портрет Роксолани – в постійній експозиції і виставлений в східній галереї другого поверху разом із портретами Сулеймана I Пишного та їхньої доньки Міхрімах.

Історія цих портретів

Портрет належить до відомої колекції Джовіана (Gioviana) в колекції Галереї Уффіці. Її назва походить від імені засновника й збирача колекції Паоло Джовіо (Paolo Giovio) (1483–1552), постать якого викликає неабиякий інтерес. Філософ-гуманіст, історик, лікар, колекціонер, він репрезентував усі найяскравіші якості людини доби Відродження.

У 1536–1548 рр. у місцевості Борджовіко в Ломбардії неподалік озера Комо на руйнах античної вілли ним був створений музей, що на багато років потому визначив принципи збирання приватних колекцій. Спочатку збирання портретів видатних сучасників було для нього важливим візуальним джерелом для написання «Історії свого часу» («*Historiarum sui temporis libri XLV*»), що охоплювала період 1494–1547 рр. Проте з часом колекція розширювалася, хронологічні межі розсувалися, простежувалося прагнення універсального розуміння історії, колекція перетворювалася на візуальне доповнення творчої лабораторії. Метою Паоло Джовіо було отримати зображення того чи іншого персонажа, який його цікавив: якщо це було можливо, то це був портрет із натури, якщо ні – він прагнув отримати портрет із будь-якого доступного зображення, у тому числі з фрески, монети, скульптури, рисунка тощо. Водночас мистецькі критерії посувалися на другий план, а на перший виходила історична цінність джерела, здатність зафіксувати візуальну інформацію як важливу частину історичного оповідання. В історії з османськими портретами Джовіо виявив себе вченим широких поглядів, який виходить за політичні та релігійні обмеження, ризикуючи бути несприйнятим частиною еліт, і в силу свого авторитету перемагає, бо одним із перших звертає увагу європейців на мистецтво та діяльність османів і певним чином легалізує їх як східний еквівалент західної імперської величі, що в подальшому певним чином впливає на мистецьку моду на орієнталізм в європейському мистецтві.

Історія портретів османів в колекції Джовіо така. У листах він згадує про історичний обмін подарунками між французьким королем Франциском I та Сулейманом I Пишним 1543 р. під час Італійської війни 1542–1546 рр., коли вони вступили в військовий союз проти імператора Священної Римської імперії Карла V. Як було заведено в ті часи, сторони обмінювалися подарунками. Тож французький король отримав десять портретів видатних діячів Османської імперії, з-поміж них власний портрет Сулеймана I Пишного, його дружини Гасекі Гюрем Султан (Роксолани), їхньої доньки Міхрімах, османських воєначальників і видних чиновників. Вважається, що автором османських оригіналів міг бути придворний портретист османів Нігарі. Очевидно, портрети були виконані в стилі східних мініатюр невеликого розміру й на папері. Джовіо не без складнощів отримав ці портрети з метою виконати копії для своєї колекції, наказав зробити їх на великих дерев'яних панелях з метою подальшого ознайомлення сучасників. Цікаво, що в листах Джовіо скаржився на те, що не має грошей на дорогого художника, а має задовольнятися «німецьким маляром, якого я тримаю вдома за 4 сквді на місяць і добре утримання»². Тобто Джовіо отримав копії з османських оригіналів. Вочевидь, при копіюванні вони зазнали певної стилістичної трансформації відповідно до ренесансної європейської моди, а також на них з'явилися написи, що зазначали зображену особу. Водночас у подальшому вони набувають статусу оригіналів для копіювання для багатьох приватних колекцій. Відомо, що після смерті Джовіо у 1552 р., менш ніж за 60 років різними художниками на замовлення власників приватних галерей було створено п'ять серій копій із османських портретів³. Згадки

² Див.: Pittui Ilenia (Università Ca' Foscari Venezia, Italia). Tra originali e copie: note sui ritratti di Ottomani della collezione Giovio. *Venezia Arti. Nuova serie* 3. Vol. 31. Dicembre 2021. P. 30. URL: <https://edizionicafoscari.unive.it/media/pdf/article/venezia-arti/2021/1/art-10.30687-VA-2385-2720-2021-07-002.pdf>. Треба зазначити, що історія колекції Джовіо добре задокументована й достатньо вивчена в італійській історіографії, про що свідчить науковий апарат статті. Тому посилаюся на загальні відомості, надані в ній щодо османської колекції портретів. У більш широкому сенсі в публікації йдеться про роль копій та оригіналів портретів, кругообіг історичних текстів і візуальних джерел, та взаємовпливів в османській і європейській традиціях.

³ Ibid. P. 31.

про ці портрети є в багатьох описах приватних колекцій. Зокрема, портрети Роксолани та її доньки Міхрімах на початку XX ст. є в описах колекції Ровеллі.

Проте дослідники вважають найбільш близькою до оригіналів (тобто тих, що стали відігравати роль оригіналів) серію портретів, виконаних Кристофано дель Альтіссімо для колекції амбіціозного флорентійського правителя Козімо Медічі, робота над якими тривала з 1552 по 1589 рр., за цей проміжок часу було створено близько 400 копій, зокрема, і османської серії. Галерея, скопійована дель Альтіссімо, передбачала єдиний формат для портретів – прямокутних, певної пропорції 1:2 між довжиною і шириною, щоб їх було легше транспортувати до Флоренції. Вона і стала зрештою тою знаменитою колекцією «Джовіана», що 1589 р. була перенесена Фердинандо I Медічі до приміщення галереї Уффіці, де зберігається до сьогодні. Експонування портрету сьогодні є потужним жестом солідарності з Україною, але, сподіваюся, і поштовхом для подальших досліджень і проєктів.

Величко Вікторія Миколаївна – історикиня, провідна наукова співробітниця відділу музейної справи Національного культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький арсенал» (вул. Лаврська, 10–12, Київ, 01010, Україна).

Velychko Victoria – historian, leading researcher of the department of museum affairs of National art, culture and museum complex «Mystetskyi arsenal» (10–12 Lavrska Str., Kyiv, 01010, Ukraine).

E-mail: velichko_viktoriya@ukr.net

PORTRAIT OF ROXOLANA IN THE COLLECTION OF THE UFFIZI GALLERY (FLORENCE, ITALY)

The portrait of Haseki Gürem Sultan (Roxolana) during the war is placed at the entrance to the exhibition in the Palatina Gallery in the Pitti Palace in Florence. The article contains information about the history of the portrait, the copies made of it, their movement and exhibition. The research actualizes the problem of Western Europe's acquaintance with Ukrainian culture, which is important for Ukrainian researchers working in the field of Renaissance and Baroque culture.

Key words: Uffizi gallery, portrait of Roxolana, Anastasia Lisovska, Ottoman Porta, history of Ukraine.

Дата подання: 19 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 10 січня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Величко, В. Портрет Роксолани в колекції Галереї Уффіці (Флоренція, Італія). *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 117–119. DOI: 10.58407/litopis.230113.

Цитування за стандартом APA

Velychko, V. (2023). Portret Roksolany v koleksii Halerei Uffitsi (Florentsiia, Italiia) [Portrait of Roxolana in the collection of the Uffizi gallery (Florence, Italy)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 117–119. DOI: 10.58407/litopis.230113.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Дмитро Гордієнко

MAGISTRA VITAE:

**Вілл Дюрант та Аріель Дюрант. Уроки історії.
Огляд історії людства як продукту людського досвіду /
Пер. з англ. Г. Пшеничної. Харків: Віват, 2022. 176 с. –
(Серія «Історія та політика»).**

DOI: 10.58407/litopis.230114

© Д. Гордієнко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2313-9019>

Події останніх десятиліть української історії час від часу актуалізують інтерес українців до власного минулого, власної історії. Гострота питання зокрема проявляється в тому, що історію то уводять до кола обов'язкових дисциплін вищої школи (за міністра освіти Івана Вакарчука), то вилучають (за Сергія Квіта). «Історичний аргумент» став одним із базових для російської пропаганди – обґрунтування війни проти України. Тим самим у суспільній свідомості історія повертає собі визначену Цицероном роль *вчительки життя*: *Historia Magistra Vitae est* (Cic. Cicero, *De Oratore*, II, 36). Попри системну кризу української соціогуманітаристики, особливо загострену в останні роки, українські історики продовжують «задовольняти попит» конкретно-історичними дослідженнями, зокрема перекладними, натомість оригінальних праць теоретичного характеру явно бракує.

Переклад праці американських істориків – подружжя Вілла та Аріель Дюрантів – «Уроки історії» частково й покликаний заповнити поле теоретичної думки та спонукати українських істориків до власних рефлексій на національному матеріалі. На сьогодні українські історики не беруться за подібні теми, чи то через брак масштабніших ідей, чи то зі страху бути звинуваченими в якомусь «непрофесіоналізмі», критерієм якого й досі *de facto* залишається вульгарна «марксистсько-ленінська» методологія.

Для Вілла та Аріель Дюрантів історія не є класичною наукою – це ціла індустрія, мистецтво та філософія: «індустрія, бо передбачає пошук фактів; мистецтво, тому що створює сповнений сенсу порядок у хаосі матеріалів; нарешті, філософія, бо шукає перспективи та просвітлення» (с. 10). Однак варто зазначити, що в західній класифікації немає «точних» наук. Історія ж належить до «Arts» («Мистецтва») за античною традицією, і зовсім не протиставленням «Science».

Автори погоджуються з тезою про повторюваність історії, «однак лише загалом, приблизно», адже «ми не можемо бути впевнені в тому, що майбутнє точно повторюватиме минуле. Кожен рік – це окрема пригода» (с. 138, 140). «Нації помирають – цивілізації ні» – один із головних висновків Вілла та Аріель Дюрантів. Наприклад, грецька цивілізація не померла, а з падінням Греції здобула нове життя. «Сьогодні Гомер має більше читачів, ніж свого часу в себе на батьківщині», а «твори грецьких поетів та філософів містять усі світові бібліотеки» (с. 149). Окремі народи виживають завдяки культурі – набору звичок, цінностей, традицій. Українець доти залишається українцем, доки він пам'ятає свою мову, історію та культуру, ідентифікує себе з ними, незалежно від фактичного місця перебування на планеті Земля. Отже, шлях до безсмертя лежить у площині культури, а не економіки чи військової могутності, хоча без них і не можливий культурний поступ, зокрема, війна потужно стимулює розвиток наук та технологій. Культура потребує безперервної передачі знань та традицій: «якщо процес передачі обірветься бодай на сто років, така цивілізація буде приречена на смерть» (с. 162). Натомість українська наука, освіта й культура на сьогодні стоять перед загрозою «розриву поколінь». Чи не тому упродовж останніх тридцяти років культура в Україні фінансується за залишковим принципом? Чи не є це найбільшою «гібридною війною» проти України – війною зовнішньою та внутрішньою?!

Книга складається з окремих тринадцяти есеїв, виокремлених за дискусійними питаннями. Перші два есеї актуалізують питання взаємозв'язку історії та природи. «Історія людства в масштабах космосу – не більше ніж коротка мить, і в цьому полягає її перший урок: вона навчає нас скромності» (с. 12). У земних масштабах автори розвивають тезу Монтеस्क'є про вплив природних, кліматичних та географічних чинників на історію людства, надаючи їй динаміки. Вони також враховують технічний прогрес людства, що нівелює географічні чинники, і дає змогу Ізраїлю творити культуру «попри тисячі природних перешкод» (с. 17). Відтак автори виводять наступний «урок історії»: «життя – це конкуренція», і не лише економічна, а й соціальна, біологічна тощо, така, що «супроводжує всі аспекти нашого існування» (с. 19). Звідси випливає й інший історичний урок: «життя – це вибір». Автори заперечують один з базових принципів лібералізму, стверджуючи, що «ми не народжуємося ані вільними, ані рівними», а розвиток цивілізації веде до поглиблення нерівності. Будь-які винаходи та відкриття призводять «до посилення сильних та послаблення слабких». На думку Вілла та Аріель Дюрантів, «рівність та свобода – це непримиренні вороги, і перемога одного несе в собі загибель іншого». Це випливає з людської природи: «Тільки та людина, чий економічні можливості нижчі за середні, прагне рівності; ті ж, хто усвідомлює перевагу своїх можливостей, мріють про свободу» (с. 22, 23). Відтак конкурентним є лише те суспільство, що забезпечує «умовну рівність» – рівність перед законом та рівність у доступі до освіти. Тому третій «біологічний урок» історії зводиться до народжуваності, що є «необхідною умовою життя». Різна народжуваність не лише в країнах, а й окремих групах у межах окремої країни, здатна не лише змінити етнічну карту планети, а й «витіснити плоди протестантської Реформації та французького Просвітництва» (с. 29).

Попри величезний «історичний досвід», людська природа лишилася тією самою, що й тисячі років тому. В чому відбуваються зміни, так це в соціальній поведінці та моралі. Історію творять індивіди, за влучним виразом авторів, «історія загалом є не що інше, як конфлікт меншин; більшість же аплодує переможцям та надає людський матеріал, необхідний для чергового соціального експерименту» (с. 48). Оригінально автори оцінюють релігію («віру в надприродне») як необхідний і дуже корисний інститут суспільства: «із занепадом релігії посилюються позиції комунізму» (с. 61). У розмежуванні держави та теології автори вбачають черговий соціальний експеримент. Однак висновок цілком оптимістичний. Він сформульований у наступному «уроці історії»: «релігія має багато життів і звичку воскресати» (с. 71) і навіть уряди секуляризованих держав змушені шукати компромісу з релігією, оскільки «нині історії невідомі приклади суспільства, де моральність успішно підтримувалася б без допомоги релігії» (с. 74). Цей висновок спростовує думки скептиків та нігілістів у розумінні значення для української державності здобуття Томосу для Православної Церкви України.

Найбільший же «блок» складають есеї з осмислення соціальних уроків історії. І тут той само висновок, що історію творить здібна меншість, яка виокремлюється завдяки власним талантам і наполегливості. Деспотизм уповільнює зростання добробуту, а демократія – прискорює. Запобігати соціальному антагонізму, накопиченню надмірних багатств в одних руках при зuboжінні основної маси населення можна в мирний, законодавчий спосіб, або ж у насильницький, революційний, після якого бідність поширюється ще більше. Тому автори є противниками радикальних змін: «консерватор, який щодуху опирається змінам, не менш, а можливо, і більш цінний, ніж радикал, який ці зміни висуває, адже коріння має значно більше значення для дерева, ніж нова підщепа» (с. 49). Патріотичні громадяни, здатні й готові воювати за свою землю, походять із селянського середнього класу, з фермерських господарств – з консервативного за своєю суттю середовища. Ослаблення та падіння Риму відбулося, коли на зміну рекрутам із вільних селян до війська «прийшли раби – покірні робітники величезних ферм, що працювали на благо одного чи кількох хазяїв» (с. 79). Соціальною основою американської демократії та могутності стали вільні люди, які володіли землею, отже, «мали економічне підґрунтя для здобуття політичної свободи» (с. 120). Натомість в Україні на сьогодні фактично знищується традиційне, «фермерське» господарство на користь латифундій – політика, яку проголосив свого часу Президент Кучма...

Як американці, автори є апологетами демократії, що «спричинила менше зла та більше добра, ніж будь-яка інша форма правління» (с. 123). Зазвичай роль більшості зводиться до скидання правлячої меншості, щоб на її місце посадити іншу, а дбаючи про незалежність індивіда, демократія забуває про інтелект: «не варто садовити невігластво на трон лише тому, що воно таке поширене» (с. 122). Некомпетентність лідерів призводить до внутрішньої роз'єднаності та ворожнечі, а зовнішня агресія може покласти край державі чи навіть цивілізації. Однак забезпечення рівності освітніх можливостей переважає недоліки й дає демократії право на існування. При цьому «в освіті слід убачати не болючий процес нако-

пичення фактів і дат, не тільки необхідну підготовку людини до самостійного заробітку, але й передачу нашої інтелектуальної, моральної, технічної й естетичної спадщини в якомога більшому обсязі максимальній кількості людей» (с. 161), в чому й полягає весь прогрес цивілізації та найважливіший урок історії.

Безумовно, висновки Вілла та Аріель Дюрантів є суто суб'єктивними, однак це висновки авторів одинадцятитомної «Історії цивілізації» (1935–1975), лауреатів Пулітцерівської премії (1968) та Президентської медалі Свободи (1977) і вже тому варті уваги. Власне, задум книги «Уроки історії» (1968 р.) і виник під час роботи авторів над новим видання «Історії цивілізації», в ході якої «зібралася чимало нотаток і коментарів, які могли б пояснити сучасний стан речей та можливий розвиток подій в майбутньому, природу людини і те, чим керуються у своїх діях держави» (с. 5). Зрештою, це й спроба пояснити самим собі – історикам – значущість чи користь своєї праці, окрім власного інтересу та цікавості.

Дата подання: 16 січня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 лютого 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко, Д. Рецензія : *Magistra Vitae*: Вілл Дюрант та Аріель Дюрант. Уроки історії. Огляд історії людства як продукту людського досвіду / Переклад з англійської Г. Пшеничної. Харків: Віват, 2022. 176 с. – (Серія «Історія та політика»). *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 120–122. DOI: 10.58407/litopis.230114.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2023). *Retsenziia : Magistra Vitae: Vill Diurant ta Ariel Diurant. Uroky istorii. Ohliad istorii liudstva yak produktu liudskoho dosvidu / Per. z anhl. H. Pshenychnoi. Kharkiv: Vivat, 2022. 176 s. – (Seriia «Istoriia ta polityka»)* [Review : *Magistra Vitae: Will Durant and Ariel Durant. History lessons. Overview of the history of humanity as a product of human experience / Translated from English by H. Pshenychna. Kharkiv: Vivat, 2022. 176 p. – (Series "History and Politics")*]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 120–122. DOI: 10.58407/litopis.230114.

АНАТОЛІЮ ШАЦЬКОМУ – 70 років

•

Анатолій Шацький виступає на антирадянському мітингу в Чернівці. 1991 р.

1 грудня 1991 р. в Україні відбувся Всеукраїнський референдум щодо незалежності України, на якому волевиявленням народу було підтверджено Акт проголошення незалежності України, ухвалений 24 серпня 1991 р. Верховною Радою України. У загальнонаціональному плебісциті взяли участь 84,18% населення України, із яких 90,32% проголосували за вихід зі складу СРСР та повну державну незалежність України.

Уже наступного дня, 2 грудня 1991-го, незалежність України визнали Канада й Польща, 4 грудня – Литва й Латвія. Пізніше до них приєдналися й інші країни світу. Україна стала повноправним членом і суб'єктом міжнародного співтовариства як незалежна та суверенна держава.

Проте омріяній свободі й державній незалежності передували роки важкої та виснажливої боротьби. Незалежність України не настала «сама собою», але була наслідком довготривалої боротьби найкращих представників нації, часто ціною власного життя, здоров'я та добробуту.

У списках борців за волю та незалежність України Чернігівщина має чимало власних героїв. На жаль, більшість із них і досі залишаються маловідомими широкому загалу. Одним із таких є український громадсько-політичний діяч, дисидент, активний учасник боротьби за незалежність України у XX ст. Анатолій Олексійович Шацький.

Народився він 22 квітня 1953 р. в с. Буда Куликівського району Чернігівської області в сім'ї сільських вчителів. Українець. Батьки Шацький Олексій Пантелійович (1927 р. н.) і Шацька (Підвербна) Ніна Михайлівна (1922 р. н.).

Під час навчання в Куликівській СШ в 1969 р. виготовив рукописну книжечку власних віршів «антирадянського змісту», які прочитав на шкільному вечорі з нагоди Дня Конституції. Чернігівським ОУ КДБ проти 16-річного Анатолія Шацького була порушена кримінальна справа. Під час одного з допитів у КДБ втратив свідомість, був доставлений до лікарні, де його прооперували.

У 1974 р. закінчив Львівський кінотехнікум, у 1985 р. – Костромський технологічний інститут.

Із 1974 р. працював у системі матеріально-технічного забезпечення в Житомирській області та в м. Чернігові.

Із 1989 р. бере активну участь у заходах і протестних акціях антирадянської правозахисної організації – Чернігівської філії Української Гельсінської Спілки (УГС), яку очолював дисидент-правозахисник Левко Лук'яненко. За участь у антирадянських заходах з 1989 по 1991 рр. його неодноразово переслідували органи КДБ та МВС, затримували й призначали адміністративні штрафи. Активний учасник т. зв. «ковбасної революції» 7 січня 1990 р. у Чернігові.

З березня 1990 р. – офіційний член Української Гельсінської Спілки (УГС), яка невдовзі, 29–30 квітня 1990 р., на всеукраїнському з'їзді в Києві була перетворена на першу в Україні антирадянську партію – Українську республіканську партію (УРП), яка виступала за повалення диктатури КПРС та проголошення повної незалежності України.

З червня 1990 р. обраний заступником керівника Чернігівської філії УРП.

Організатор і учасник багатьох антирадянських мітингів та акцій протестів у Чернігові та Чернігівській області, які організовували УГС/УРП, НРУ, СНУМ, «Меморіал», Центр демократичних ініціатив (ЦДІ), Демократичний союз (ДС) та інші організації. Був одним із організаторів першої громади Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) у Чернігові. Активний учасник просвітницького походу-рейду «Дзвін-90», який проводився влітку 1990 р. по селах та містах Чернігівської області з метою національно-патріотичного просвітництва та популяризації ідеї незалежності України. Під час участі в поході був звільнений на роботі з займаної посади без пояснення причин.

У березні 1991 р. на Першій конференції обласної організації УРП обраний головою Чернігівської ОО УРП. На цій посаді працював офіційно на постійній основі. Уперше в Радянському Союзі запис у трудовій книжці був завірений печаткою з тризубом.

Член Народного Руху України (офіційно з березня 1990 р.). Тривалий час обіймав посади голови Чернігівської міської організації НРУ та першого заступника Чернігівської обласної організації НРУ. Нагороджений вищою нагрудною відзнакою Народного Руху України «За заслуги перед Українським народом» II ступеня.

Член Організації Українських Націоналістів (ОУН). Фундатор Чернігівської ОУН, її перший голова. На XII і XIII Великих Зборах Українських Націоналістів (ВЗУН) у 1993 і 1994 рр. був обраний до керівного органу ОУН – членом Контрольно-ревізійної комісії.

Учасник Другого всесвітнього форуму українців (21–25 серпня 1997 р.).

Активний учасник Помаранчевої революції (листопад 2004 – січень 2005 рр.). Відзначений Подякою Президента України В.А. Ющенка, нагороджений Знаком «Гвардія революції».

Учасник всіх виборчих кампаній з 1989 по 2022 рр. Обирався депутатом Чернігівської міської ради та Чернігівської районної ради.

Після приходу до влади президента В. Януковича та команди Партії регіонів, відмовився виконати вимогу нового керівництва Чернігівської обласної державної адміністрації скласти мандат депутата Чернігівської районної ради та, із порушенням чинного законодавства, в 2011 р. був звільнений із роботи в апараті Чернігівської облдержадміністрації.

Учасник Революції гідності. Перебував на Майдані в Києві, зокрема під час подій 18–24 лютого 2014 р.

Був помічником-консультантом депутатів Верховної Ради України Л. Григорович і В. Атрошенка, радником Голови Чернігівської районної ради О. Ларченка.

Голова ГО «Чернігівська спілка учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» та голова Чернігівської філії Ветеранського об'єднання Української Гельсінської Спілки (ВО УГС).

Нагороди і відзнаки: Лист-подяка Президента України (2005 р.); Почесна грамота ЦВК (2015 р.); Почесна грамота Чернігівської ОДА (2005 р.); Почесна грамота Чернігівської обласної ради (2006 р.); Почесна грамота Чернігівської міської ради (2006 р.). Грамоти: Командувача ВМС ЗС України, Начальника Управління ДДВП. Подяки: Голови ЦВК, Голови ЧОДА, міського Голови м. Чернігова, Командирів військових частин, інших громадських і профспілкових організацій.

Зичимо нашому шанованому колезі та товаришу по боротьбі за незалежну й демократичну Україну многая та благая літа, адже роботи ще багато: маємо перемогти ворога, якого, як ми гадали, здолали у 1991-му; а після Перемоги – будувати мирне й вільне життя в незалежній демократичній Україні.

Сергій Шумило, Віталій Шумило

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко.

Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.

Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.

Коректор В. В. Шуміло.

Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.

Підписано до друку 24.02.2023 р. Формат 70х108 ¹/₁₆

Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.

Ум. друк. арк. 10,55. Обл.-вид. арк. 12,57. Тираж 100 прим. Зам. 002.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.

Тел. 063-2558821, 097-7523316

E-mail: veraizhizn@gmail.com